

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

І. П. ТКАЧЕНКО

Конспект лекцій з дисципліни

ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА

освітньо-професійної програми другого (магістерського)
рівня вищої освіти зі спеціальності
072 «Фінанси, банківська справа та страхування»

Затверджено

Редакційно-видавничою секцією
Науково-методичної ради ДДТУ

15.06.2021 р., протокол № 6

Кам'янське

2021

Конспект лекцій з дисципліни «Фінансова безпека» освітньо-професійної програми другого (магістерського) рівня вищої освіти зі спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа та страхування»/ –
Укладач Ткаченко І.П. - Кам'янське, 2021 р. - 260 стор.

Укладач

Ткаченко І.П., к.е.н., доцент

Відповідальний за випуск

Юдіна С.В., д.е.н., професор

завідувач кафедри фінансів та обліку

Рецензент

Караван Н.А., к.е.н., доцент

декан факультету менеджменту

економіки, соціології та філології

Затверджено на засіданні

кафедри фінансів та обліку

протокол № 5 від 20.05.2021 р.

Конспект лекцій містить лекційний матеріал дисципліни «Фінансова безпека». Підготовлено відповідно до програми з навчальної дисципліни «Фінансова безпека», плану підготовки здобувачів вищої освіти за освітньою освітньо-професійною програмою другого (магістерського) рівня зі спеціальності 072 Фінанси, БС та страхування. У конспекті розкриваються теоретичні засади фінансової безпеки як ключової складової економічної безпеки держави. Викладено сучасні проблеми фінансової безпеки України, наведено методичні підходи до оцінки рівня складових фінансової безпеки.

ВСТУП

У системі економічної безпеки важливу роль відіграє її фінансова складова, від рівня якої залежить реалізація національних інтересів та стабільний економічний розвиток. Забезпечення фінансової безпеки набуває особливої актуальності у період фінансово-економічної кризи, яка супроводжується частковою втратою внутрішньої та зовнішньої платоспроможності, нестабільністю курсу національної грошової одиниці, зниженням рівня доходів населення, інфляцією, скороченням надходжень до бюджетів усіх рівнів та цільових фондів тощо.

Конспект лекцій підготовлено відповідно до програми з навчальної дисципліни «Фінансова безпека», якій належить важливе місце у підготовці сучасних висококваліфікованих фахівців освітньо-професійної програми вищої освіти другого (магістерського) рівня зі спеціальності 071 «Облік і оподаткування», оскільки в сучасних умовах посилення фінансової глобалізації, послаблення державного контролю за розвитком грошово-кредитних відносин, лібералізації зовнішньоекономічних зв'язків, підвищення ролі валютних відносин і посилення впливу валютної сфери на процеси, що протікають в реальному секторі економіки, зростання міжнародної мобільності капіталу, актуалізуються процеси, що загрожують стабільному функціонуванню національної економіки, що, у свою чергу, вимагає від сучасних спеціалістів високого рівня професійних знань у сфері гарантування економічної і фінансової безпеки з урахуванням стратегічних пріоритетів соціально-економічного розвитку держави.

Метою вивчення дисципліни є формування системи знань з питань забезпечення фінансової безпеки держави як складової економічної та національної безпеки, а також тих її функціональних елементів, які безпосередньо впливають на рівень розвитку економічної системи держави в умовах глобальних трансформацій.

У результаті вивчення дисципліни «Фінансова безпека», студенти мають не лише опанувати основи теорії економічної і фінансової безпеки, але й навчитись об'єктивно оцінювати економічні процеси, що відбуваються у суспільстві, орієнтуватися в інформаційному просторі, ґрунтовно аналізувати і розуміти проблеми та тенденції розвитку фінансової системи країни. Усе це допоможе майбутнім фахівцям успішно вирішувати складні практичні завдання, приймати ефективні управлінські рішення.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1

ТЕОРЕТИКО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ

ТЕМА 1. ОСНОВИ КОНЦЕПЦІЇ І СТРАТЕГІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Економічна безпека як ключова детермінанта національної безпеки держави. Сутність економічної безпеки та проблеми її стратегічного забезпечення. Стратегічні цілі, задачі і механізми забезпечення економічної безпеки.

Економічна безпека як багаторівнева система, її базові елементи. Поняття про економічні інтереси. Загрози економічній безпеці їх класифікація. Внутрішні і зовнішні фактори забезпечення економічної безпеки держави.

Економічні стратегії та стратегічні програми забезпечення економічної безпеки в умовах глобалізації. Глобалізація як основа геополітичних і гео економічних стратегій.

ПЛАН

- 1.1. Економічна безпека держави: історичні аспекти та організаційно-правові основи становлення і розвитку в Україні.
- 1.2. Економічна безпека як багаторівнева система: суть та складові.
- 1.3. Категоріальний апарат економічної безпеки та її базові елементи.

1.1. Економічна безпека держави: історичні аспекти та організаційно-правові основи становлення і розвитку в Україні

До недавнього часу такі поняття як «економічна безпека» та «фінансова безпека» практично не використовувалися в економічній науці, а тим паче не привертати уваги вітчизняних науковців і практиків. Дослідження, що проводилися, характеризувалися безсистемністю, вибіркоким і незваженим підходом до розкриття окремих аспектів даної проблематики.

Історично і логічно проблема економічної безпеки пов'язана із становленням і розвитком державності, усвідомленням нацією своїх економічних інтересів. Проблема ця у різних країнах і в різні періоди поставала більш або менш актуально. Однак вона ніколи не зникала з поля зору громадськості та лідерів держав. У дослідженні проблеми економічної безпеки певний інтерес представляє досвід США. Як відомо, становлення і розвиток північноамериканської держави відбувалися у виняткових історичних умовах, сприятливих для досягнення

найкращих результатів і в економіці, і в інших сферах. Однак уже на ранніх етапах свого існування федеральна влада США заявила про відстоювання національних інтересів і активний захист американських виробників. Так, перший міністр фінансів США О.Гамільтон у своїй доповіді конгресу «Про заохочення мануфактур» в 1791 році прямо закликав провести широкомасштабні заходи щодо державної підтримки молоді американської промисловості в її боротьбі за зовнішні ринки.

Згодом, проблема економічної безпеки знайшла своє практичне втілення у політиці президента США Ф.Рузвельта в період після економічної кризи 1929-1933 років. 29 червня 1934 року рішенням президента Ф.Рузвельта був створений федеральний Комітет з економічної безпеки, який очолив міністр праці Френсіс Перкінс. У склад Комітету входили міністри юстиції, фінансів, торгівлі і голова федеральної служби з надзвичайної допомоги. Було розроблено «новий курс», який продемонстрував відхід від класичної теорії і практики невтручання держави в економічне життя. Нова економічна політика фактично ознаменувала переломний рубіж і перехід від принципу «чим менше держави, тим краще» до принципу «безпека суспільства - турбота держави».

Майже до середини ХХ століття проблема економічної безпеки як явища в науковій теорії не піднімалася. Не зустрічалося і самого поняття «економічна безпека», хоча проблеми безпеки, що розглядалися переважно у зв'язку із зовнішньою загрозою, особливо військовою, існували завжди. Пік інтересу до проблеми наукового осмислення економічної безпеки на Заході припадає на кінець 80-х - початок 90-х років минулого століття. Це пояснюється валютною і структурною кризою 70-х років; борговою кризою 80-х років, і на кінець, розпадом РЕВ і СРСР на початку 90-х років ХХ століття, що призвели до більшої відкритості національних економік, економічної інтеграції, що супроводжується зростанням не просто залежності, а взаємозалежності між державами, посилення глобалізації світової економіки. В таких умовах одним із ключових завдань багатьох країн світу стало забезпечення національної економічної безпеки.

На сучасному етапі, що характеризується вченими як епоха глобалізації, питання економічної безпеки не втратило своєї гостроти, а навпаки, ще більше актуалізується. Це обумовлено діалектичною суперечністю, яка проявляється, з одного боку, у стрімкому розвитку процесів лібералізації та інтеграції, що призводять до відкритості та взаємозалежності національних економік, розвитку глобального ринку, в умовах якого політична замкнутість та економічний ізоляціонізм окремих держав не мають змісту; а з іншого - постає проблема

самозбереження та розвитку окремих суверенних держав, їх політичне та економічне самоутвердження на міжнародній арені. На початку ХХІ століття глобалізація фінансової сфери, що проявляється у розвитку ринку євровалют, системи транснаціональних банків, формуванні розгалуженої мережі офшорів і глобальних комп'ютерних мереж, які забезпечують миттєві переміщення капіталів, створює можливість руйнування навіть стійких економічних систем, зумовлюючи адекватні політичні зміни. Передчуття негативних наслідків глобалізації призвело до розробки у багатьох країнах світу концепцій національної безпеки, базовими елементами якої стала економічна та фінансова безпека.

На пострадянському просторі і в Україні, зокрема, 90-і роки ХХ століття були ознаменовані вибухом інтересу з боку науковців, політичних та суспільних діячів до проблеми економічної безпеки. В практичному плані було досягнуто певних успіхів: поняття економічної безпеки ввійшло до нормативної лексики законодавчих документів (див. табл. 1.1) і зайняло чітку позицію в політичних дискусіях з економічних питань. Зокрема, в Конституції України, прийнятій на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року, чітко зазначено, що поряд із захистом суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу (ст.17).

Однак, система економічної безпеки у нашій державі лише починає формуватися. Вперше проблема національної економічної безпеки була окреслена у Програмі діяльності Кабінету міністрів України, схваленій Верховною Радою України у жовтні 1996 року і розглядалася лише у розділі «Боротьба із злочинністю» (№412). Ґрунтовніше питання економічної безпеки були висвітлені у Концепції (основи державної політики) національної безпеки України, схваленій Верховною Радою України від 16 січня 1997 року. У ній було визначено національні інтереси, внутрішні і зовнішні загрози їх реалізації, основні напрямки державної політики національної безпеки України в економічній сфері.

В березні 1998 року прийнято Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України», яким визначені функції і повноваження головного, згідно Конституції України (стаття 107), координуючого органу в країні з питань національної безпеки. А 19 червня 2003р. прийнято Закон України «Про основи національної безпеки України», де закріплено правові основи національної безпеки та принципи її забезпечення, систематизовано загрози національним інтересам і національній безпеці і, зокрема, в економічній сфері.

Таблиця 1.1. Правове регламентування становлення та розвитку економічної безпеки в Україні за хронологією нормативних документів

Дата	Нормативний документ	Основні положення
1	2	3
28.06. 1996р.	Конституція України	Запроваджено до нормативної лексики поняття «економічна безпека»; визначено, що забезпечення економічної безпеки (поряд із захистом суверенітету і територіальної цілісності України) є найважливішою функцією держави і справою всього українського народу.
16.01. 1997р.	Концепція (основи державної політики) національної безпеки України	Зазначено, що самозбереження і прогресивний розвиток України як суверенної держави залежать від здійснення цілеспрямованої політики щодо захисту її національних інтересів. Визначено сутність поняття «національна безпека», основні об'єкти національної безпеки та принципи її забезпечення; окреслено сутність та пріоритетні національні інтереси України, визначено основні загрози національній безпеці України, в т.ч., в економічній сфері; окреслено основні напрями державної політики національної безпеки України.
05.03. 1998р.	Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України»	Визначено правові засади організації та діяльності Ради національної безпеки і оборони України, її склад, структуру, компетенцію і функції.
19.06. 2003р.	Закон України «Про основи національної безпеки України»	Визначено основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності. Подано визначення термінів: «національна безпека», «національні інтереси», «загрози національній безпеці»; визначено правову основу національної безпеки, об'єкти національної безпеки, суб'єкти, їх функції та принципи забезпечення національної безпеки; окреслено пріоритетні національні інтереси та загрози національним інтересам і національній безпеці України; визначено основні напрями державної політики з питань національної безпеки.

1	2	3
12.02. 2007р	Стратегія національної безпеки України	Зазначено, що подальший розвиток і захист найвагоміших здобутків України потребує чіткої визначеності держави у стратегічних пріоритетах та цілях, які мають відповідати викликам і загрозам ХХІ століття, її взаємодії з сучасними системами міжнародної і регіональної безпеки. Визначено принципи, пріоритетні цілі, завдання та механізми забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз; конкретизовано засади політики держави у сфері національної безпеки, у тому числі щодо забезпечення прийняттого рівня економічної безпеки.
02.03. 2007р.	Методика розрахунку рівня економічної безпеки України	Визначено специфічний понятійний апарат з використанням невластивих класичній економічній науці термінів: «економічна безпека», «загрози економічній безпеці», «критерії економічної безпеки», «індикатори економічної безпеки», «оптимальні значення індикаторів», «порогові значення індикаторів», «граничні значення індикаторів», «макроекономічна безпека», «фінансова безпека», «бюджетна безпека», «валютна безпека», «грошово-кредитна безпека», «боргова безпека», «безпека страхового ринку», «безпека фондового ринку», «зовнішньоекономічна безпека», «інвестиційна безпека», «соціальна безпека» та ін. Окреслено підходи до визначення інтегрального індексу економічної безпеки.

Зважаючи на те, що проблематика безпеки традиційно займає статус найвищого пріоритету в державній політиці, поняття економічної безпеки набуває виняткового значення як аргумент прийняття політичних рішень. Якщо основна мета економічної політики полягає у задоволенні багатоманітних інтересів політичних суб'єктів у суспільстві через певні зміни в економічній сфері, то наука про економічну безпеку забезпечує формування відповідної політики щодо забезпечення економічної безпеки держави.

1.2. Економічна безпека як багаторівнева система: суть та складові

Термін «економічна безпека» почав використовуватися у працях вітчизняних економістів лише на початку 90-х років минулого століття. Проте за цей порівняно короткий проміжок часу напрацьовано специфічний категоріальний апарат з використанням невластивих класичній економічній науці термінів («загроза», «індикатор безпеки», «порогове значення» тощо), сформовано відповідний йому методологічний інструментарій аналізу, що свідчить про створення окремої підгалузі економічних досліджень - науки, яка займається вивченням теоретико-методологічних засад забезпечення економічної безпеки держави і має назву «екосестейт». Однак, як і будь-якій молодій галузі науки, науці про економічну безпеку поки що притаманний значний методологічний еkleктизм. Вчені допоки не дійшли згоди щодо засадничих категорій зазначеної вище науки, в тому числі - й щодо її ключового визначення - поняття «економічна безпека». Водночас спроби виробити специфічний аналітичний інструментарій щодо оцінки економічної безпеки та аналізу ефективності поточних рішень у сфері економічної політики часто-густо лише поглиблює сумніви в коректності підходів, що мають місце в цій сфері.

Етимологічно термін «безпека» походить із грецької і означає «володіти ситуацією». Методологічно поняття «економічна безпека» виводиться вченими, насамперед, з поняття «національна безпека». Останнє має формалізоване визначення у схваленому Верховною Радою України у червні 2003 року Законі «Про основи національної безпеки України», де національна безпека розглядається як «захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам». Закон також визначає основні сфери національної безпеки, серед яких: зовнішньополітична, сфера державної безпеки, воєнна сфера та сфера безпеки державного кордону України, внутрішньополітична сфера, економічна сфера, соціальна та гуманітарна сфера, екологічна сфера, інформаційна сфера. Відштовхуючись від цих міркувань вчені намагаються вивести визначення поняття «економічна безпека». Звідси:

1. Економічна безпека - це стан держави, за яким вона забезпечена можливістю створення, розвитку умов для плідного життя її населення, перспективного розвитку її економіки в майбутньому та в зростанні добробуту її мешканців.

2. Економічна безпека - це спроможність держави забезпечувати захист національних економічних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз, здійснювати поступальний розвиток економіки з метою підтримання стабільності суспільства і достатнього оборонного потенціалу за будь-яких умов і варіантів розвитку подій.

3. Економічна безпека - це здатність економіки забезпечувати ефективне задоволення суспільних потреб на національному і міжнародному рівнях.

4. Економічна безпека - це сукупність умов і чинників, які забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність та сталість, здатність до постійного оновлення і самовдосконалення.

5. Економічна безпека - це спроможність держави самостійно виробляти й здійснювати власну економічну політику, а також визначати та реалізовувати власні національні інтереси.

6. Економічна безпека - це здатність національної економіки до розширеного відтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб власного населення і держави, протистояння дестабілізуючій дії чинників, що створюють загрозу нормальному розвитку країни, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання.

Таким чином, економічна безпека є складним і багатоплановим суспільним явищем, яке характеризується різними сутнісними ознаками та формами прояву.

Крім того, економічну безпеку необхідно розглядати як базову складову національної безпеки, її матеріальну основу і, разом з тим, як взаємозв'язану систему певних рівнів (див. рис. 1.1). Це означає, що стан національної безпеки держави залежить від життєздатності економіки, її ефективності, мобільності, конкурентоспроможності. Забезпечення економічної безпеки є виключною прерогативою держави. З позицій багатостороннього підходу визначення поняття «економічна безпека» нерозривно пов'язане з такими поняттями як:

- *«інтереси»*(національні, державні, індивідуальні, корпоративні, суспільні і т.д.);
- *«стійкість»*(національної економіки, економічного розвитку, соціально-економічної системи і т.д.);
- *«незалежність»* (економіки від зовнішніх ринків, вироблення національної економічної стратегії без зовнішнього впливу);
- *«відтворення»*(зважаючи на те, що головним життєво важливим інтересом в економічній сфері для суб'єкта будь-якого рівня - від особи до

держави - є відтворення свого існування).

Дослідження даної проблеми у такому контексті переконує, що економічна безпека - це не лише дієздатність самої держави, тобто її спроможність реалізовувати власні владні рішення, а й можливість для економічних суб'єктів різних рівнів діяти відповідно до своїх базових інтересів, проте в загальному руслі зміцнення економічної безпеки країни. Зазначений підхід може бути застосований як до економічного відтворення індивідуума, суб'єктів господарської діяльності різного роду (відтворення капіталу) і держави (економічна сторона відтворення держави як інституту - забезпечення економічної основи для стабільного виконання покладених на неї функцій), так і до суспільного відтворення як такого, яке є інтегральним показником і свого роду підґрунтям економічної безпеки країни, що узагальнює поняття економічної безпеки індивідуума, суб'єктів господарської діяльності і держави.

Рис. 1.1. Рівні економічної безпеки

Беззаперечно, координуюча і керівна роль у процесі забезпечення економічної безпеки країни має належати державі, дії якої у цьому разі входять у певне заперечення інтересів власної економічної безпеки. Проте така суперечність об'єктивно зумовлена функцією держави як гаранта національних інтересів. Дана методологія відкриває шлях до дослідження одного з найбільш фундаментальних чинників впливу на стан економічної безпеки країни - способу та ступеня узгодженості індивідуальних, корпоративних та національних інтересів.

1.3. Категоріальний апарат економічної безпеки та її базові елементи

Вивчення питання сутності економічної безпеки передбачає розгляд таких базових елементів. *Об'єктами* національної економічної безпеки є держава, суспільство, домогосподарство, окремі громадяни, підприємства, установи, організації, окремі території, а також основні елементи економічної безпеки та економічна система в цілому.

Одночасно держава є не тільки об'єктом, але й основним *суб'єктом економічної безпеки* і здійснює свої функції в цій сфері через органи законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Разом з тим, це не виключає участі громадян та їх об'єднань у підтримці економічної безпеки. Більше того, такі дії мають всіляко заохочуватися державою. Нагадаємо, в Конституції України чітко зазначено, що забезпечення економічної безпеки є найважливішою функцією держави і справою всього українського народу. Однак активна участь громадянина в забезпеченні економічної безпеки неможлива без усвідомлення ним важливості цієї державної справи і прояву активної життєвої позиції.

Першочергове значення при створенні та забезпеченні системи економічної безпеки, як складової цілісної системи національної безпеки держави має визначення національних економічних інтересів. Адже саме від цього залежить вироблення ефективних засобів їх реалізації і захисту, а розробка концепції і стратегії забезпечення економічної безпеки завжди спирається на довгострокові національні економічні інтереси.

Національні економічні інтереси - це життєво важливі матеріальні, інтелектуальні цінності, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує економічний суверенітет держави, її незалежність у розробці економічної політики та реалізації управлінських рішень, стійкість національної економіки, її відтворення та прогресивний розвиток.

Для проведення аналітичної та прогностичної діяльності відповідні державні органи повинні визначати національні економічні інтереси, досліджувати їх взаємодію, співвідношення пріоритетності тощо. Можна застосовувати таку класифікацію національних економічних інтересів (див. рис. 1.2.).

Розробка програми першочергових та довгострокових заходів щодо забезпечення економічної безпеки і практичні кроки у цьому напрямку мають спиратися на чітке розуміння загроз економічній безпеці. *Загрози економічній безпеці* - це сукупність наявних та потенційно можливих явищ і чинників, що створюють небезпеку для реалізації національних інтересів у економічній сфері.

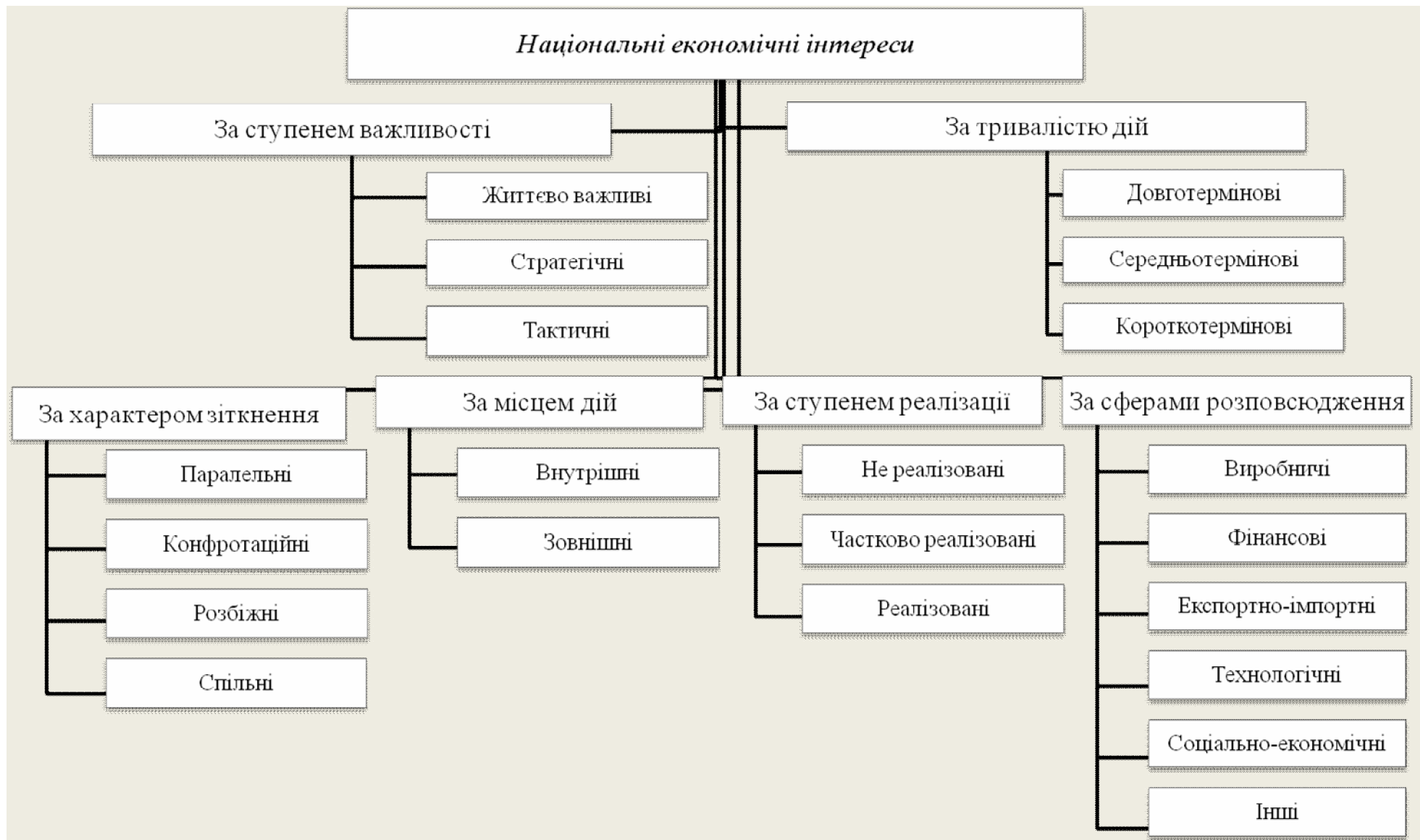

Рис. 1.2. Класифікація національних економічних інтересів

Для створення надійної системи забезпечення економічної безпеки держави потрібен ефективний механізм визначення загроз національним інтересам, що створюють безпосередню небезпеку економічній системі, порушуючи цим самим процес суспільного відтворення. Постійне ж відстеження і визначення основних загроз економічній безпеці значно полегшує її підтримання на належному рівні, а також дає можливість своєчасно розробляти і здійснювати практичні заходи щодо зниження негативного впливу загроз чи їх повної ліквідації. Однак, аналогічно тому, як не існує єдино прийнятого визначення поняття «економічна безпека», так само не існує єдиного, постійно визначеного переліку загроз національним економічним інтересам. Загрози економічній безпеці видозмінюються в залежності від стану та рівня розвитку економічної системи і для кожної окремо взятої держави відрізняються характером та рівнем гостроти. В узагальненому вигляді класифікацію загроз економічній безпеці можна провести за такими параметрами (див. таблицю 1.2.)

Таблиця 1.2 . Класифікація загроз економічній безпеці держави

Загрози економічній безпеці держави	
Критерії класифікації	Ознаки класифікації
За місцем виникнення	внутрішні; зовнішні
За ступенем небезпеки	особливо небезпечні;
За можливістю здійснення	реальні; потенційні
За тривалістю дії	тимчасові; постійні
За сферою спрямування	виробничі; фінансові; технологічні; експортно-імпортні; інші
За ставленням до них	об'єктивні; суб'єктивні
За характером спрямування	прямі; непрямі
За масштабами здійснення	загальнонаціональні; локальні; індивідуальні

З метою прийняття державними органами обґрунтованих рішень необхідний моніторинг індикаторів (показників) економічної безпеки, який передбачає перш за все фактичне відстеження, аналіз і прогнозування найважливіших груп економічних показників.

Індикатори економічної безпеки - це реальні статистичні показники розвитку економіки країни, які найбільш повно характеризують явища і тенденції в економічній сфері. Особливу увагу слід зосередити на таких загальних індикаторах економічної безпеки:

- валовий внутрішній продукт (ВВП);
- темп інфляції;
- дефіцит бюджету;
- рівень безробіття;
- економічне зростання;
- рівень та якість життя;
- енергетична залежність;
- інтегрованість у світову економіку;
- сальдо експорту-імпорту;
- стан демографічних процесів;
- державний внутрішній та зовнішній борги;
- рівень тінізації економіки.

Конкретизований перелік основних індикаторів оцінки економічної безпеки України наведений у Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України. Невід'ємною складовою визначення рівня економічної безпеки є не лише встановлення певного набору індикаторів економічної безпеки, але й їхніх порогових/граничних значень.

Порогові/граничні значення індикаторів економічної безпеки - це кількісні величини, порушення яких викликає несприятливі тенденції та загрозливі процеси в економіці.

Наближення індикаторів економічної безпеки до їх гранично допустимої величини свідчить про наростання загроз соціально-економічній стабільності суспільства, а перевищення граничних, або порогових значень - про вступ суспільства в зону нестабільності і соціальних конфліктів, фактично про реальну загрозу економічній безпеці. Зважаючи на зазначене, економічну безпеку держави часто трактують як деякий стан, що задовольняє визначений набір порогових значень показників-індикаторів. Такий підхід має право на існування,

оскільки він дозволяє зафіксувати деякий зріз економічної ситуації як основу для прийняття управлінських рішень.

Проте економічну безпеку доцільно розуміти ширше, як прогресуюче і динамічне явище, оскільки економіка не може розглядатися як щось статичне. Якщо в державі спостерігається розвиток і економічне зростання, то економічна безпека зміцнюється і закріплюється, а її порогові значення зміщуються у бік вищих значень, або ж вводяться нові індикатори, що відображають новий рівень і новий якісний стан економічної системи.

Економічний спад і економічна криза супроводжуються, як правило, загрозами і небезпеками стабільності соціально-економічної ситуації і призводять до наближення показників до гранично допустимого рівня індикаторів безпеки. Відповідно динамічність конкретних порогових величин індикаторів економічної безпеки породжує значні труднощі для їхнього апріорного визначення, відтак вони навряд чи можуть бути визначеними на певний тривалий термін, а тим більше, запозичені з досвіду інших країн. Тому розробка системи порогових значень індикаторів економічної безпеки - одне із найактуальніших і важливих завдань економічної науки.

Таким чином, суперечливість багатьох теоретико-методологічних аспектів потребує теоретичного обґрунтування і розробки цілої низки нових категорій, критеріїв та індикаторів, що дозволяють описати і проаналізувати базисні тенденції економічної безпеки і систему заходів щодо її забезпечення. Лише поєднання теоретичних засад і концепцій з практичними діями дозволить створити надійний механізм забезпечення економічної безпеки

Висновки. Економічна безпека - це не лише дієздатність самої держави, тобто її спроможність реалізовувати власні владні рішення, а й можливість для економічних суб'єктів різних рівнів діяти відповідно до своїх базових інтересів, проте в загальному руслі зміцнення економічної безпеки країни. Стан національної безпеки держави залежить від життєздатності економіки, її ефективності, мобільності, конкурентоспроможності. Загрози економічній безпеці видозмінюються в залежності від стану та рівня розвитку економічної системи і для кожної окремо взятої держави відрізняються характером та рівнем гостроти. Для створення надійної системи забезпечення економічної безпеки держави потрібен ефективний механізм визначення загроз національним інтересам, що створюють безпосередню небезпеку економічній системі, порушуючи цим самим процес суспільного відтворення. Забезпечення економічної безпеки є виключною прерогативою держави.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Сутність економічної безпеки держави
2. Історичні аспекти та організаційно-правові основи становлення і розвитку в Україні економічної безпеки
3. Сутність та складові економічної безпеки як багаторівневої системи
4. Поняття про економічні інтереси.
5. Загрози економічній безпеці та їх класифікація.
6. Внутрішні і зовнішні фактори забезпечення економічної безпеки держави.
7. Базові елементи та проблеми стратегічного забезпечення економічної безпеки.

Теми рефератів

1. Економічна безпека як ключова детермінанта національної безпеки держави.
2. Економічна безпека як багаторівнева система: суть, базові елементи та проблеми стратегічного забезпечення.
3. Економічні стратегії та стратегічні завдання забезпечення економічної безпеки в умовах глобалізації.

Тести

1. Складовими економічної безпеки держави є:

- а) зовнішньоекономічна, фінансова, інформаційна, зовнішньополітична;
- б) макроекономічна, інвестиційна, соціальна, виробнича, енергетична;
- в) фінансова, макроекономічна, інформаційна, енергетична;
- г) макроекономічна, валютна, інвестиційна, інформаційна.

2. Наука, що займається вивченням проблем забезпечення економічної безпеки має назву:

- а) екомітейт;
- б) екосек'юрейт;
- в) екосестейт;
- г) еконергейт.

3. За можливістю здійснення загрози економічній безпеці держави поділяються на:

- а) реалізовані і нереалізовані;
- б) технологічні і виробничі;
- в) реальні і потенційні;
- г) прямі і непрямі.

4. Основними рівнями забезпечення економічної безпеки є:

- а) національний і міжнародний;
- б) локальний і державний;
- в) індивідуальний і державний;
- г) регіональний і міжнародний.

5. У перекладі з грецької термін «безпека» означає:

- а) стійкість і стабільність;
- б) володіти ситуацією;
- в) захист національних інтересів;
- г) забезпечувати незалежність.

6. В якому із перелічених документів окреслено підходи до визначення інтегрального індексу економічної безпеки:

- а) Стратегії національної безпеки України;
- б) Конституції України;
- в) Концепції (Основи державної політики) національної безпеки України;
- г) Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України.

7. Яким нормативно-правовим документом визначено, що «забезпечення економічної безпеки держави є однією із найважливіших функцій держави»:

- а) Конституцією України;
- б) Законом України «Про Раду національної безпеки і оборони України»;
- в) Законом України «Про основи національної безпеки України»;
- г) Кримінальним кодексом.

8. Національні економічні інтереси за характером зіткнення поділяються на:

- а) паралельні, розбіжні та спільні;
- б) лінійні, спільні та конфронтаційні;
- в) паралельні, розбіжні та лінійні;
- г) паралельні, спільні, розбіжні та конфронтаційні.

9. Головним керуючим органом в Україні з питань національної безпеки є:

- а) Служба безпеки України;
- б) Кабінет Міністрів України;
- в) Рада національної безпеки і оборони України;
- г) Секретаріат Президента України.

10. Економічна безпека - це:

- а) об'єктивна можливість негативного впливу на певне явище, систему, механізм, соціальний організм, внаслідок чого може бути заподіяна шкода, що призведе до занепаду, кризового стану тощо;
- б) ступінь (рівень) захищеності від негативного впливу внутрішніх або зовнішніх чинників;
- в) стан національної економіки, за якого зберігається економічна стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз з метою реалізації національних економічних інтересів, та задоволення потреб особи, суспільства, держави;
- г) конкретна і безпосередня форма небезпеки або сукупність негативних чинників чи умов.

11. Економічна незалежність - це:

- а) міцність і надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування дестабілізуючих факторів;
- б) можливість здійснення державного контролю над національними ресурсами, здатність використовувати національні конкурентні переваги для забезпечення рівноправної участі держави у міжнародній торгівлі та кооперативних зв'язках;
- в) спроможність самостійно реалізовувати і захищати національні економічні інтереси, здійснювати постійну модернізацію виробництва;
- г) спроможність здійснювати ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціал країни.

12. Явні чи потенційні дії, що ускладнюють або унеможливають реалізацію національних економічних інтересів і створюють небезпеку для соціально-економічної та політичної систем, національних цінностей життєзабезпечення нації та окремої особи називаються:

- а) загрозами економічної безпеки;
- б) загрозами експортно-імпоротної безпеки;
- в) перепонами державного регулювання;
- г) позитивними чинниками економічної безпеки держави.

13. Індикатори економічної безпеки - це:

- а) явні чи потенційні дії, що ускладнюють або унеможливають реалізацію національних економічних інтересів;
- б) позитивні чинники економічної безпеки держави, які найбільш повно характеризують явища і тенденції в економічній сфері;
- в) показники економічної небезпеки держави;
- г) показники розвитку економіки країни, які найбільш повно характеризують явища і тенденції в економічній сфері.

14. Виберіть правильне визначення сутності національних економічних інтересів:

- а) сукупність економічних загроз незалежній країні, які виявляються в єдності різних економічних інтересів нації, що відображає суспільні потреби, задоволення яких забезпечує ефективний розвиток країни;
- б) життєво важливі матеріальні, інтелектуальні, товарні та майнові цінності певного народу як носія суверенітету та єдиного джерела влади в країні, реалізація яких гарантує державний суверенітет країни та її прогресивний розвиток;
- в) життєво важливі матеріальні, інтелектуальні, духовні і культурно-історичні цінності певного народу як носія суверенітету та єдиного джерела влади в країні, реалізація яких гарантує державний суверенітет країни та її прогресивний розвиток;
- г) сукупність суб'єктивних економічних потреб держави, які виявляються в єдності різних економічних інтересів нації.

15. З позицій багатостороннього підходу визначення поняття «економічна безпека» нерозривно пов'язане з такими поняттями як:

- а) інтереси, стійкість, незалежність, відтворення;
- б) інтереси, стійкість, загрози, відтворення;
- в) інтереси, стійкість, загрози;
- г) стійкість, загрози, відтворення.

Основні поняття і терміни теми.

Національна безпека, економічна безпека, забезпечення економічної безпеки, екосистейт, критерії стану економічної безпеки, загроза безпеці, індикатор безпеки, порогове значення індикатора безпеки, моніторинг соціально-економічних процесів, міжнародна економічна безпека.

ТЕМА 2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

Фінансова безпека: суть та місце в системі економічної безпеки. Організаційно-правові засади становлення та розвитку системи фінансової безпеки в Україні.

Механізм та системи забезпечення фінансової безпеки держави. Концепція, стратегія, політика і тактика забезпечення фінансової безпеки держави.

Ієрархічна декомпозиція фінансової безпеки та її функціональні елементи (фінансова безпека людини, фінансова безпека бізнесу, бюджетна, боргова, інвестиційна безпека, безпека фінансового ринку, регіональна фінансова безпека, міжнародна фінансова безпека).

ПЛАН

- 2.1. Фінансова безпека: суть та місце в системі економічної безпеки держави
- 2.2. Складові фінансової безпеки держави та їх загальна характеристика
- 2.3. Механізм та системи забезпечення фінансової безпеки держави
- 2.4. Фінансова безпека держави в умовах глобалізації

2.1. Фінансова безпека: суть та місце в системі економічної безпеки держави

Однією із найважливіших складових економічної безпеки є її фінансова безпека. Без забезпечення фінансової безпеки практично неможливо вирішити жодне із завдань, що стоять перед державою. У даному контексті доволі переконливим аргументом є слова доктора економічних наук Миколи Єрмошенка, який зазначає, що фінансова безпека є «...ґрунтовною складовою економічної безпеки держави, оскільки на фінансах базується будь-яка економіка, фінанси - кров економічної системи держави». В продовження цієї думки вчений обґрунтовує необхідність забезпечення і підтримки фінансової безпеки держави. Остання «...зачіпає не лише державу в цілому, а й усі галузі

національного господарства, приватних підприємців, усі прошарки населення, усе суспільство».

Нехтування станом фінансової безпеки може призвести до катастрофічних наслідків: занепаду галузей, банкрутства підприємств і, зрештою, підриву системи життєзабезпечення держави з наступною втратою її суверенітету.

Формування і практична реалізація дієвого механізму забезпечення фінансової безпеки передбачає, перш за все, з'ясування суті даного поняття, визначення факторів, що впливають на її стан, дослідження взаємопов'язаності окремих складових цієї складної за внутрішньою будовою та ієрархічною декомпозицією структури.

Поняття фінансової безпеки так само широке, як, власне, і тлумачення фінансів як економічної категорії. В сучасних умовах відсутнє єдине усталене визначення поняття «фінансова безпека». Існуючі формулювання цього поняття відображають лише окремі аспекти фінансової безпеки і не можуть претендувати на її однозначне та виключне трактування. Фінансова безпека як дефініція розглядається під різним кутом окремими науковцями, і зокрема:

- з позицій *ресурсно-функціонального підходу* **фінансова безпека** - це захищеність фінансових інтересів суб'єктів господарювання на усіх рівнях фінансових відносин; забезпеченість домашніх господарств, підприємств, організацій і установ, регіонів, галузей, секторів економіки, держави фінансовими ресурсами, достатніми для задоволення їх потреб і виконання існуючих зобов'язань;

- з точки зору *статики* **фінансова безпека** - це такий стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової, інвестиційної, митно-тарифної і фондової систем, які характеризуються збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю попередити зовнішню фінансову експансію, забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи і економічне зростання;

- у *контексті нормативно-правового регламентування* **фінансова безпека** передбачає створення таких умов функціонування фінансової системи, при яких, по-перше, фактично виключена можливість спрямовувати фінансові потоки в незакріплені законодавчими нормативними актами сфери їх використання і, по-друге, до мінімуму знижена можливість зловживання фінансовими ресурсами.

Таким чином, з позицій багатостороннього підходу **фінансова безпека** - це захищеність фінансових інтересів на усіх рівнях фінансових відносин; певний

рівень фінансової незалежності, стабільності і стійкості фінансової системи країни в умовах впливу на неї зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих факторів, що складають загрозу фінансовій безпеці; здатність фінансової системи держави забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та стале економічне зростання.

Фінансову безпеку будь-якої держави визначають такі фактори:

- рівень фінансової незалежності (при цьому велике значення має розмір зовнішньої фінансової допомоги з боку міжнародних фінансових інституцій, економічних угруповань, урядів окремих країн, обсяг іноземних інвестицій у національну економіку);
- характер фінансово-кредитної політики (як внутрішньої, так і зовнішньої), яку проводить держава;
- політичний клімат в країні;
- рівень законодавчого забезпечення функціонування фінансової сфери.

Фінансова безпека держави має як внутрішній, так і зовнішній аспекти. Щодо зовнішнього, то це, перш за все, фінансовий суверенітет країни, незалежність національної фінансової системи від впливу міжнародних фінансово-кредитних організацій і транснаціонального капіталу.

Проте вести мову про абсолютну фінансову незалежність в умовах глобалізації не коректно. Адже на фінансовій безпеці України позначаються процеси фінансової глобалізації, що посилюються у світовому співтоваристві. Відтак проблема фінансової безпеки сьогодні виходить вже за національні кордони. Зростає рівень інтеграції та консолідації фінансових ринків, зростають масштаби мобільності капіталу і посилюється інтенсивність його обігу.

Як стверджують фахівці, «у світі сформувалися грандіозні потоки «світових грошей», що не підпорядковуються ні національним урядам, ні будь-яким іншим політичним інституціям. Вони не утворилися як вияв потреб виробництва, торгівлі, інвестування чи споживання. Головним їх джерелом є переважно торгівля грішми». Тому при розробці стратегії фінансової безпеки держави важливо скрупульозно аналізувати і враховувати поточну та ймовірну в перспективі ситуацію на світових валютних ринках і ринках капіталу.

Безпека внутрішньої фінансової сфери України визначається досконалістю правової, організаційної та інституціональної бази; а також політичною стабільністю, рівнем ризиків ринкової кон'юнктури, масштабами тіньової економіки та рівнем корупції в державі.

2.2. Складові фінансової безпеки держави та їх загальна характеристика

Фінансова безпека є надзвичайно складною багаторівневою системою, яку утворюють ряд підсистем, кожна з котрих має власну структуру і логіку розвитку. Фінансова безпека держави включає такі складові: *бюджетну, податкову, боргову, фінансову безпеку банківської системи, валютну, грошово-кредитну безпеку, інвестиційну безпеку, фінансову безпеку страхового та фондового ринку.*

Під поняттям *бюджетна безпека* слід розуміти стан забезпечення платоспроможності держави з урахуванням балансу доходів і видатків державного й місцевих бюджетів та ефективності використання бюджетних коштів. В цілому бюджетна безпека держави зумовлюється розміром бюджету, рівнем перерозподілу ВВП через бюджет, розміром, характером та рівнем дефіциту бюджету, методами фінансування останнього, масштабами бюджетного фінансування, процесом бюджетотворення, своєчасністю прийняття та характером касового виконання бюджету, рівнем бюджетної дисципліни.

Податкова безпека держави визначається ефективністю податкової політики держави, яка має оптимально поєднувати фіскальні інтереси держави та індивідуальні, корпоративні інтереси платників податків. З позицій фіскальної достатності проблема податкової безпеки зводиться до забезпечення держави таким обсягом податкових надходжень, який є оптимально необхідним згідно з вимогами проголошеної економічної доктрини. При цьому варто пам'ятати, що на фіскальну безпеку держави впливають численні податкові, часто-густо необґрунтовані, пільги. Разом з тим, податкова безпека держави передбачає оптимізацію рівня оподаткування, адже надмірне підвищення норми оподаткування веде до збільшення тіньової економіки, згорання легального бізнесу, масового ухилення від сплати податків, а відтак - до скорочення податкової бази.

Під *борговою безпекою держави* варто розуміти певний рівень державної внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для вирішення нагальних соціально-економічних потреб, який дозволяє зберегти стійкість фінансової системи країни до внутрішніх і зовнішніх загроз, забезпечити певний рівень відносної незалежності держави, зберігаючи при цьому економічну можливість країни здійснювати виплати на погашення основної суми і відсотків, не

загрожуючи втратою суверенітету одночасно підтримуючи належний рівень платоспроможності та кредитного рейтингу.

Фінансову безпеку банківської системи в цілому та її окремих складових слід розглядати у двох аспектах. По-перше, з точки зору фінансових наслідків її (їх) діяльності для країни в цілому та окремих клієнтів і контрагентів. По-друге, з точки зору недопущення та відвернення реальних і потенційних загроз фінансовому стану усієї банківської системи країни, Національного банку України та банківським установам. Загалом сутність фінансової безпеки банківської системи полягає у забезпеченні найефективнішого використання ресурсного потенціалу, створенні сприятливих умов для реалізації економічних інтересів банківських установ, попередженні внутрішніх і зовнішніх загроз банківській системі, створенні умов її стабільного й ефективного функціонування.

Валютна безпека держави - це, по-перше, ступінь забезпеченості держави валютними коштами, достатніми для додержання позитивного сальдо платіжного балансу, виконання міжнародних зобов'язань, накопичення необхідного обсягу валютних резервів, підтримання стабільності національної грошової одиниці; по-друге, стан курсоутворення, який максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках і створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняного експорту, широкомасштабного припливу в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи.

Грошово-кредитна безпека - це такий стан грошово-кредитної системи, який характеризується стабільністю грошової одиниці, доступністю кредитних ресурсів та таким рівнем інфляції, що забезпечує економічне зростання та підвищення реальних доходів населення. При цьому величина позичкового процента має бути достатньою для насичення трансакційного попиту на гроші й переходу до політики «довгих грошей», а розмір грошової маси повинен бути достатнім для обслуговування нею господарських оборотів.

Під *інвестиційною безпекою* слід розуміти досягнення рівня інвестицій, що дозволяє оптимально задовольняти поточні потреби економіки в капітальних вкладеннях за обсягом і структурою з урахуванням ефективного використання і повернення коштів, які інвестуються, оптимального співвідношення між розмірами іноземних інвестицій у країну і вітчизняних за рубіж, підтримання позитивного національного платіжного балансу. Водночас, з точки зору забезпечення фінансової безпеки держави, формування системи інвестиційної безпеки в Україні обов'язково слід здійснювати з урахуванням необхідності

дотримання виваженої антиінфляційної політики, досягнення скорочення бюджетного дефіциту.

Фінансова безпека фондового ринку - це оптимальний обсяг його капіталізації (з огляду на представлені на ньому цінні папери, їх структуру та рівень ліквідності), здатний забезпечити стійкий фінансовий стан емітентів, власників, покупців, організаторів торгівлі, торговців, інститутів спільного інвестування, посередників (брокерів), консультантів, реєстраторів, депозитаріїв, зберігачів і держави в цілому. Оцінюючи безпеку фондового ринку в цілому, треба вести мову про безпеку ринку державних цінних паперів і ринку корпоративних цінних паперів, а також решти його сегментів: ринків акцій, облігацій, векселів, казначейських зобов'язань, ощадних сертифікатів, біржового та позабіржового ринків.

Під *фінансовою безпекою страхового ринку* у цілому і конкретного страховика, зокрема, слід розуміти такий рівень забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, який дозволив би їм у разі потреби відшкодувати обумовлені у договорах страхування збитки їх клієнтів і забезпечити ефективне функціонування. Фінансова безпека ринку страхових послуг, що залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних, внутрішніх і зовнішніх чинників, перш за все визначається станом його розвитку, фінансовою результативністю та ефективністю діяльності. Водночас вона зумовлена і реальним фінансовим станом господарюючих суб'єктів.

Враховуючи багатоаспектність поняття фінансової безпеки, складність взаємозв'язків і взаємозалежності різних її елементів, а також необхідність консолідації економічних і фінансових інтересів громадян, підприємств, регіонів і держави в напрямку забезпечення стійкого економічного розвитку, до складу фінансової безпеки (окрім перелічених вище) доцільно включити такі структурні компоненти:

- фінансову безпеку людини/окремого громадянина та домогосподарства;
- фінансову безпеку підприємства;
- фінансову безпеку регіону.

У стратегічному плані рівні фінансової безпеки індивідуума, підприємства і держави неподільні, оскільки як для здійснення індивідуальних відтворювальних процесів, так і їхнє перетворення на процес суспільного відтворення можливі лише за умови органічного об'єднання інтересів держави, суб'єктів господарювання та громадян. Зважаючи на те, що фінансовою основою

існування держави як інституту є передусім надходження від податків і зборів до державного бюджету, то стає цілком очевидною зацікавленість держави у забезпеченні довгострокової фінансової безпеки підприємств і населення як платників податків. Забезпечуючи фінансову безпеку держави, важливо, перш за все, акцентувати увагу на особистісну безпеку кожного громадянина. Згідно з теорією американського вченого Абдрахмана Маслоу, потреба людей у безпеці (в тому числі фінансовій) посідає друге місце після простих фізіологічних потреб. Саме політика держави у забезпеченні цієї безпеки і відрізняє один тип держави від іншого.

Фінансова безпека людини - це такий стан життєдіяльності громадянина, при якому забезпечується правовий та економічний захист його життєвих інтересів, дотримуються конституційні права, забезпечується гідний і якісний рівень життя незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз. При цьому функцією держави є забезпечення певних соціальних стандартів і соціальних гарантій, і зокрема: мінімального розміру заробітної плати і пенсій на такому рівні, щоб працездатній людині достатньо було цих коштів на створення і утримання сім'ї, а пенсіонеру - на достойну старість.

Найсуттєвішими загрозами фінансовій безпеці громадян і держави в цілому є порушення прав споживача, невивплата пенсій і заробітної плати, безробіття, знецінення заощаджень, падіння реальних доходів населення і зубожіння, посилення диференціації доходів та майнового розшарування суспільства й інше. Фінансова безпека кожної людини багато в чому залежить від загального стану економіки та фінансової політики, що проводиться в державі.

Фінансова безпека підприємства - забезпечення умов збереження комерційної таємниці, інтелектуальної власності та інформації; захищеність підприємства від негативного впливу зовнішнього середовища, тобто здатність підприємства протистояти несприятливому зовнішньому впливу, а також здатність швидко реагувати на різноманітні зовнішні загрози. З позицій ресурсно-функціонального підходу фінансову безпеку підприємства розглядають як процес найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів для уникнення загроз і забезпечення стабільного функціонування підприємства в поточному та майбутньому періоді.

Фінансова безпека підприємства залежить від ефективності використання капіталу, якості корпоративного управління і фінансового менеджменту, оновлення технологій та інформаційної бази. Важливими умовами і елементами в

забезпеченні ефективного функціонування підприємства є оцінка і управління економічними ризиками та адаптація до змін ринкової кон'юнктури.

Стан фінансової безпеки держави в цілому визначається фінансовою безпекою окремих регіонів, їх тісною взаємозалежністю і забезпеченням стійкого розвитку усіх її регіонів. *Фінансова безпека регіону* - фінансова самостійність (автономія), яка в першу чергу проявляється у здійсненні контролю над ресурсами регіону і визначається можливостями найбільш повно використовувати конкурентні переваги регіону; це стабільність регіональної економіки, яка передбачає надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування впливу дестабілізуючих факторів; здатність до розвитку і прогресу, тобто самостійно реалізувати і захищати регіональні економічні інтереси, здійснювати модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціал регіону.

У контексті вищезазначеного варто зауважити, що синхронний безпечний рівень життя громадян, функціонування підприємств, організацій і установ, розвиток регіонів і окремих секторів економіки, а також держави в цілому може бути забезпечений лише в ідеалі. Реально ж критеріальні вимоги до фінансової безпеки одних суб'єктів часто не співпадають з іншими. Тобто те, що на даний момент є вигідним і безпечним для пересічного громадянина, конкретного підприємства, регіону, сектора економіки, не завжди є таким для держави.

2.3. Механізм та системи забезпечення фінансової безпеки держави

Перш за все слід звернути увагу на необхідність розмежування понять «фінансова безпека держави» що характеризує динамічний розвиток фінансової системи та «забезпечення фінансової безпеки держави» як сукупності організаційно-правових відносин. Забезпечення фінансової безпеки держави базується на певному механізмі.

Механізм забезпечення фінансової безпеки держави - це система організаційних та інституційно-правових заходів впливу, спрямованих на своєчасне виявлення, попередження, нейтралізацію та ліквідацію загроз фінансовій безпеці держави. Механізм забезпечення фінансової безпеки має реалізуватися на основі розробки відповідної наукової теорії, концепції, стратегії і тактики, проведення адекватної фінансової політики, визначення об'єктів, наявності необхідних інститутів забезпечення безпеки (суб'єктів), визначення та

конкретизації інтересів, систематизації загроз, застосування засобів, способів і методів забезпечення безпеки (див. рис. 2.1).

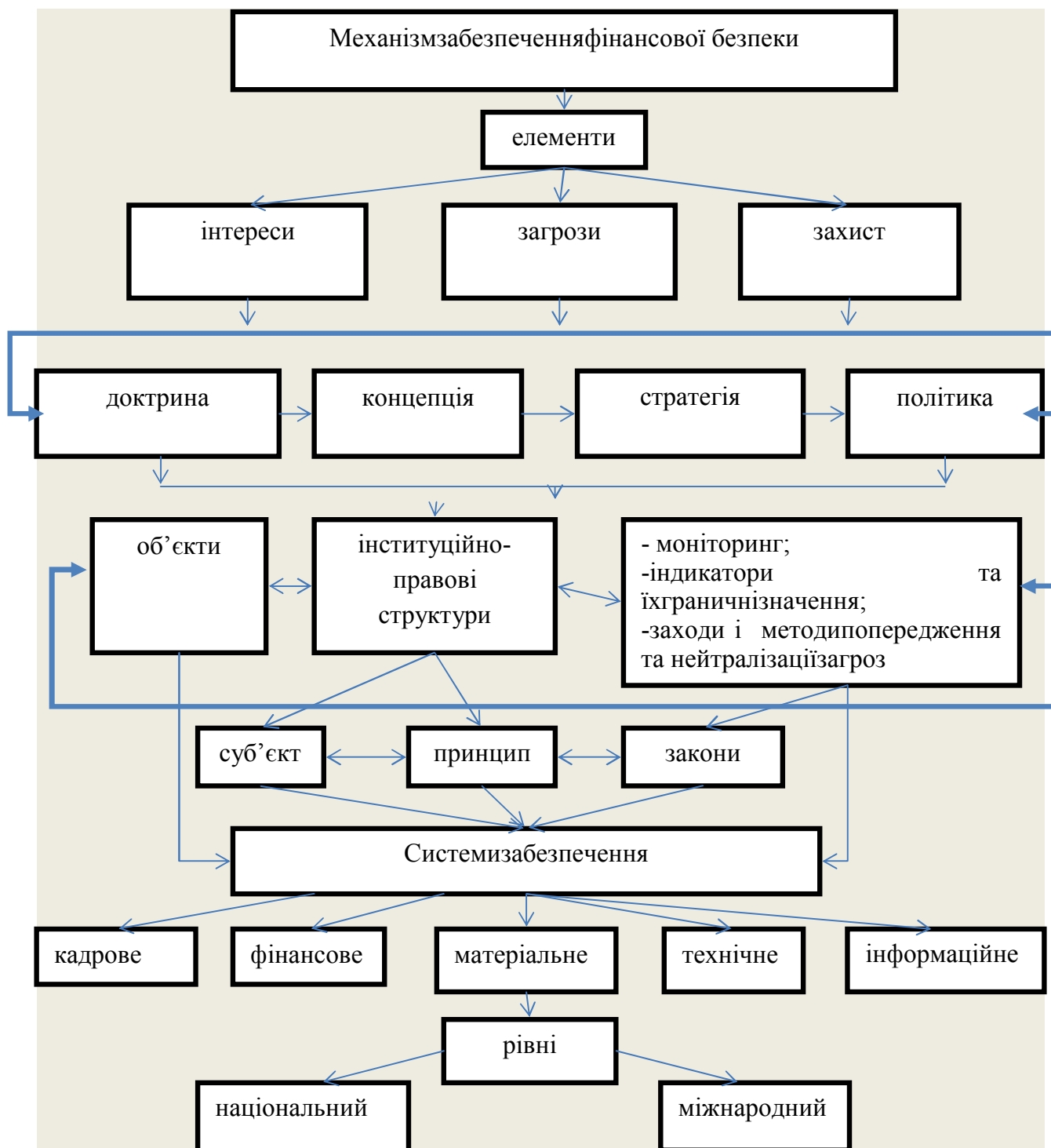

Рис. 2.1. Механізм забезпечення фінансової безпеки

Фінансова безпека забезпечується шляхом проведення виваженої фінансової політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, інформаційній і, власне, *фінансовій* сферах.

Концепція фінансової безпеки має містити пріоритетні цілі і завдання забезпечення безпеки, шляхи та методи їх досягнення, які б адекватно відображали роль фінансів у соціально-економічному розвитку держави. Її зміст покликаний координувати загальнодержавні дії у сфері забезпечення безпеки на рівні окремих громадян, господарюючих суб'єктів, галузей, секторів економіки, а також на регіональному, національному та міжнародному рівнях. Без обґрунтованої концепції фінансової безпеки неможливо сподіватись на реалізацію ефективного соціально-економічного розвитку держави.

Стратегія фінансової безпеки має бути орієнтована на розробку і послідовне здійснення заходів щодо закріплення і розвитку позитивних процесів і подолання негативних тенденцій у сфері фінансових відносин. При цьому мають бути визначені найближчі і перспективні цілі даної стратегії та механізми їх реалізації. Державна стратегія фінансової безпеки і комплексна державна фінансова політика перебувають у тісному взаємозв'язку і взаємодії.

Зважаючи на те, що фінансова безпека не є статичною (на систему безпеки впливає конкретна ситуація, що складається на певному етапі соціально-економічного і політичного розвитку суспільства), то механізм забезпечення фінансової безпеки включає такі елементи:

- об'єктивний і всесторонній *моніторинг* економіки і фінансової сфери з метою виявлення і прогнозування внутрішніх і зовнішніх загроз інтересам об'єктів фінансової безпеки;
- вироблення *порогових*, гранично допустимих значень фінансових та соціально-економічних показників /індикаторів/, перевищення яких може спровокувати фінансову нестабільність і фінансову кризу;
- *діяльність держави* щодо виявлення і попередження внутрішніх і зовнішніх загроз фінансовій безпеці.

Таким чином, побудова механізму забезпечення фінансової безпеки потребує визначення критеріальних вимог до неї. Проте дотепер в економічній літературі відсутні теоретичні комплексні розробки цього питання. Тому за основу при формуванні критеріальних вимог до системи фінансової безпеки можна взяти підходи до визначення критеріїв та інтегрального індексу економічної безпеки за Методикою розрахунку рівня економічної безпеки України. Зазначена Методика розроблена з метою визначення рівня економічної безпеки України як головної складової національної безпеки держави і визначає перелік основних індикаторів стану економічної безпеки України, їхні

оптимальні, порогові та граничні значення, а також методи розрахунку інтегрального індексу економічної безпеки.

Методика базується на комплексному аналізі індикаторів економічної безпеки з виявленням потенційно можливих загроз економічній безпеці в Україні і застосовується Міністерством економіки України для інтегральної оцінки рівня економічної безпеки України в цілому по економіці та за окремими сферами діяльності. Відповідно дана Методика може використовуватись для моніторингу окремих складових економічної безпеки з метою прийняття управлінських рішень щодо аналізу, попередження та нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам у відповідній сфері, і зокрема, фінансовій. Індикатори та порогові значення індикаторів стану фінансової безпеки України подано в таблиці 2.1. Ефективність реалізації теоретичних наукових положень на практиці потребує не лише визначення критеріальних вимог до неї, але й окреслення принципів організації та забезпечення фінансової безпеки (рис. 2.2.).

Вивчення питання про механізм і системи забезпечення фінансової безпеки передбачає розгляд таких ключових елементів: об'єкти, суб'єкти, інтереси, загрози, захист. Враховуючи правові засади та концептуальні підходи щодо сутності фінансової безпеки можна визначити, що об'єктом фінансової безпеки держави є фінансова система, а конкретніше усі її сфери та ланки. Отже, *об'єктами фінансової безпеки є:*

- людина і громадянин, домогосподарство;
- підприємства, установи, організації;
- окремі території та регіони;
- суспільство (його інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси);
- держава.

В практичному плані усі заходи, що спрямовуються на забезпечення фінансової безпеки, мають фокусуватись на конкретних об'єктах - правах, свободах, інтересах і пріоритетах людини і громадянина, суспільних цінностях, суверенітеті та територіальній цілісності держави. *Суб'єктами забезпечення фінансової безпеки держави є:* Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, Національний банк України, суди загальної юрисдикції, прокуратура України, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України, громадяни України та їх об'єднання.

Таблиця 2.1. Індикатори та порогові значення індикаторів стану фінансової безпеки України

№ п/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення
1. Бюджетна безпека		
1.1	Рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет (без урахування доходів Пенсійного фонду), %	не більше 30
1.2	Відношення дефіциту, профіциту державного бюджету до ВВП, %	не більше 3
1.3	Покриття дефіциту зведеного бюджету за рахунок зовнішніх запозичень, %	не більше 30
1.4	Відношення дефіциту, профіциту торговельного балансу до загального обсягу зовнішньої торгівлі, %	не більше 5
1.5	Обсяг трансфертів з державного бюджету, % до ВВП	не більше 15
1.6	Амплітуда коливань бюджетних видатків на одну особу між регіонами України, %	не більше 30
2. Безпека грошового ринку та інфляційних процесів		
2.1	Відношення обсягу грошового агрегату М3 до ВВП (рівень монетизації), %	не більше 50
2.2	Відношення ВВП до обсягу грошового агрегату М2 (швидкість обігу), кількість обертів	не більше 2
2.3	Обсяг готівки, % до ВВП	не більше 4
2.4	Рівень інфляції (до грудня попереднього року), %	не більше 107
2.5	Питома вага довгострокових кредитів у загальному обсязі кредитів наданих банківськими установами, %	не менше 30
2.6	Рівень середньої процентної ставки кредитів банківських установ відносно інфляції, %	не більше 5
3. Валютна безпека		
3.1	Темп зміни індексу офіційного курсу гривні до долара США до показників попереднього періоду, %	не більше 6
3.2	Відношення обсягів депозитів в іноземній валюті до загальних обсягів депозитів (рівень доларизації), %	не більше 25
3.3	Валові міжнародні резерви України, місяці імпорту	не менше 3
4. Боргова безпека		
4.1	Відношення загального обсягу державного боргу до ВВП, %	не більше 55
4.2	Відношення загального обсягу зовнішнього боргу до ВВП, %	не більше 25
4.3	Рівень зовнішньої заборгованості на одну особу, доларів США	не більше 200
4.4	Відношення державного зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	не більше 70
4.5	Відношення відсоткових платежів з обслуговування зовнішнього боргу до річного експорту товарів і послуг, %	не більше 12
4.6	Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування зовнішнього боргу до доходів державного бюджету, %	не більше 20
4.7	Відношення обсягу внутрішнього боргу до ВВП, %	не більше 30
4.8	Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування внутрішнього боргу до доходів державного бюджету, %	не більше 25
4.9	Відношення заборгованості уряду за державними цінними паперами до ВВП, %	не більше 30

Рис. 2.2. Класифікація принципів забезпечення фінансової безпеки держави

Комплексний концептуальний підхід до дослідження поняття фінансової безпеки потребує окреслення *пріоритетних національних інтересів та основних загроз національним фінансовим інтересам*, а відтак, фінансовій безпеці України.

Пріоритетами національних інтересів України в економічній сфері є:

- створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення;

- інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір; розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами світу в інтересах України.

Таким чином, концептуально забезпечення економічної безпеки передбачає поєднання критеріїв підвищення добробуту нації і кожного громадянина та становлення в Україні конкурентоспроможної національної економіки, яка була б органічно включена в глобальні економічні процеси та посідала в них гідне місце. Відтак, поєднання цілей підтримки макроекономічної стабільності, економічного зростання та забезпечення соціальної спрямованості економічного розвитку - це пріоритетні національні економічні інтереси України в економічній сфері та головні вектори стратегії економічної політики.

Виходячи із вищезазначеного, *пріоритетними національними інтересами у фінансовій сфері є:*

- посилення взаємозв'язку фінансово-бюджетної політики та основних напрямів соціально-економічного розвитку держави й адміністративно-територіальних одиниць;

- забезпечення бюджетної дієздатності держави;

- забезпечення монетарної та валютно-курсової стабільності;

- зміцнення банківської системи, збільшення національних заощаджень із одночасним підвищенням рівня монетизації та капіталізації української економіки;

- зміцнення національного інвестиційного потенціалу та підвищення інноваційної активності вітчизняних підприємств;

- реформування фінансового ринку та забезпечення незалежності національної економіки від кон'юнктури міжнародних фінансових ринків;

- мінімізація впливу світових фінансових криз на фінансову систему України;

- детінізація економіки та залучення некримінальних капіталів в інвестиційні процеси.

Створення дієвої системи фінансової безпеки передбачає чітке визначення джерел потенційної загрози у тій чи іншій сфері, а також наявних і необхідних ресурсів для їх нейтралізації. Перелік основних можливих загроз національній безпеці в економічній сфері в Україні наведено в таблиці 2.2.

Водночас на фінансову безпеку впливає дія численних внутрішніх і зовнішніх викликів і загроз. Тому забезпечення дієвої системи фінансової безпеки передбачає з'ясування і систематизацію явищ і подій, настання або здійснення яких прямо чи опосередковано може становити загрозу тому чи іншому суб'єкту фінансової безпеки або елементу фінансово-кредитної сфери. Узагальнюючи різні позиції з приводу загроз фінансовій безпеці держави, а також аналізуючи норми вітчизняного законодавства у даній сфері, джерела потенційних і реально існуючих загроз можна поділити на внутрішні і зовнішні.

При цьому загрози фінансовій безпеці слід розглядати як наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України у фінансовій та економічній сферах. Наявність внутрішніх загроз слід пов'язувати з організаційно - правовою, адміністративною та інституційною незавершеністю реформування фінансово-кредитної сфери, політичною нестабільністю, проявами сепаратизму. Таким чином, основними *внутрішніми загрозами фінансовій безпеці* держави можуть виступати:

- неефективне регулювання і низький рівень правової культури у фінансовій сфері;
- зниження інвестиційної та інноваційної активності;
- недостатній рівень золотовалютних резервів;
- неефективність податкової системи та масове ухилення від сплати податків;
- низький рівень бюджетної дисципліни і перманентний бюджетний дефіцит;
- високий рівень боргової залежності держави, критичний стан ринку державних цінних паперів;
- тінізація і криміналізація економіки, нелегальний відтік капіталів за кордон;
- нереальність (штучність) курсу національної валюти;
- високий рівень корупції у фінансово-кредитній сфері;
- стагнація фондового ринку;
- низький рівень капіталізації банківської сфери;
- низький рівень доходів населення.

Таблиця 2.2. Систематизація загроз національній безпеці України в економічній сфері

Згідно Закону України «Про основи національної безпеки України» (ст.7)	Згідно Стратегії національної безпеки України (п.2.2)
Істотне скорочення ВВП, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку;	Збереження структурних деформацій у національній економіці, неефективність використання матеріальних ресурсів, зокрема енергетичних, переважання галузей з невеликою часткою доданої вартості, що спричиняє низьку конкурентоспроможність вітчизняної продукції;
послаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки;	нестійкість економічного зростання та його надмірна залежність від зовнішніх чинників;
нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, в тому числі фінансової (фіскальної) політики держави; відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам; зростання кредитних ризиків;	неефективність захисту права власності, відсутність умов для формування необхідного інвестиційного потенціалу в національній економіці, зокрема розвинених фінансового та фондового ринків, несприятливий макроекономічний та політико-правовий клімат для залучення іноземних інвестицій та розвитку внутрішнього інвестиційного процесу;
критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку;	недосконалість податкової системи, низька ефективність податкового адміністрування та контролю;
нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості;	недосконалість механізмів захисту внутрішнього ринку від несумлінної конкуренції з боку імпортової продукції, неефективність боротьби з контрабандою;
велика боргова залежність держави, критичні обсяги державного зовнішнього і внутрішнього боргів;	низький рівень конкуренції та монополізація окремих галузей промисловості, постачання товарів та надання послуг;
небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки;	надмірна залежність від імпорту енергетичних ресурсів, недиверсифікованість джерел енергопостачання;
неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці;	монополізація іноземним капіталом стратегічно важливих галузей національної економіки, що загрожує стабільності окремих товарних ринків;
неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу енергетичній безпеці держави;	високий рівень тінізації економіки, зумовлений поширенням тіншової зайнятості, розповсюдженням напівлегальних методів ухилення від оподаткування, криміналізацією економічних відносин;
«тінізація» національної економіки;	поглиблення регіональної диференціації;
переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними.	деградація науково-технічного потенціалу, нерозвиненість національної інноваційної системи, низька інноваційна активність суб'єктів господарювання.

Зовнішні виклики фінансовій безпеці можуть бути пов'язані з:

- невизначеністю держави у сучасному геополітичному просторі, непричетністю до інтеграційних процесів;
- обмеженістю доступу до зарубіжних фінансових ринків, безконтрольністю щодо накопичення зовнішньої заборгованості.

До активних факторів, що можуть формувати *загрози фінансовій безпеці держави* також належать:

- динаміка сальдо торгового і платіжного балансу та значна залежність України від експортно-імпоротної діяльності;
- втручання міжнародних фінансових організацій у внутрішні справи держави;
- вплив світових фінансових криз на фінансову систему України.

Сучасна динаміка суспільних процесів в Україні й світі зумовлює необхідність формування адекватної, ефективної та економічно виправданої системи захисту національних інтересів та забезпечення національної (в тому числі економічної і фінансової) безпеки.

Стратегічною метою політики національної безпеки України є забезпечення державного суверенітету та територіальної цілісності, національної єдності на основі демократичного поступу суспільства і держави, додержання прав і свобод людини й громадянина, створення умов для динамічного зростання економіки, забезпечення європейських соціальних стандартів і добробуту населення.

Як зазначається у Стратегії національної безпеки України, забезпечення прийняттого рівня економічної безпеки не можливе без здійснення структурної перебудови і підвищення конкурентоспроможності національної економіки. Для цього необхідно, насамперед поліпшити інвестиційний клімат, зокрема, шляхом забезпечення дієвого захисту права власності, удосконалення регуляторного і корпоративного законодавства, обмеження монополізму, розвитку фінансового і фондового ринків. Одним із найважливіших завдань у даному контексті є реформування податкової системи, забезпечення спрямованості фіскальної політики держави на зменшення питомої ваги усіх складових матеріальних витрат в економіці. Необхідно докорінно підвищити ефективність використання державних коштів, забезпечити дієвий державний контроль за діяльністю суб'єктів природних монополій, прозорість використання ними фінансових ресурсів, ефективність тарифної та регуляторної політики.

Заходи економічної політики держави слід спрямовувати також на зміцнення фінансового стану суб'єктів господарювання, забезпечення зростання їх

рентабельності та капіталізації. З поміж інших, не менш важливо забезпечити подолання тінізації економіки та припинення відпливу капіталів за кордон; збалансований розвиток бюджетної сфери; внутрішню і зовнішню захищеність національної валюти, її стабільність, захист інтересів вкладників; здійснення виваженої політики внутрішніх і зовнішніх запозичень.

Таким чином, створення повноцінного механізму забезпечення фінансової безпеки держави передбачає перш за все вирішення широкого кола проблем, що стосуються формулювання критеріїв та принципів забезпечення фінансової безпеки, визначення пріоритетних національних інтересів у фінансовій сфері, здійснення постійного відстеження факторів, які викликають загрозу фінансовій безпеці країни, а також вживання заходів щодо їх попередження та подолання. Більше того, для створення механізму забезпечення фінансової безпеки необхідно вирішити цілий комплекс правових, структурно-організаційних, процедурних, кадрових, технологічних та ресурсних питань. Що стосується систем забезпечення фінансової безпеки, то поки що поза належною структурною організацією залишається система відповідних інститутів і організаційно-управлінських структур, які мають займатися цією проблемою, концепція їх перспективної побудови. Додаткові труднощі у формуванні системи фінансової безпеки України пов'язані з відсутністю в країні координуючого центру, який, отримуючи інформацію з цієї проблематики від різних міністерств і відомств, мав би змогу узагальнити її і зробити відповідні висновки.

2.4. Фінансова безпека держави в умовах глобалізації

Фінансова безпека є не лише національною проблемою. Вона - визначальна детермінанта сучасної глобальної економіки, що формується шляхом поглиблення і взаємодії транснаціоналізації і міжнародної регіональної економічної інтеграції.

Глобалізація і транснаціоналізація стали визначальними домінантами розвитку світової економіки на рубежі тисячоліть. Прикметними рисами сучасної глобальної економіки є:

- вільний рух капіталу і бурхливе зростання транскордонної мобільності фінансових потоків;
- наростання фінансових дисбалансів і значна волатильність світових фінансових ринків, які зумовлюють глобальну фінансову нестабільність;

- активізація конкуренції у фінансовому секторі та консолідація глобальної банківської галузі;
- інтеграція фінансових ринків у глобальну фінансову систему.

На початку XXI ст. міжнародний рух капіталу (у формі кредитів, позик, операцій з цінними паперами, валютних операцій та ін.) в десятки разів перевищує міжнародний товарообіг і відіграє значну роль, перетворюючись в основну рушійну силу процесу глобалізації. Процеси лібералізації у фінансовій сфері та інтеграція фінансових ринків, що відбуваються нині у світовому господарстві, зумовлюють формування відносно цілісної економічної системи, яка фактично охоплює територію усієї планети і нав'язує свої правила гри національним господарствам, адже із розвитком глобалізації держава-нація втрачає здатність ефективно реалізувати свій суверенітет над валютою і фінансами. Найбільш вагомо глобалізацію відчують фінансові ринки, які стали чи не найважливішим елементом світової економіки. Інтегрований світовий фінансовий сектор сьогодні є нічим іншим, як глобальною системою акумулювання фінансових ресурсів з розподілом та перерозподілом між світовими господарюючими суб'єктами на принципах конкуренції, яка також набула глобального характеру. За словами швейцарського банкіра Х.-У.Дьоріга, фінансова глобалізація передбачає єдиний ринок, який не допускає емоцій при розміщенні капіталу і забезпечує сприятливі можливості інвестування у будь-якій країні.

Усе це дає підстави говорити про розвиток нового процесу у сфері світової економіки - фінансової глобалізації. Феномен фінансової глобалізації виходить за суто економічні рамки і справляє помітний вплив на всі сфери суспільної діяльності - політику, ідеологію, культуру. Він, безумовно, відіграватиме визначальну роль у світовому розвитку в XXI ст., надасть поштовху утворенню принципово нової системи міжнародних економічних і політичних відносин. В економічному плані фінансова глобалізація означає, насамперед, універсалізацію інвестиційних процесів, інтеграцію фінансових ринків, уніфікацію механізмів і технологій їх функціонування. Головним наслідком фінансової глобалізації є поступове руйнування замкненості національних фінансових систем під тиском світового капіталу та діяльності міжнародних фінансових інститутів.

За результатами свого прояву феномен фінансової глобалізації є неоднозначним для окремих країн та регіонів світу. Слід визнати, що найбільші переваги від фінансової глобалізації мають найбільш потужні та розвинені держави, а також ТНК та ТНБ. Для країн з перехідною економікою та країн, що розвиваються такі наслідки є неоднозначними. З одного боку, глобалізація

фінансових потоків створює можливості для вирішення деяких актуальних проблем. Глобалізація, зокрема, несе вигоди, пов'язані з використанням сучасних методів управління та запровадження новітніх технологій, відкриває доступ до нових ринків та інвестиційних джерел. Проте, з іншого боку, вона породжує і серйозні загрози, насамперед у фінансовій сфері. Серед фінансових ризиків, породжених фінансовою глобалізацією, найсуттєвішими є ризики, пов'язані зі зростанням масштабів діяльності транснаціональних корпорацій, централізацією фінансового менеджменту та неефективною регулятивною діяльністю міжнародних фінансових інститутів.

Ще однією особливістю світового фінансового сектора з початку 1990-х років є його спекулятивність, що забезпечує йому самодостатність. Понад 9/10 операцій на фондових біржах світу не пов'язані з торгівлею і довгостроковими інвестиціями. Цьому сприяли численні корпоративні злиття, банкрутства, угоди з приводу викупу пакетів акцій фінансових структур, інколи дуже потужних і впливових. Однак, варто зауважити, що спекуляцію не завжди варто ототожнювати з негативом. Переконливим аргументом цього є те, що спекуляція сприяє перерозподілу частини доданої вартості та стимулює концентрацію капіталу шляхом розорення дрібних і середніх компаній. Спекуляція, яка живиться «гарячими грошми» підтримує у стані високої активності валютний ринок і ринок фондових цінностей, а особливо важливу роль вона відіграє у формуванні вторинного фондового ринку.

Але негативні аспекти у цьому процесі є, і закладені вони у відірваності капіталу від реального сектору, у можливостях приносити відсотки на відсотки під час арбітражних операцій (валютних, процентних як часових, так і просторових), часто-густо нічим не обумовлені (з господарсько-економічного боку) величезні дивіденди та відсотки по цінних паперах, внаслідок завищеного котирування, переливи капіталів, їх відмивання через офшорні зони, Інтернет-рахунки, пряме ухилення від податків та ін. і, як наслідок, розростання фінансової бульбашки, рециркулювання у реальний виробничий сектор лише 10% коштів. Сформувалися величезні потоки «гарячих грошей», невідконтрольних ні національним урядам, ні іншим інституціям. Вони виникають не з потреб виробництва, торгівлі, інвестування чи споживання. Головним їх джерелом є переважно торгівля грошми.

Глобалізаційні імперативи й пріоритети формують нову парадигму розвитку світової економіки. Саме таким цивілізаційним здобутком на сьогодні є фінансова економіка. Фінансова економіка – це розмаїта сукупність фінансових ринків, які наповнюються новими фінансовими продуктами та технологіями. XXI століття

ознаменувалися тим, що світова фінансова система обросла гігантською кількістю найскладніших фінансових інструментів та інститутів, які в своїй сукупності та взаємодії являють цивілізаційний феномен.

Перманентність і всеосяжність такої еволюції, її синергетика є найбільш характерною ознакою глобалізаційних процесів. Оскільки сучасна фінансова економіка – це, насамперед, ринок деривативів та похідних фінансових інструментів, що динамічно розвивається і постійно оновлюються, то дана очевидність зумовлює значні труднощі в їх законодавчому оформленні і практичному освоєнні. Фактичне наповнення законодавчо-нормативних актів досконалими юридичними механізмами, націленими і здатними дієво контролювати процеси на фінансових ринках, є дуже складним завданням.

Не в останню чергу через це країни, що відносно недавно стали на шлях ринкових перетворень, поки що далекі від сформованого фондового ринку та організованої торгівлі новітніми цінними паперами та їх похідними. В Україні частка організованого сегменту фондового ринку упродовж останніх років не перевищує 10% його загального обсягу. Сучасному стану вітчизняного фондового ринку притаманні: по-перше, низька технологічність біржової інфраструктури, для якої характерна фрагментарність та інституційна розпорошеність; по-друге, обмежена наявність високоліквідних цінних паперів; по-третє, вузький спектр інвестиційно привабливих фінансових інструментів.

Водночас у ринково розвинутих економіках фондові біржі, торгові системи разом з депозитарними, кліринго-розрахунковими центрами, реєстраторами, зберігачами тощо обслуговують величезний обсяг угод з різними типами та модифікаціями цінних паперів, кожна з яких характеризується множинністю ознак, критеріїв, характеристик тощо. Фінансові інновації, що є проявом свого роду «фінансової алхімії», являють собою досі невідомі продукти та інструменти, націлені збільшувати наявний капітал, який, у свою чергу, нарощує фінансову економіку. При цьому фінансова економіка породжує прямо протилежні фізичній (товаропродукуючій) економіці процеси, бо вона не тільки озброєна найсучаснішими інформаційно-комунікаційними системами, а і по наростаючій демонструє свою економічну владну сутність.

Цивілізаційна незворотність процесів, що знаходять своє підтвердження в базових сегментах «фінансової економіки», є своєрідною домінантою, кінцем «собівартісної економіки». Остання усе більше виконує роль «підсобного працівника». Так, сьогодні світовий ВВП, основу якого складає новостворена вартість, сягає 70 трлн. дол. США. Водночас у фінансовій сфері відбувається

безпрецедентна мультиплікація боргових цінних паперів, деривативів та похідних фінансових інструментів, сукупність яких і являють сучасну фінансову економіку. На даний час вартісний вимір фінансової економіки можна оцінити астрономічною сумою, що складає близько 1 квадрильйона доларів США. Таким чином фінансова економіка на порядок перевищує обсяги так званої «фізичної» економіки.

Сучасні економічні стратегії активно, насамперед, через експансію фінансових ринків, демонструють ознаки активного утвердження фінансової економіки як цивілізаційного феномену. Закони фінансової економіки формують найновішу кінетичну економічно-фінансову структуру, і нам ще слід виявити багато її загадок, щоб збагнути всю глибинну сутність закономірностей її розвитку. А поки що нинішні інституційні органи практично не в стані передбачити та своєчасно здійснити необхідні профілактичні заходи з упередження «законних порушень» (дозволено все, що не заборонено) на фінансових ринках та біржових майданчиках. Все це провокує нові реальні можливості для розширеного відтворення віртуального капіталу і таким чином посилення волатильності всієї економічної системи, її системної ентропії й макроекономічної асиметричності.

У сучасному світі домінує фінансова, а не ринкова економіка. Надмірне зростання й усе більш відчутна автономність фінансової економіки є одним з найсерйозніших ризиків сучасного економічного розвитку. Глобальна криза 2007-2009 років переконливо підтверджує цей висновок. Фінансова економіка є полісистемним явищем, оскільки уособлює дискретну множину, вагомих конгломерат таких атрибутивних явищ і процесів, як фінансові ринки, банківський капітал, деривативи та похідні від них) тощо. До речі, не відповідає дійсності звична прив'язка поняття «похідні фінансові інструменти» з деривативами. Немає, наприклад, жодних підстав вважати такі фінансові інструменти, як ковенанти, коллатералізовані боргові зобов'язання, сек'юритизацію та інші новації фінансового інжинірингу, похідними від деривативів.

Зазначимо, що насправді зростаючий обсяг і різноманітність операцій у рамках фінансової економіки закономірно призводить до виникнення усе нових і нових класифікаційних ознак та груп фінансових інструментів. Свідченням цього, зокрема, може слугувати Європейська директива «Про ринки фінансових інструментів» (European Directive on Markets in Financial Instruments 2004/39/EC — MiFiD), що містить розширений перелік фінансових інструментів, класифікація яких вміщує 10 видів. Ринковий геній виявився у формуванні такої парадигми

фінансової економіки, яка дозволяє найбільш підприємливим учасникам ринкових відносин бачити й маніпулювати фактично невидимими цінностями, тобто фіктивним капіталом.

Надмірна волатильність фінансових активів, що функціонують у формі похідних цінних паперів, стабільно провокує спекуляції. Не в останню чергу через це навіть у цивілізованих ринкових системах наявні державно-інституційні регулятори не в змозі необхідним чином дисциплінувати розгул фіктивно-спекулятивного капіталу. Перманентне зростання його обсягу, що відбувається когерентно (паралельно) з кількісним ростом новаційних фінансових інструментів у глобальному вимірі, можна вважати визначальним імперативом фінансової економіки як такої.

Відтак, спекулятивний характер функціонування глобальних фінансових ринків, це одна із хронічних вад у сучасному світовому фінансовому середовищі, що розвалює його із середини. Про небезпеку глобальної фінансової нестабільності зазначалося ще на початку 1990-х років у доповіді про розвиток людини, де зазначалося: «Глобалізація стала однією із найдраматичніших подій останніх років. Більше трильйона доларів бродить по світу цілодобово у невтомних пошуках максимального прибутку. Цей потік капіталу не лише відкриває безпрецедентні можливості для отримання прибутку (чи втрат). Він відкрив світ для операцій на глобальному фінансовому ринку, який залишає лише обмежену автономію навіть наймогутнішим країнам щодо регулювання відсоткових ставок, обмінних валютних курсів чи реалізації фінансової політики».

Із зростанням міжнародної мобільності капіталу і конкуренції за його залучення посилилась нестабільність фінансової сфери і ймовірність криз, що вимагає посилення наднаціонального контролю за фінансовими ринками і транскордонним рухом капіталу. З цією метою в 1999 році було створено міжнародний орган - Форум фінансової стабілізації (ФФС), який включає представників як міжнародних фінансових організацій (МВФ, Світовий банк, БМР, та ін.), так і державних фінансових органів 11 розвинених країн. Власне декілька міжнародних фінансових криз 1990-х років звернули увагу на крихкість нового глобального фінансового ринку. Відтак, основним завданням міжнародних фінансових інституцій є, по суті, забезпечення міжнародної фінансової стабільності, яка має два фундаментальних аспекти - *запобігання кризі* (уникнення так званої «системної» кризи, коли банкрутства мають місце на певній території, секторі і поширюються на міжнародні фінансові ринки, наражаючи їх на небезпеку, як процес інфікування / чи ефект «доміно») і *вихід із кризи*.

Глобалізація економіки призводить, практично, до неможливості регулювати функціонування ринку й систему виробництва в країні на національному рівні у відриві від світових господарських процесів і стану міжнародної кон'юнктури. Світова фінансова сфера стала практично незалежною від державного контролю й регулювання. Відбулася принципова зміна моделі взаємодії цієї сфери з державними регуляторами. Упродовж століть національні фінансові системи функціонували переважно всередині країни і контролювалися державними інститутами. Орієнтири національного розвитку у сучасному глобалізованому світі лежать не в середині національної економіки - вони далеко винесені за її межі.

На початку XXI століття глобалізація фінансової сфери, що проявляється у динамічному розвитку ринку євровалют, системи транснаціональних банків, формуванні розгалуженої мережі офшорів і глобальних комп'ютерних мереж, які забезпечують миттєві переміщення капіталів, створює можливість руйнування навіть стійких економічних систем, зумовлюючи адекватні політичні зміни.

Відтак передчуття і реальні прояви негативних наслідків глобалізації призвели до розробки у багатьох країнах світу концепцій національної безпеки, що включають різні складові. У контексті зазначеного особливої актуальності набула проблема забезпечення фінансової безпеки, як однієї із найважливіших складових національної економічної безпеки кожної окремої держави та проблеми, що прогресуючими темпами переростає у ранг глобальної, долаючи національні кордони.

Ще в 1996 році в економічному комюніке Ліонської зустрічі у верхах зокрема зазначалось, що глобалізація фінансових ринків може призвести до нових ризиків нестабільності і потребує від усіх країн проведення розумної економічної політики та структурних реформ, що у свою чергу, призведе до скорочення зовнішніх дисбалансів і тим самим сприятиме міжнародній фінансовій стабільності. Відтак комплексний концептуальний підхід до дослідження поняття фінансової безпеки потребує виокремлення такої складової як міжнародна фінансова безпека.

Міжнародна фінансова безпека - це комплекс міжнародних умов співіснування домовленостей та інституціональних структур, за яких кожній державі - члену світової спільноти забезпечується можливість вільно обирати і здійснювати свою стратегію соціального, економічного і фінансового розвитку, не зазнаючи зовнішнього тиску і розраховуючи на невтручання, розуміння та взаємоприйнятну і взаємовигідну співпрацю з боку інших держав. Важливу роль у

вирішенні цієї проблеми відіграють партнерські угоди про вільний рух капіталів, товарів і послуг, врахування взаємних економічних інтересів, відмова від силового тиску, рівноправні відносини з менш розвинутими в економічному плані країнами. Тобто міжнародна фінансова безпека - це такий стан світової економіки, при якому забезпечується взаємовигідне співробітництво держав у вирішенні національних та інтернаціональних /глобальних/ фінансових проблем (глобальної фінансової нестабільності, локальних, регіональних та світових фінансових криз, кризи світової зовнішньої заборгованості, вироблення основних шляхів і методів протидії відмиванню «брудних» грошей та ін.), вільний вибір і реалізація ними своєї стратегії соціально-економічного розвитку і участі в міжнародному поділі праці. Таким чином, основним питанням міжнародної фінансової безпеки як важливої складової міжнародної економічної безпеки, є створення умов для співпраці держав у розв'язанні не лише їхніх національних проблем, але і глобальних проблем людства.

Висновки. Фінансова безпека - це захищеність фінансових інтересів на усіх рівнях фінансових відносин; певний рівень фінансової незалежності, стабільності і стійкості фінансової системи країни в умовах впливу на неї зовнішніх і внутрішніх дестабілізуючих факторів, що складають загрозу фінансовій безпеці; здатність фінансової системи держави забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та стале економічне зростання.

Фінансова безпека держави включає такі складові: бюджетну, податкову, боргову, фінансову безпеку банківської системи, валютну, грошово-кредитну безпеку, інвестиційну безпеку, фінансову безпеку страхового та фондового ринку.

Механізм забезпечення фінансової безпеки держави - це система організаційних та інституційно-правових заходів впливу, спрямованих на своєчасне виявлення, попередження, нейтралізацію та ліквідацію загроз фінансовій безпеці держави.

Фінансова безпека є не лише національною проблемою. На початку XXI ст. міжнародний рух капіталу (у формі кредитів, позик, операцій з цінними паперами, валютних операцій та ін.) в десятки разів перевищує міжнародний товарообіг і відіграє значну роль, перетворюючись в основну рушійну силу процесу глобалізації. Глобалізація, зокрема, несе вигоди, пов'язані з використанням сучасних методів управління та запровадження новітніх технологій, відкриває доступ до нових ринків та інвестиційних джерел. Проте, з іншого боку, вона породжує і серйозні загрози, насамперед у фінансовій сфері.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Розкрийте багатоаспектну сутність поняття «фінансова безпека», враховуючи відомі вам концептуальні підходи.
2. Внутрішні і зовнішні фактори визначають стан фінансової безпеки держави.
3. Складові ієрархічної декомпозиції фінансової безпеки держави як багаторівневої системи.
4. Складові структури фінансової безпеки держави: фінансова безпека людини (громадянина), фінансова безпека підприємства, фінансова безпека регіону.
5. Наведіть приклад пріоритетних національних інтересів в економічній і фінансовій сферах.
6. Назвіть внутрішні та зовнішні загрози фінансовій безпеці держави.
7. Здійсніть класифікацію загроз фінансовій безпеці держави на потенційні та реальні.
8. Назвіть відомі вам індикатори оцінки стану фінансової безпеки України.
9. Охарактеризуйте принципи, завдання та механізми забезпечення пріоритетних національних інтересів у фінансовій сфері від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Теми рефератів

1. Функціональне призначення та основні елементи механізму забезпечення фінансової безпеки держави.
2. Пріоритетні національні інтереси в економічній і у фінансовій сфері.
3. Фінансова безпека держави в умовах глобалізації.

Тести

1. Пріоритетними національними інтересами України в економічній сфері є:

- а) збільшення рівня монетизації економіки держави;
- б) забезпечення інтеграції України в ЄС та приєднання до СОТ;
- в) створення конкурентоспроможної, соціально-орієнтованої економіки;
- г) забезпечення бюджетної дієздатності і зменшення державного боргу.

2. Головним керуючим органом в Україні з питань національної безпеки є:

- а) Служба безпеки України;
- б) Кабінет Міністрів України;
- в) Рада національної безпеки і оборони України;
- г) Секретаріат Президента України.

3. Об'єктом фінансової безпеки держави є:

- а) фінансова система;
- б) фінансовий механізм;
- в) фінансові ресурси;
- г) фінансові відносини.

4. Складовими фінансової безпеки держави слід вважати:

- а) валютну, боргову, інвестиційну, інформаційну, безпеку фондового ринку;
- б) грошово-кредитну, валютну, банківську, монетарну, боргову, бюджетну;
- в) валютну, боргову, безпеку фондового ринку, грошово-кредитну, бюджетну;
- г) усі відповіді вірні.

5. До внутрішніх факторів, які визначають фінансову безпеку держави належать:

- а) політичний клімат в країні і характер фінансово-кредитної політики;
- б) кон'юнктура світових фінансових ринків і сальдо платіжного балансу;
- в) участь держави в міжнародних фінансових організаціях;
- г) усі відповіді вірні.

6. Основними елементами механізму забезпечення фінансової безпеки держави є:

- а) доктрина, концепція, стратегія, політика, тактика;
- б) інтереси, загрози, захист інтересів;
- в) моніторинг, індикатори, граничні значення індикаторів;
- г) усі відповіді вірні.

7. Відповідно до джерел виникнення загрози фінансовій безпеці можна класифікувати на:

- а) потенційні і реально існуючі;
- б) внутрішні і зовнішні;
- в) національні, регіональні і міжнародні;
- г) активні і пасивні.

8. До систем забезпечення фінансової безпеки держави слід віднести:

- а) інтереси, загрози, захист інтересів;
- б) доктрину, концепцію, стратегію, політику, тактику;
- в) моніторинг, індикатори, граничні значення індикаторів;
- г) організаційне, кадрове, матеріально-технічне, інформаційне, законодавче.

9. Система організаційних та інституційно-правових заходів впливу, спрямованих на своєчасне виявлення, попередження, нейтралізацію та ліквідацію загроз фінансовій безпеці держави, це:

- а) елементи фінансової безпеки;
- б) фактори, що впливають на фінансову безпеку;
- в) механізм забезпечення фінансової безпеки;
- г) усі відповіді вірні.

10. До реальних внутрішніх загроз фінансовій безпеці держави можна віднести:

- а) рівень державного боргу;
- б) рівень інфляції;
- в) рівень капіталізації фондового ринку;
- г) усі відповіді вірні.

11. Стан бюджетної, податкової та грошово-кредитної систем, що гарантує спроможність держави ефективно формувати, зберігати від надмірного знецінення та раціонально використовувати фінансові ресурси держави для забезпечення її соціально-економічного розвитку в науковій сфері називається:

- а) економічна безпека держави;
- б) національна безпека держави;
- в) фінансова безпека держави;
- г) монетарна безпека держави.

12. З розвитком ринкових відносин виникають наступні загрози фінансовій безпеці держави:

- а) недосконалість бюджетної політики і нецільове використання коштів бюджету;
- б) значні розміри державного та гарантованого боргу;
- в) криміналізація та масштабний вплив капіталу в «тінь» та закордон;
- г) загрози в пунктах а), б) та в).

13. Зволікання із загрозами фінансової безпеки держави призводить до виникнення в країні:

- а) фінансової кризи;
- б) промислової кризи;
- в) освітньої кризи;
- г) кризи в галузі медицини.

14. Назвіть основні принципи забезпечення фінансової безпеки держави:

- а) забезпечення національної фінансової безпеки з урахуванням стану міжнародної безпеки у фінансовій сфері;
- б) пріоритет державних інтересів над суспільними інтересами;
- в) надання переваги договірним відносинам у розв'язанні внутрішніх і зовнішніх конфліктів фінансового характеру;
- г) забезпечення балансу фінансових інтересів особи, суспільства, держави, їх взаємна відповідальність.

15. Які індикатори характеризують стан фінансової безпеки:

- а) співвідношення між обсягами залученого капіталу та експортом вітчизняного капіталу;
- б) рівень перерозподілу ВВП через доходи зведеного бюджету;
- в) відношення суми валових міжнародних резервів НБУ до загальної суми річного експорту;
- г) частка податків в обсязі ВВП.

Основні поняття і терміни теми.

Фінансова безпека, бюджетна безпека, боргова безпека, безпека грошового ринку та інфляційних процесів (грошово-кредитна безпека), валютна безпека, безпека банківської системи, інвестиційна безпека, безпека фондового і страхового ринку, механізм забезпечення фінансової безпеки, концепція фінансової безпеки, стратегія фінансової безпеки, об'єкти і суб'єкти фінансової безпеки, принципи забезпечення фінансової безпеки, системи забезпечення фінансової безпеки, фінансова глобалізація, фінансова безпека як похідна фінансової глобалізації.

ТЕМА 3. СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ТА ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ЛЮДИНИ

Державна соціальна політика в забезпеченні фінансової безпеки. Поняття про державні соціальні гарантії і соціальні стандарти. Соціальні індикатори фінансової безпеки людини (розмір оплати праці, величина сукупних доходів на душу населення, їх структура та використання, розподіл населення за рівнем середньодушового сукупного доходу, споживання продуктів харчування на душу населення). Загрози фінансовій безпеці людини (бідність, різке розширення населення за рівнем доходів та рівнем грошових витрат, безробіття, неефективна система пільг і допомог), їх соціально-економічні наслідки для суспільства. Диференціація доходів, соціальна поляризація, маргіналізація суспільства та їх вплив на фінансову безпеку держави. Стратегія соціального розвитку та фінансова безпека людини.

ПЛАН

- 3.1. Соціальна політика та її вплив на економічну і фінансову безпеку держави
- 3.2. Соціальні критерії та індикатори оцінки фінансової безпеки людини
- 3.3. Загрози фінансовій безпеці людини: соціально-економічні наслідки для суспільства
- 3.4. Стратегія соціально-економічного розвитку і фінансова безпека людини у контексті зміцнення економічної безпеки держави

3.1. Соціальна політика та її вплив на економічну і фінансову безпеку держави

Сучасний світ переживає період трансформації та глобалізації економічних, соціальних, екологічних та ін. процесів. Ця тенденція відчутно зросла протягом останніх десятиліть. Усе вагомішу роль відіграють транснаціональні зв'язки в науково-технічній, інформаційній, торговельній, культурній та ін. сферах. Але одночасно зросли регіональні соціально-економічні диспропорції як всередині окремих країн, так і в глобальних масштабах.

В умовах глобалізації особливої актуальності набувають проблеми соціального розвитку, а питання соціальної безпеки, як складової національної

економічної безпеки, висуваються на перший план. Окремі елементи соціального захисту, які виникли ще в минулому сторіччі, переросли на кінець ХХ століття у розгалужені системи соціального забезпечення і захисту людей у розвинутих країнах, а соціальна безпека стає пріоритетною серед інших видів національної безпеки. Проблеми соціальної безпеки до недавнього часу були предметом вивчення переважно для західних спеціалістів. В Україні дослідники звернулися до них лише кілька років тому, враховуючи їхню важливість і актуальність.

Соціальна безпека стає на захист людей як найвищої цінності будь-якої країни. Відтак, головною пріоритетною ціллю соціальної безпеки є захист життя, здоров'я, добробуту, прав і свобод людини. Це складає сутність соціальної системи регулювання відносин між людьми, їхнього життєзабезпечення і соціалізації.

Конституція України (ст. 1, 3) визначає Україну як соціальну державу та визначає людину, її життя, честь і гідність, недоторканість і безпеку найвищими соціальними цінностями та встановлює, що права і свободи людини, їхні гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

*Об'єктами соціальної безпеки є люди, їхні спільноти і відносини, соціальні потреби і соціальні інфраструктури (освіта, виховання, культура, торгівля, охорона здоров'я, спосіб життя). Таким чином, **соціальна безпека** як важлива складова економічної безпеки держави - це такий стан розвитку держави, при якому держава здатна забезпечити гідний та якісний рівень життя населення незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз.*

Американський дослідник С. Дойл зазначає, що держава знаходиться в соціальній безпеці, якщо вона має можливість «здійснювати заходи розвитку соціальної сфери, освіти та економіки без зовнішнього впливу, забезпечити своїх громадян житлом, продуктами харчування, роботою, захищати їхні громадянські права та особисті свободи».

Відомий економіст Дж. Гелбрейт вважав, що США «завжди робили помилку, коли говорили про пряму залежність прогресу від валового національного продукту», «прогрес повинен оцінюватися по кількості людей, яким забезпечено повноправне місце в суспільстві».

Соціальна безпека, так само як і економічна, значною мірою залежить як від внутрішньої ситуації в країні, так і від зовнішніх факторів. Саме внутрішні процеси і фактори мають пріоритетне значення для забезпечення соціальної безпеки держави. Соціальна безпека є, перш за все, результатом активної внутрішньої соціальної політики і політичної стабільності, ефективного економічного розвитку. Соціальна безпека характеризується сталим розвитком,

«імунітетом» до впливу таких внутрішніх і зовнішніх факторів, що порушують функціонування процесу суспільного розвитку, підривають досягнутий рівень життя населення і тим самим викликають підвищення соціальної напруженості в суспільстві, а також становлять загрозу самому існуванню держави.

Соціальна безпека, так само як і економічна безпека, нерозривно пов'язана із категоріями національних потреб і національних інтересів. Однак базою для макроекономічних досліджень у сфері соціальної безпеки є мікроекономічні характеристики населення: стан розвитку сім'ї та окремої людини. Природно й те, що метою конкретної людини є досягнення особистого матеріального благополуччя, а потреба в безпеці (в тому числі фінансовій), згідно з теорією американського вченого Абрахмана Маслоу, посідає друге місце після простих фізіологічних потреб. Саме тому фінансова безпека людини - це важлива складова частина соціальної і економічної безпеки держави, центром якої є людина та її потреби, якість задоволення яких впливає на соціально-економічний розвиток держави та її соціальну безпеку.

Разом з тим варто зазначити, що проблеми, а тим паче фінансові аспекти соціальної безпеки людини та сім'ї як цілісної системи вітчизняною наукою вивчалися недостатньо. Тому міждисциплінарний підхід до проблем фінансової безпеки людини та домогосподарства, інтеграція демографічних, соціологічних і економічних даних про їх розвиток сприятимуть комплексному дослідженню соціальних проблем, виробленню та реалізації політики щодо захисту економічних інтересів громадян і їх сімей та забезпечення фінансової безпеки як на мікро-, так і на макрорівні.

Важливим критерієм та умовою забезпечення економічної і фінансової безпеки людини й суспільства в цілому, його соціальної стабільності є соціальні гарантії. Без перебільшення можна стверджувати, що високий рівень соціальних гарантій - основа суспільного добробуту й кінцева мета фінансової політики держави. Цю ідею дещо наївним постулатом сформулював на початку ХІХ століття англійський філософ Ієремія Бентам, який писав: «Найбільше щастя найбільшій кількості членів суспільства - ось єдина мета, до якої повинен прагнути уряд». В сучасному суспільстві розвиток соціального забезпечення, види і форми соціальних гарантій в державі визначаються двома основними факторами - рівнем економічного розвитку та характером фінансової політики, що проводиться в державі.

Світовий досвід свідчить, що держава повинна гарантувати кожному громадянину соціальні гарантії, що повинні здійснюватися за такими

напрямами. Соціально-економічні гарантії є методом забезпечення з боку держави різноманітних потреб громадян на рівні соціально визнаних норм і є свого роду гарантією фінансової безпеки кожної людини і громадянина. Гарантії держави полягають в тому, що вони,

- по-перше, створюють умови для самозабезпечення життєво необхідними благами для задоволення власних потреб;
- по-друге, вилучаючи у громадян частину створеного ними доходу, держава повертає їм (поза зв'язком із вилученою частиною) блага й послуги у формі освіти, дошкільного виховання, охорони здоров'я, культурного обслуговування, соціального страхування та забезпечення;
- по-третє, за рахунок вилучення у деяких громадян частини їхнього доходу держава надає певну кількість благ і послуг тим громадянам, які за станом фізичного здоров'я не спроможні самі забезпечити себе всім необхідним (пенсії інвалідам з дитинства, утримання будинків для інвалідів і людей похилого віку, надання різних видів допомоги).

В умовах незалежної держави створення національної системи соціальних гарантій має першочергове значення для забезпечення фінансової безпеки кожного громадянина, його сім'ї, добробуту суспільства. Основні принципи такої системи закладені в Конституції України, де записано, що громадяни України мають право:

- на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст. 48);
- на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42);
- на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них причин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законодавством. Пенсії, інші види соціальних виплат і допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового, встановленого законодавством (ст. 46);
- на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Держава створює умови для ефективного й доступного усім громадянам медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безкоштовно; наявна мережа таких закладів не може бути зменшена. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності (ст. 49);

- на освіту. Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; надання державних стипендій та пільг учням і студентам. Громадяни мають право безплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі (ст. 53).

Згідно Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» (2000р.) *державні соціальні гарантії -це встановлені законами мінімальні розміри: оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму* (ст. 1). Статтею 17 цього ж Закону визначено, що до числа основних державних соціальних гарантії включаються: *мінімальний розмір заробітної плати; мінімальний розмір пенсії за віком; неоподатковуваний мінімум доходів громадян; розміри державної соціальної допомоги та інших соціальних виплат.*

Гарантувати фінансову безпеку кожної людини і громадянина, сім'ї і суспільства в цілому - це значить підтримувати соціальну стабільність, соціальний баланс в суспільстві. Балансування може бути досягнуте шляхом моніторингу основних індикаторів, регулювання факторів, своєчасного виявлення, попередження та нейтралізації загроз соціальній безпеці.

3.2. Соціальні критерії та індикатори оцінки фінансової безпеки людини

Фінансова безпека кожної людини багато в чому залежить від загального стану економіки та фінансової політики, що проводиться в державі. Перехід українського суспільства у якісно новий стан закономірно був пов'язаний із кардинальними змінами в соціальній сфері. На першому етапі ці зміни неминуче супроводжувалися руйнацією соціального організму й одночасним формуванням ядра нових соціально-економічних відносин. Деструктивний період завжди болісний для суспільства, адже пов'язаний з падінням виробництва, життєвого рівня населення та регулятивної ролі права.

Проте за будь-яких обставин функцією держави є забезпечення соціальних гарантії - мінімального розміру заробітної плати і пенсій на такому рівні, щоб працездатній людині достатньо було цих коштів на створення і утримання сім'ї, а

пенсіонеру - на достойну старість. Найсуттєвішими загрозами безпеці людини є порушення прав споживача, невивплата пенсій і заробітної плати, безробіття, знецінення заощаджень та інше.

Інтереси відродження і забезпечення фінансової безпеки України вимагають об'єктивного і всебічного моніторингу соціального становища населення в цілому і окремих його складових частин з використанням індикаторів фінансової безпеки, які б повно і всебічно відображали соціальне становище суспільства і своєчасно сигналізували про ситуації, коли фактичні та прогнозовані параметри соціального розвитку відхиляються від порогових значень критеріїв фінансової безпеки і потребують спеціальних заходів щодо виведення держави із зони ризику.

Основним критерієм оцінки ефективності соціальної політики і рівня життя населення та індикатором стану фінансової безпеки людини є *розмір оплати праці (трудового доходу) працюючих*. Згідно з офіційними даними, реальний рівень оплати праці з 1996 року до 2001 року та практично щорічно зменшувався, не дивлячись на її відносне номінальне зростання. У 2009 році внаслідок впливу світової фінансово-економічної кризи склалась така ж ситуація. В 2014 – 2015 роках – на реальний рівень заробітної плати мали вплив результати неоголошеної війни на сході нашої країни. У результаті середньомісячний рівень реальної заробітної плати у 2001 році був у 8 разів нижчим ніж у 1990 році. Дана тенденція спостерігалася і з 2003 року по 2010 рік, за виключенням 2005 року (табл. 3.1).

До того ж тривалі затримки з виплатою заробітної плати та інших соціальних виплат, що мали місце у вітчизняній практиці, ставили людей на межу виживання (на кінець 1998 року заборгованість лише з виплати заробітної плати становила 7 млрд. грн.). Фактично затримки із виплатою заробітної плати було покладено в основу забезпечення так званої політики фінансової стабілізації. Така стабілізація призвела до того, що незважаючи на стійку тенденцію зростання заробітної плати впродовж 2001-2008 років, зберігалось явище її значної невивплати. На 1 січня 2004 року сукупний борг по ній становив 2,2 млрд. грн., (причому 62,4% цієї суми припадало на промисловість), а залишковий рівень цієї заборгованості станом на початок 2005 року склав 1,1 млн. грн.

Одним із важливих індикаторів рівня життя працюючого населення є показник **реальної заробітної плати**. У 2014р. вперше за 5 років спостерігалось зниження реальної заробітної плати порівняно попереднім роком на 6,5%, а в грудні 2014р. по відношенню до грудня 2013р. – на 13,6%. Динаміку реальної заробітної плати характеризують дані, наведені в таблиці 3.2.

Таблиця 3.1. Темпи зростання номінальної та реальної заробітної плати

Рік	Номінальна заробітна плата		Реальна зарплата	
	до попереднього року	грудень до грудня попереднього року	до попереднього року	грудень до грудня попереднього року
1995	514,2	356,7	110,6	128,1
1996	171,4	121,7	96,6	86,2
1997	113,7	109,4	96,6	97,6
1998	107,2	106,2	96,2	87,1
1999	115,7	124,3	91,1	103,4
2000	129,6	135,4	99,1	103,6
2001	135,2	127,7	119,3	120,4
2002	121,0	117,0	118,2	115,6
2003	122,8	124,4	115,2	113,8
2004	127,7	127,7	123,8	120,8
2005	136,6	144,9	120,3	131,5
2006	129,2	125,2	118,3	111,7
2007	129,7	131,1	112,5	110,3
2008	133,7	119,5	106,3	97,0
2009	105,5	111,6	90,8	99,1
2010	120,0	120,1	110,2	110,5
2011	117,6	116,2	108,7	111,0
2012	114,9	110,6	114,4	111,1
2013	107,9	107,2	108,2	106,7
2014*	106,0	110,4	93,5	86,4
2015*	120,5	130,4	79,8	90,1

*Дані за 2014 рік наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя, за 2015 рік – також без частини зони проведення антитерористичної операції.

Таблиця 3.2. Темпи зростання реальної заробітної плати

	Індекс реальної заробітної плати, %		
	грудень до грудня попереднього року	до попереднього року	2014р. до відповідного року
2010р.	110,5	110,2	125,8
2011р.	111,0	108,7	115,7
2012р.	111,1	114,4	101,2
2013р.	106,7	108,2	93,5
2014р.	86,4	93,5	х

Зниження індексу реальної заробітної плати за 2014р. спостерігалось в усіх регіонах. На відміну від тенденції щодо покращення розрахунків з працівниками з виплати заробітної плати, яка спостерігалася впродовж 2010–2013 років, у 2014р. відбулося значне зростання обсягів боргу.

Упродовж 2014р. загальна сума **заборгованості з виплати заробітної плати** збільшилась більше ніж у 3 рази, або на 1683,8 млн.грн і на 1 січня 2015р. становила 2436,8 млн.грн.

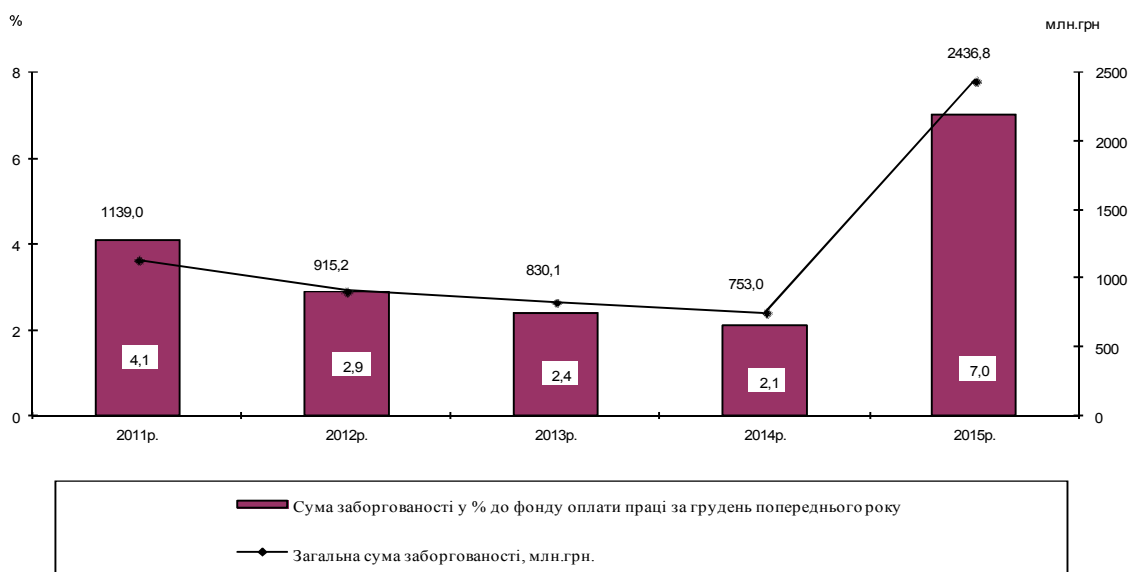

Рис. 3.1. Динаміка заборгованості з виплати заробітної плати(станом на 1 січня відповідного року)

Обсяг невиплаченої заробітної плати на початок січня 2015р. дорівнював 7,0% фонду оплати праці, нарахovanого за грудень 2014р., у січні 2014р. – 2,1% відповідно. У регіональному розрізі найвищим рівень такого співвідношення був у Луганській (67,0% фонду оплати праці), Донецькій (41,6%) та Сумській (9,5%) областях, а найнижчим – у Закарпатській (0,7%) та Чернівецькій (0,8%).

Упродовж 2014р. сума невиплаченої заробітної плати зросла у 19 регіонах України, найсуттєвіше – у Донецькій (на 1063,2 млн.грн), Луганській (на 320,4 млн.грн) та Дніпропетровській (на 97,1 млн.грн) областях. У решті областей зафіксовано зменшення розміру боргу від 1,4 млн.грн до 21,2 млн.грн. Зростання загального обсягу невиплаченої заробітної плати відбулося на всіх видах підприємств, про що свідчать дані, наведені в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3. Динаміка зростання загального обсягу невикраченої заробітної плати (на 1 січня, млн.грн)

	2013р.	2014р.	2015р.		
			усього	у % до	
				2014р.	підсумку
Усього	830,1	753,0	2436,8	323,6	100,0
у тому числі					
економічно активні підприємства	419,0	413,1	2033,5	492,2	83,4
підприємства-банкрути	361,4	306,3	368,6	120,4	15,1
економічно неактивні	49,7	33,6	34,7	103,4	1,5

Протягом 2014р. заборгованість працівникам економічно активних підприємств зросла майже в 5 разів (на 1620,3 млн.грн) і на 1 січня 2015р. становила 2033,5 млн.грн. Зростання суми невикраченої заробітної плати у 2014р. спостерігалось у всіх видах економічної діяльності, виключення становила сфера операцій з нерухомим майном (додаток 3). Серед видів діяльності найвагомніше збільшення суми невикраченої заробітної плати зафіксовано на економічно активних підприємствах із добування кам'яного та бурого вугілля (на 588,0 млн.грн), охорони здоров'я та надання соціальної допомоги (на 219,0 млн.грн), з виробництва автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів та інших транспортних засобів (на 199,2 млн.грн), а також у сфері освіти (на 184,5 млн.грн).

Збільшення суми боргу перед працівниками економічно активних підприємств спостерігалось в 19 регіонах країни від 0,5 до 1077,3 млн.грн.

Заборгованість із виплати заробітної плати з бюджетів усіх рівнів у 2014р. зросла більш ніж у 5 тисяч разів і на 1 січня 2015р. становила 463,7 млн.грн.

На 1 січня 2015р. вчасно не отримали заробітну плату 382,1 тис. осіб, що становить 4,3% від середньооблікової кількості штатних працівників, охоплених спостереженням. Кожному із зазначених працівників не виплачено в середньому 5323 грн, що в 1,5 рази перевищує середньомісячну заробітну плату за 2014р.

Серед регіонів найбільша питома вага працівників, яким не виплачено заробітну плату, зафіксована в Луганській (37,1% від середньооблікової кількості штатних працівників регіону), Донецькій (23,0%) та Сумській (5,7%) областях.

Найменшою частка таких працівників була в Івано-Франківській та Тернопільській (по 0,2%) й Закарпатській та Одеській (по 0,3%) областях.

Сума заробітної плати, не виплаченої працівникам підприємств-банкрутів, протягом 2014р. збільшилася на 20,4% і на початок 2015р. становила 368,6 млн.грн. У Івано-Франківській, Запорізькій та Сумській областях частка боргу цих підприємств перевищувала 66% від загальної суми заборгованості регіону, а в Кіровоградській – 78%. Сума заборгованості на економічно неактивних підприємствах на початок січня 2015р. становила 34,7 млн.грн. Якщо в цілому по країні на цю категорію підприємств припадає 1,5% від загальної суми боргу, то ситуація в регіонах значно різниться. Найбільше заборгували своїм працівникам економічно неактивні підприємства Вінницької (13,3% від загальної суми боргу в регіоні) та Житомирської (11,9%) області. Здебільшого це підприємства промисловості, на які припадає майже дві третини загальної суми боргу цієї категорії підприємств.

Станом на липень 2016 року залишковий рівень цієї заборгованості по Україні без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя та без частини зони проведення антитерористичної операції склав 1 967,6 млн. грн..

Орієнтація протягом 2005-2014 роках політики оплати праці на низькооплачувані верстви населення реалізувалася передусім шляхом підвищення законодавчо встановленого *мінімального розміру заробітної плати*.

Протягом останніх років спостерігається стійка тенденція до підвищення рівнів мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму (таблиця 3.4.), що є позитивним чинником соціального розвитку. Проте діапазон співвідношення між прожитковим мінімумом та мінімальною заробітною платою за період з 2004 по 2009 рік (0,612-0,904) не відповідав не тільки стандартам Європейського Союзу (за стандартами ЄС мінімальна заробітна плата має перевищувати прожитковий мінімум не менше, ніж у 1,5 рази), а й чинному законодавству України, де зазначено, що мінімальна заробітна плата повинна бути не меншою за прожитковий рівень.

Зазвичай мінімальну заробітну плату встановлюють таким чином, щоб вона не була меншою, ніж прожитковий мінімум, адже будь-яка людина будучи зайнятою працею має забезпечувати відновлення власних життєвих сил. На даний час мінімальна заробітна плата становить 1450 грн., а прожитковий мінімум – 1399 грн. Наступне підвищення мінімальної заробітної плати відбудеться 1 грудня 2016 року, до 1600 та прожиткового мінімуму до 1496 грн.

Таблиця 3.4. Динаміка рівнів мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму для працездатної особи у 2005-2016 рр., грн.

З якого числа встановлюється	Розмір мінімальної зарплати	Розмір прожиткового мінімуму
з 01.12.2016	1600 грн.	1496 грн.
з 01.05.2016	1450 грн.	1399 грн.
з 01.09.2015	1378 грн.	1330 грн.
з 01.12.2013	1218 грн.	1176 грн.
з 01.01.2013	1147 грн.	1108 грн.
з 01.01.2012	1073 грн.	1017 грн.
з 01.01.2011	941 грн.	894 грн.
з 01.01.2010	869 грн.	825 грн.
з 01.01.2009	605 грн.	626 грн.
з 01.01.2008	515 грн.	592 грн.
з 01.04.2007	420 грн.	492 грн.
з 01.01.2006	350 грн.	465 грн.
з 01.01.2005	262 грн.	423 грн.

Станом на 01.05.2016 року співвідношення між мінімальною заробітною платою та прожитковим мінімумом досягло рівня 1,04 та заплановано на 01.12.2016 року на рівні 1,07. Однак, слід зазначити, що та винагорода, яку отримують працівники за свою працю вимірюється в коштах, на які з впливом інфляційних процесів дедалі менше можна придбати. Реальна мінімальна та номінальна заробітна плата суттєво відрізняються. Мінімальна заробітна плата – це сума грошей, яку одержує працівник за місяць. Реальна – це та кількість товарів і послуг, яку працівник може придбати на свою номінальну заробітну плату.

Вартість вітчизняної грошової одиниці (курсу гривні до долара) суттєво впливає на розмір реальної заробітної плати, адже ми використовуємо значну частку імпортованих товарів. До 2015 року в Україні, після економічної кризи 90-х, рівень мінімальної заробітної плати постійно зростав, і не тільки номінально, а й реально. Про це свідчить динаміка мінімальної заробітної плати відносно курсу долара. Винятком є лише 2009 рік, коли після економічної кризи осені 2008, курс долара додав 60% піднявшись з 5 до 8 грн. Так, найбільший стрибок заробітної плати відносно долара, відбувся у 2007 році, практично на 30%. Протягом 2005-

2008 та 2010-2014 років долар тримався сталих відміток, і на початок 2014 року мінімальна зарплата досягла максимуму за всю історію України – 152.44\$, з показником в 1218 грн. та офіційним курсом долара – 7.99.

Вже на початок 2015 року всі досягнення попередніх восьми років були знівельовані, причиною цього став незмінний рівень мінімальної заробітної плати у 2015 та зростання курсу долара практично вдвічі – 15.77 проти 7.99. Та ще гірша динаміка чекала на нас за перші 2 місяці 2015 року, коли гривня обвалилася практично вдвічі. Станом на 01 березня ми досягли дна за попередні 12 років за рівнем мінімальної заробітної плати – 43.87\$.

Серед країн світу мінімальна зарплата різниться відповідно до розвитку економіки. Найгірші соціальні гарантії в Уганді, Бурунді, Сьєрра-Леоне, М'янмі (Бірма) та Кубі, адже мінімальна зарплата в цих країнах менше 10\$. Найкраще за гарантованою оплатою праці відчують себе громадяни Норвегії, Австралії, Люксембургу, Монако, Сан-Маріно, Нової Зеландії та Бельгії, де мінімальна місячна оплата праці законодавчо закріплена на позначці не менше 2 тис.дол.

До знецінення гривні мінімальна зарплата українців була на рівні 150 \$ (70 позиція з низу рейтингу), практично такий самий розмір оплати в працівників колишніх азійських пострадянських держав – Туркменістану чи Азербайджану. Та після різкого падіння гривні мінімальна зарплата в Україні встановилася на рівні 43\$ (19 позиція з низу рейтингу), а сусідами за показниками в нас стали африканські Ліберія, Ботсвана та Демократична республіка Конго. Немає даних по 88 країнах світ, включаючи карликові острівні. В Молдові, яку зазвичай вважають найслабшою економікою серед країн Європи, мінімальна заробітна плата – 79.42\$, що практично вдвічі вище ніж в Україні.

В усіх європейських країнах протягом останнього десятиліття суттєво зросла мінімальна заробітна плата. Найбільшого відносного росту вдалося досягти Румунії, де її показники з 2004 по 2015 рік зросли більш ніж втричі, 68.3\$ проти 217.5\$. За абсолютним показником найбільшого зростання вдалося досягти Ірландії – 388.7\$, у 2004 році мінімальна зарплата становила – 1073.15\$, а в 2015 – 1461.85\$. Польща та Словаччина за останнє десятиліття зробили суттєвий стрибок мінімальної заробітної плати, підвищивши її більш ніж вдвічі. Ще більшого успіху вдалося досягти прибалтійським країнам, наприклад Латвія підняла мінімальну заробітну плату більш ніж втричі, з 118.96\$ у 2004 до 360\$ у 2015. Усі країни, що досягли значного економічного зростання за попереднє десятиліття здійснили суттєві економічні реформи та вступили до ЄС. На жаль Україні не вдається провести економічні реформи та налагодити суттєвий товарообіг з країнами ЄС.

Корупція, окупація частини території та військові дії, валютні спекуляції, бездіяльність НБУ, неналежна увага влади до міцності національної грошової одиниці вкрай негативно впливають на економічні показники, звідси й на курс гривні та розмір мінімальної заробітної плати в доларах США. Крім того, за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів диференціація населення неоднорідна (табл. 3.5). Так, у 2015 році в Україні більше 2,5 млн. громадян отримували доходи нижчі прожиткового мінімуму.

Таблиця 3.5. Розподіл населення у % за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів у місяць¹

Рівень доходів, грн.	2010	2011	2012	2013	2014 ²	2015 ²
до 480,0	0,7	0,2	0,4	0,1	0,1	0,1
480,1–840,0	7,8	4,8	3,2	2,3	1,4	0,9
840,1–1200,0	25,9	18,8	12,6	9,1	7,9	4,8
1200,1–1560,0	27,2	26,7	23,8	21,2	19,2	11,3
1560,1–1920,0	16,5	20,0	21,2	21,9	23,1	18,2
1920,1–2280,0 ³	21,9	29,5	14,5	16,6	16,5	17,6
2280,1–2640,0	9,3	10,5	11,7	15,9
2640,1–3000,0	5,6	6,8	7,8	11,4
3000,1–3360,0	3,1	4,3	4,6	6,7
3360,1–3720,0	2,1	2,0	2,5	4,4
понад 3720,0	4,2	5,2	5,2	8,7

¹Починаючи з 2011 року розпочато використання шкали еквівалентності.

²Без урахування частини зони проведення антитерористичної операції.

³У 2010-2011рр. – понад 1920 грн.

Відтак, незважаючи на прогрес, що реєструється у рівнях соціальних стандартів - мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму для працездатної особи - частка населення, заробітна плата якого є меншою прожиткового мінімуму, хоча й скоротилася, проте становила наприкінці 2008 р. 13,4 %. Кількість громадян, які отримували зарплату, меншу рівня мінімальної заробітної плати, складала 9 % у 2012 році, 8,3 % у 2013 році. У 2014 та 2015 роках без урахування частини зони проведення антитерористичної операції кількість

громадян, які отримували зарплату, меншу рівня мінімальної заробітної плати, складала 8,6% та 6,4% відповідно. І лише 19,8 % населення одержували доходи понад 3000 грн.

Таблиця 3.6 . Диференціація життєвого рівня населення¹

	2010	2011	2012	2013	2014 ²	2015 ²
Чисельність населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму, :млн. осіб	3,6	3,2	3,8	3,5	3,2	2,5
у відсотках до загальної чисельності населення	8,6	7,8	9,0	8,3	8,6	6,4
<u>Довідково:</u> середньорічний розмір прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн.)	843,2	914,1	1042,4	1113,7	1176,0	1227,3
Квінтільний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення, разів	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9
Квінтільний коефіцієнт фондів (по загальних доходах), разів	3,5	3,4	3,2	3,3	3,1	3,2

¹Починаючи з 2011 року розпочато використання шкали еквівалентності.

²Без урахування частини зони проведення антитерористичної операції.

Високе податкове навантаження (включаючи внески на соціальне страхування) зумовлює і надалі поширення практики виплати незареєстрованої заробітної плати, що ускладнює аналіз фактичних тенденцій рівнів оплати праці і визначення платоспроможності працюючого населення. Зокрема, дані про динаміку продажу дорогих предметів побутової техніки, автомобілів, будівництва житла за кошти населення тощо дають підставу для висновку про те, що рівень доходів, зокрема оплати праці, впродовж 2000-2015 рр. зріс значно більше, ніж це віддзеркалюють офіційні дані статистики. За експертними оцінками, частка незареєстрованих надходжень перевищує 15% сукупних доходів населення.

Нині заробітна плата втратила свої основні функції -стимулюючу, відтворювальну і регулюючу. Навіть активна праця громадянина на благо суспільства не забезпечує йому належного рівня життя. Практично повністю втрачено стимулюючу функцію заробітної плати, її вплив на розвиток

виробництва, науково-технічний прогрес. Економіка, що базується на низькій вартості робочої сили, не забезпечує високих стандартів споживання, процесів нагромадження, якісного відтворення робочої сили. За таких умов стримується й розвиток житлово-комунальної та соціальної сфер, зокрема формування страхових фондів, ресурсів пенсійного забезпечення та освіти.

Низькими є і показники, що характеризують частку заробітної плати у ВВП та собівартості продукції. Цей показник за 1996-2006 рр. скоротився з 53% до 26%, а з урахуванням тіньової заробітної плати становив менше 46%, тоді як в країнах Європейського співтовариства - в середньому 65%. Станом на липень 2011 року співвідношення річної української мінімальної заробітної плати становить 21,5% до обсягу ВВП на душу населення. Для прикладу наведемо відповідні показники за даними Євростату та МВФ: у Бельгії мінімальна зарплата – 2064,2 дол. (68,6% до ВВП на душу населення); у Франції – 1951,9 дол. (68,7%); у Польщі – 496,7 дол. (31,5%); у Латвії – 403,2 дол. (33,5%).

Кожний четвертий найманий працівник в Україні перебуває за межею бідності. Такому ганебному явищу, як бідність серед працюючих, просто немає виправдання з точки зору елементарної людяності

Сьогодні частка заробітної плати у собівартості українських товарів становить 6%, тоді як у країнах Західної Європи сягає аж 45%. Водночас розмір ВВП України менший за внутрішній валовий продукт середньої європейської країни лише в 4 рази, тоді як заробітна плата менша в 5,6–19,7 разу. Це справжній грабіж працюючих українців.

За оцінками експертів, частка бідних українців серед працюючих осіб протягом останніх років постійно зростає: у 2013 році вона становила 20%; протягом 2014 року внаслідок запровадження надзвичайно жорстких заходів бюджетної економії рівень бідності в Україні збільшився в 1,5 рази та сягнув позначки у 30%; у 2015 році підвищення цін і тарифів призводить до зростання масштабів і глибини бідності щонайменше вдвічі.

Коли праця перестає задовольняти потреби, людина відчужується від неї і шукає інші шляхи забезпечення проживання. Уже впродовж кількох років в Україні спостерігається вплив робітників з високою трудовою активністю та підприємливістю в посередницькі економічні структури, а також бажання кваліфікованих, високоосвічених молодих людей у віці 20-32 роки залишити державу. Відвертішими стають наміри отримати життєві блага нетрудовим шляхом: внаслідок приписок, розкрадань, спекуляцій.

По-друге, *величина сукупних доходів на душу населення, їх структура та використання*. Нажаль, але питома вага заробітної плати у доходах населення становить менше половини від їх загальної величини. Все ще велике значення в бюджетах сімей відіграють натуральні надходження. Натомість не виконують належної ролі ринкові складові - доходи від підприємницької діяльності та від операцій з нерухомістю і цінними паперами.

Упродовж 2006-2014 рр. скорочення питомої ваги заробітної плати та змішаних доходів віддзеркалилось у зростанні соціальних допомогвразливим верствам суспільства (таб. 3.7.) Наслідком стали істотні зрушення у структурі доходів населення, зокрема значне підвищення питомої ваги соціальних допомог. Негативними наслідками цього є підвищення тиску на зростання цін та зниження стимулів до праці.

Таблиця 3.7. Структура доходів населення України у 2006-2014 рр. (у %)

Вид доходів	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Заробітна плата	43,5	44,8	43,3	40,8	40,8	41,8	41,8	41,4	39,9
Прибуток та змішаний дохід	39,0	36,7	37,8	40,8	38,5	37,1	37,2	37,6	37,2
Соціальні допомоги та інші трансферти	14,7	15,3	15,5	14,5	14,5	15,8	15,4	15,7	16,8
Дохід від власності	2,9	3,2	3,4	3,9	6,2	5,4	5,5	5,2	6,6

Більш детальна характеристика структури сукупних ресурсів домогосподарств України за 2010 – 2015 роки представлена у таблиці 3.8.

Дані таблиці свідчать про те, що протягом аналізованого періоду у структурі сукупних ресурсів населення України частка грошових доходів становить від 88,9% до 91,2% , в тому числі частка оплати праці - від 47,2% до 50,8%. Частка пенсій, стипендій, соціальних допомог, наданих готівкою становлять від від 25,2% до 27,1%.

Слід зазначити, що питома вага доходів від підприємницької діяльності та samozайнятості протягом аналізованого періоду становить від 4,1% до 6,1%, що значно нижче, ніж вартість грошової допомоги від родичів, інших осіб та інших грошових доходів, частка яких становить 6,2% до 8,1%. Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від samozаготівель становить від 3,8 до 5,1%. Доходи від продажу сільськогосподарської продукції – від 2,8% до 3,4%.

Таблиця 3.8. Структура сукупних ресурсів населення України у 2010-2015 рр. (у %) (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м.Севастополя)

	2010	2011	2012	2013	2014 ¹	2015 ¹
Сукупні ресурси в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.	3481,0	3853,9	4144,5	4470,5	4563,3	5231,7
Структура сукупних ресурсів домогосподарств	відсотків					
Грошові доходи	89,1	88,9	91,0	90,8	91,2	89,4
- оплата праці	47,6	48,9	50,8	50,6	48,8	47,2
- доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	6,1	4,6	4,1	4,1	5,2	5,5
- доходи від продажу сільськогосподарської продукції	3,4	3,1	2,8	2,8	3,2	3,4
- пенсії, стипендії, соціальні допомоги, надані готівкою	25,8	25,5	27,1	27,1	27,0	25,2
- грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи	6,2	6,8	6,2	6,2	7,0	8,1
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	5,0	4,8	3,8	3,9	4,6	5,1
Пільги та субсидії безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива	0,6	0,6	0,6	0,4	0,4	1,3
Пільги безготівкові на оплату товарів та послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку тощо, на оплату послуг транспорту, зв'язку	0,5	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4
Інші надходження	4,8	5,2	4,1	4,4	3,4	3,8
<i>Довідково: загальні доходи, грн.</i>	3369,8	3708,2	4031,9	4331,0	4470,9	5122,0

¹Без урахування частини зони проведення антитерористичної операції.

Реальна вартість робочої сили певної якості в умовах певної країни складається з поточних витрат на її підтримання та капітальних на відтворення. До поточних витрат відносяться витрати на харчування, придбання непродовольчих товарів та платних послуг (зокрема, житлово-комунальних). До капітальних - придбання або будівництво житла, отримання необхідного для даного ринку праці рівня освіти, медичне та пенсійне забезпечення, виховання дітей. У структурі витрат населення в Україні найбільшу питому вагу становлять витрати на придбання харчових продуктів - майже 60%, що є показником бідності згідно з теорією Ангеля (закон розподілу доходів, згідно з яким чим біднішою є сім'я, тим більшу частку її витрат становлять витрати на їжу).

Зауважимо, що витрати на підтримання та відтворення робочої сили покриваються, в основному, за рахунок заробітної плати. Відповідно при низькому рівні заробітної плати і доходу на душу населення зменшуються витрати на нагромадження, оплату послуг, на купівлю непродовольчих товарів, і навіть на харчування. Так, за підрахунками експертів, середньомісячна заробітна плата в сумі 100 доларів забезпечує попит громадян лише на продовольчі товари, 200 доларів - дозволяє планувати придбання одягу, 300 доларів - дає підставу для придбання не лише за критерієм ціни, але й вищої якості, 500 доларів - дозволяє придбати меблі, більш складну і дорогу побутову техніку, транспорт і частину ресурсів використати для організованого відпочинку та на платні послуги.

Однак вітчизняні реалії свідчать про те, що у середньому в Україні витрати населення перевищують доходи на 42,3%, а сума тіньових доходів у розрахунку на одну особу становить 45 грн. на місяць, тобто загальна сума дорівнює близько 6,5 млрд. грн. на рік.

По-третє, *розподіл населення за рівнем середньодушового сукупного доходу.* Впродовж 2000-2008 рр. намітилися позитивні тенденції у розподілі населення за рівнем середнього сукупного доходу на душу населення. Вони обумовлені, головним чином, переходом частини населення, що знаходилося у групі з невизначеним матеріальним статусом, до групи із середнім рівнем доходів (з 13 до 20% зросла питома вага осіб із середнім рівнем доходів, а частка осіб з низькими і найнижчими рівнями доходів зменшилася з 57 до 47%). Проте, незважаючи на деякі позитивні зміни, загальний рівень доходів на душу населення у країні залишився вкрай низьким, а відтак рівень життя населення в Україні (навіть серед постсоціалістичних країн) залишився також вкрай низьким.

Не вдалося подолати негативної тенденції зростання рівня розшарування населення, який впродовж 2000-2015 рр. збільшився. За останній рік кількість

Таблиця 3.9. Структура видатків населення України у 2005-2014 рр

(млн. грн.)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014 ¹
Витрати та заощадження - всього	381404	472061	623289	845641	894286	1101175	1266753	1457864	1548733	1516768
у тому числі:										
придбання товарів та послуг	306769	385681	509533	695618	709025	838213	1030635	1194791	1304031	1316757
доходи від власності (сплачені)	3523	8374	16924	30406	37831	28844	29064	18567	21091	23495
поточні податки на доходи, майно та інші сплачені поточні трансферти	25461	33803	49053	67606	67053	72251	83931	97226	107345	145736
у тому числі:										
- поточні податки на доходи, майно тощо	17774	23396	35598	46926	45368	51112	60683	68716	72943	75446
- внески на соціальне страхування	5064	7134	8326	11987	11796	13073	13827	16004	16273	16608
- інші поточні трансферти	2623	3273	5129	8693	9889	8066	9421	12506	18129	53682
нагромадження нефінансових активів	4444	7159	9939	29515	10493	19578	-1159	-2954	5378	2912
приріст фінансових активів	41207	37044	37840	22496	69884	142289	124282	150234	110888	27868
з них:										
- приріст грошових вкладів та заощаджень у цінних паперах	53297	54880	94526	91212	2528	81024	43607	71689	104727	-118734
- заощадження в іноземній валюті	7200	17961	19908	32561	75834	44406	75922	63625	21509	32472
- позики, одержані за виключенням погашених(-)	19355	45766	77043	116629	-39172	-31639	-8288	-13533	5284	-40115

¹ Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м.Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

Таблиця 3.10. Структура сукупних витрат населення України у 2010-2015 рр
(без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м.Севастополя)

Структура сукупних витрат	2010	2011	2012	2013	2014 ¹	2015 ¹
Сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.	3073,3	3458,0	3592,1	3820,3	4048,9	4952,0
Структура сукупних витрат домогосподарств	відсотків					
Споживчі сукупні витрати	89,9	90,1	90,8	90,2	91,6	92,9
продукти харчування та безалкогольні напої	51,6	51,3	50,1	50,1	51,9	53,1
алкогольні напої, тютюнові вироби	3,4	3,4	3,5	3,5	3,4	3,3
непродовольчі товари та послуги	34,9	35,4	37,2	36,6	36,3	36,5
в тому числі						
одяг і взуття	6,0	5,7	6,1	5,9	6,0	5,7
житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	9,2	9,6	9,9	9,5	9,4	11,7
предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	2,3	2,2	2,3	2,3	2,3	2,0
охорона здоров'я	3,2	3,2	3,4	3,4	3,6	3,7
транспорт	3,7	4,0	4,3	4,3	4,3	3,7
зв'язок	2,7	2,6	2,8	2,8	2,8	2,4
відпочинок і культура	1,8	1,9	2,0	2,1	1,8	1,5
освіта	1,3	1,3	1,3	1,2	1,1	1,1
ресторани та готелі	2,4	2,5	2,5	2,5	2,3	2,0
різні товари і послуги	2,3	2,4	2,6	2,6	2,7	2,7
Неспоживчі сукупні витрати	10,1	9,9	9,2	9,8	8,4	7,1
<i>Довідково: оплата житла, комунальних продуктів та послуг</i>	7,6	8,0	8,3	8,0	8,1	10,2

¹ Без урахування частини зони проведення антитерористичної операції.

людей, що живуть за межею бідності, в Україні збільшилася рівно в 2 рази. Згідно з останніми даними, рік тому за межею бідності жили трохи більше 28% українців, а зараз їх стало 58%. Однак, відносний показник бідності в Україні майже не змінюється. Зараз за межею бідності проживають близько 23 відсотків сімей, де є пенсіонери, і близько 38 відсотків сімей з двома дітьми.

Згідно з даними нещодавнього дослідження рівня життя українців, який проводили експерти ООН, близько 80% наших громадян живуть за межею бідності. Тобто витрачають до 5 доларів на день (за нинішнім курсом, це близько 130 грн.). Відповідно, згідно з мінімальною зарплатою (цей показник із травня 2016 року становитиме 1450 грн.), на добу навіть українець, що працює, може дозволити собі витратити не більше 48 гривень (1,8 дол.). Ці показники є не набагато кращими за реалії найбідніших країн Африки, де подібний рівень витрат людини перебуває в межах 1-1,2 дол./день.

За рівнем життя Україна є однією з найбідніших держав у світі. Основна частина доходів більшості українських домогосподарств йде на купівлю продуктів харчування. Про інші категорії витрат, доступні громадянам у більшості розвинених країн – поїздки за кордон на відпочинок, регулярне культурне дозвілля, купівля авто, нерухомості – більшість українців навіть не мріють.

3.3. Загрози фінансовій безпеці людини: соціально-економічні наслідки для суспільства

В Україні соціальні процеси, характерні для сучасного періоду, мають суперечливий характер. Поряд з позитивними факторами, до яких можна віднести періодичне зниження інфляції, зменшення її темпів, зміни у соціальній структурі суспільства, а саме: початок процесу формування прошарку власників акцій, нерухомості, земельних ділянок тощо, існує значна кількість негативних тенденцій, які свідчать про зростання соціальних труднощів в суспільстві і ведуть до можливої соціальної деградації.

Загрози фінансовій безпеці людини, які виходять із різних сфер суспільного життя або ж зароджуються, безпосередньо, у соціальній сфері, можуть стати каталізатором соціальних катастроф в залежності від темпів нарощування несприятливих тенденцій і процесів в соціальній структурі і відносинах суб'єктів, фінансовому забезпеченні життєдіяльності людей.

Особливо руйнівними є загрози, спричинені політикою і економікою. Можна прослідкувати ряд взаємозумовлених явищ сучасного суспільного життя, які демонструють логіку виникнення загроз в результаті непродуманих політичних рішень чи несподіваних, невважених економічних перетворень: *зменшення доходів - падіння рівня споживання - погіршення умов життя - погіршення стану здоров'я - злиденність.*

Загрози фінансовій безпеці людини та соціальній безпеці суспільства.

По-перше, значну небезпеку суспільному розвитку створює такий соціальний феномен, як *бідність*, що залишається важкою економічною і соціальною проблемою суспільства. Найгіршим в цьому контексті є бідність дітей, що загрожує суспільству зниженням якості майбутніх поколінь і послабленням основних характеристик людського генофонду. В Україні явище бідності прямо пов'язане з економічними трансформаціями.

В умовах ринкових трансформацій набули стійкого характеру дві форми бідності: «стійка» та «плаваюча». Перша пов'язана з тим, що бідність, як правило, породжує бідність. Низький рівень матеріального забезпечення призводить до погіршення здоров'я, декваліфікації, де професіоналізації, а врешті-решт до деградації. Бідні батьки відтворюють потенційно бідних дітей, що визначається їхнім здоров'ям, освітою, кваліфікацією. Дуга форма, більш рідкісна, пов'язана з тим, що бідні, роблячи зусилля, розривають замкнуте коло і, адаптуючись до нових умов, відстоюють право на краще життя. Зрозуміло, що для такого стрибка потрібні не лише суб'єктивні, але й об'єктивні умови, створені суспільством.

Поряд із традиційною бідністю (матері-одиначки, багатодітні родини, інваліди та пристарілі) з'явилися так звані «нові бідні». Це ті верстви населення, які за освітою та кваліфікацією, соціальним статусом і демографічним становищем ніколи раніше не належали до нижчих верств суспільства. Упродовж 2000-2008 рр. рівень бідності в Україні не знижувався. Частка бідного населення залишалась на рівні близько 28,2%. Однак, як уже зазначалося, кількість людей, що живуть за межею бідності, в Україні за останній збільшилася рівно в 2 рази. Згідно з останніми даними, рік тому за межею бідності жили трохи більше 28% українців, а зараз їх стало 58%. Домогосподарства, де є працюючі, піддаються більшому ризику бідності, ніж домогосподарства, джерелом існування всіх членів яких є соціальні трансферти. Близько 85% бідних сімей - це сім'ї, в яких працює принаймні одна особа. Поширення бідності в Україні обумовлює появу негативних демографічних тенденцій, масовий міграційний вплив економічно активного населення за межі країни, низький платоспроможний попит, що гальмує розвиток внутрішнього

ринку та економіки в цілому. Існуючий рівень бідності виключає можливості для інтеграції України в Європейське співтовариство.

Основною економічною причиною бідності є низький рівень заробітної плати. Незважаючи на те, що відбувається поступове наближення мінімальної заробітної плати до прожиткового мінімуму (на кінець 2000 року мінімальна зарплата складала 41% до прожиткового мінімуму) вона допоки в Україні складає лише 81% прожиткового мінімуму: з 1 січня 2008 року мінімальна заробітна плата - 515 грн., а прожитковий мінімум для працюючого населення з 1 січня 2008 року - 633 грн.). З 1 січня 2010 року мінімальна заробітна плата становить 869 грн., а прожитковий мінімум - 825 грн. З 1 січня 2011 року мінімальна заробітна плата становить 941 грн., а прожитковий мінімум - 894 грн. З 1 січня 2014 року мінімальна заробітна плата становить 1218 грн., а прожитковий мінімум - 1176 грн. З 1 січня 2016 року мінімальна заробітна плата становить 1378 грн., а прожитковий мінімум - 1330 грн.

Таблиця 3.11. Порівняння мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму за 2001-2016 рр. (грн.)

Період	Мінімальна зарплата	Прожитковий мінімум	Різниця
01.01.2001	118,00	311,30	193,30
01.01.2002	140,00	342,00	202,00
01.01.2003	185,00	342,00	157,00
01.01.2004	205,00	362,23	157,23
01.01.2005	262,00	423,00	161,00
01.01.2006	350,00	453,00	103,00
01.01.2007	400,00	492,00	92,00
01.01.2008	515,00	592,00	77,00
01.04.2009	625,00	626,00	1,00
01.01.2010	869,00	825,00	-44,00
01.01.2011	941,00	894,00	-47,00
01.01.2012	1073,00	1017,00	-56,00
01.01.2013	1147,00	1108,00	-39,00
01.01.2014	1218,00	1176,00	-42,00
01.01.2015	1218,00	1176,00	-42,00
01.01.2016	1378,00	1330,00	-48,00
01.05.2016	1450,00	1399,00	-51,00

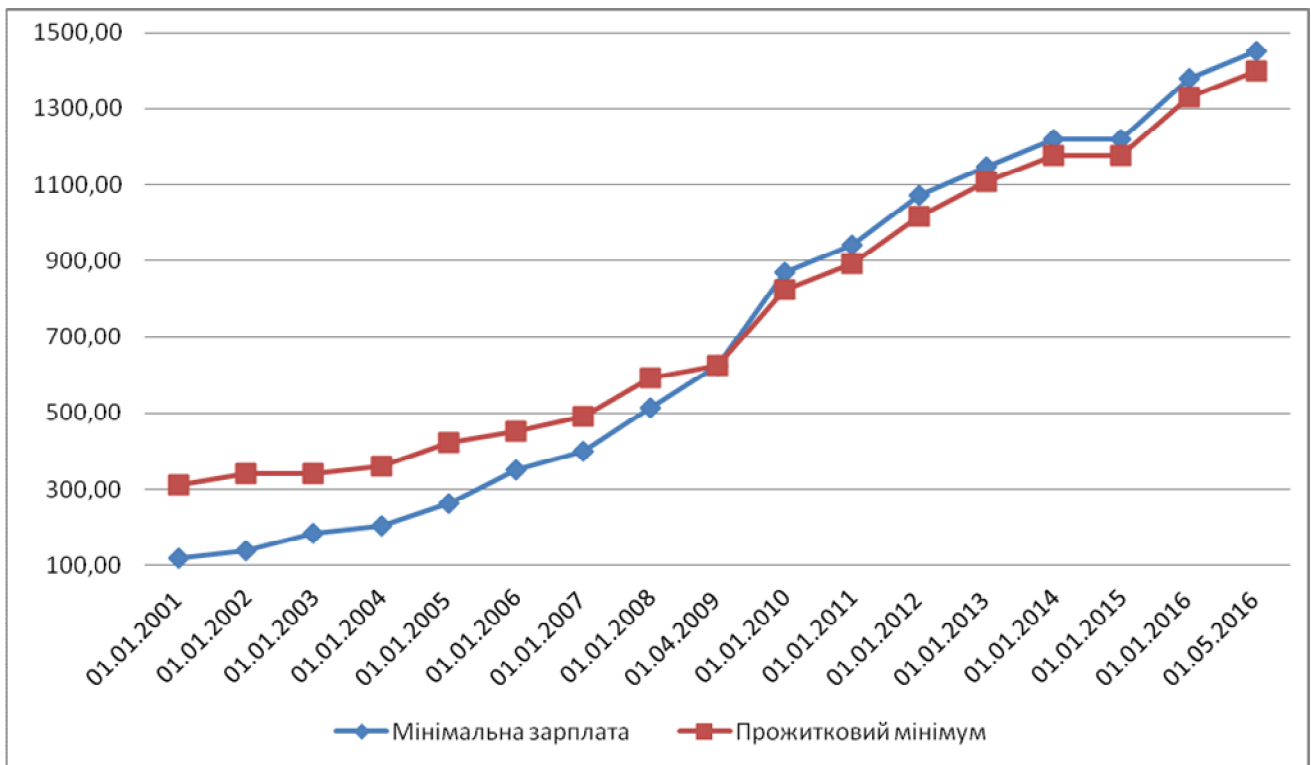

Рис. 3.2. Динаміка зміни мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму протягом 2001-2016 рр.

По-друге, значним залишається різке розмежування населення за рівнем доходів між багатими і бідними та розширення населення за рівнем грошових витрат: розрив між 10% найбільш і найменш забезпечених громадян становить 9-10 разів. При цьому слід враховувати, що статистичні оцінки не відображають реальних масштабів цих процесів. Посилення розширення населення не відповідає вимогам наближення України до європейських стандартів рівня життя населення. В Україні формується розподіл населення за доходами, характерний не для країн Європейського Союзу (наприклад, у Великобританії - 4,1 рази, Німеччині - 3,7 рази, Швеції - 2,7 рази), а для латиноамериканських країн, де основна частина населення концентрується в групі з низькими доходами, а розрив між багатими і бідними постійно зростає.

Подальше розширення населення може призвести до збільшення питомої ваги вкрай бідних, зростання масштабів застійної бідності, виникнення такого явища, як хронічна бідність. Якщо зазначені процеси будуть розвиватися і надалі, рівень відносної бідності неминуче зросте до 45-47%.

Поляризація доходів відбувається на фоні стійкого падіння рівня життя переважаючої частини населення. Дані проведених в останні роки соціологічних досліджень показують, що не тільки існують величезні відмінності в умовах та

рівні життя окремих груп населення, а також сталася глибока поляризація доходів населення, але й виникло абсолютно нове явище - соціальний розлом українського суспільства. Значна соціальна поляризація сприяє маргіналізації суспільства, соціальній нестабільності. Це створює загострення антагонізмів у суспільстві на основі майнового розшарування, які, в свою чергу, можуть послужити чинником для загострення політичної і криміногенної ситуації.

По-третє, однією із суттєвих загроз фінансовій безпеці особистості є проблема *безробіття* в Україні. Впродовж практично всього періоду незалежності України спостерігається скорочення зайнятості населення. В цілому, рівень безробіття за методологією МОП в Україні у 2004 році становив 9,2% й істотно перевищував аналогічні показники в економічно розвинених країнах (в середньому по країнах ЄС у 2002 році - 7,8%), але приблизно відповідав країнам з перехідною економікою: в Польщі - 19,9%, у Словаччині -18,6%, у Чехії - 7,3%, в Угорщині - 5,9%. З 2005-2006 рр. рівень безробіття, визначений за методологією МОП, серед економічно активного населення у віці 15-70 років знизився до 6,4%, а серед осіб працездатного віку до 6,9% економічно активного населення.

Рівень безробіття за методологією МОП у відсотках до економічно активного населення у віці 15-70 років у II кварталі 2010 року становив 8% порівняно з 8,7% у II кварталі 2009 року. Рівень зареєстрованого безробіття знизився до 1,4% порівняно з 1,5% у попередньому кварталі та 2,0% у III кварталі 2009 року.

Рівень безробіття в Україні, розрахований за методологією Міжнародної організації праці для осіб віком від 15 до 70 років, у 2015 році знизився до 9,1%, або 1,65 млн. осіб порівняно з 9,7% за підсумками 2014 року (1,85 млн. осіб). Рівень безробіття в Україні в першому півріччі 2016 року зріс до 9,4%, або на 1,69 млн осіб порівняно з 9,1% за підсумками 2015 року (1,73 млн осіб). Водночас порівняно з першим кварталом 2015 року показник безробіття знизився на 0,5 п. п. При цьому показник безробіття для людей працездатного віку (жінки віком 15-58 років і чоловіки віком 15-59 років) за підсумками січня-червня 2016 року становив 9,8%.

У Держстаті зазначили, що кількість українців, які мали офіційний статус безробітного в першому півріччі поточного року, в цілому становить 868,7 тис. осіб. З них 27,2%, або 236,2 тис. осіб, за зазначений період були працевлаштовані. На одне вакантне місце в січні-червні 2016 року претендувало в середньому 10 осіб. Кількість зареєстрованих безробітних на кінець першого півріччя становила

388,9 тис. осіб, проти 467,5 тис. осіб наприкінці першого кварталу. Дані наводяться без урахування АР Крим і зони проведення АТО.

Основні показники ринку праці в Україні представлені у таблиці 3.12, дані якої засвідчують скорочення середньооблікової кількості штатних працівників, що пояснюється, в тому числі, перевищенням коефіцієнту обороту робочої сили по звільненню над коефіцієнтом обороту робочої сили по прийому. Протягом 2010-2015 років розрив між цими коефіцієнтами був найбільшим, у 2015 році розрив значень коефіцієнтів дещо скоротився, однак рівня попередніх років так і не досяг. Крім того, якщо номінальна середньомісячна заробітна плата протягом аналізованого періоду зростала як у абсолютному значенні, так і у % до прожиткового мінімуму для працездатних осіб, то реальна середньомісячна заробітна плата у % до попереднього року у 2014 році становила 93,5%, а у 2015 році – 79,8%.

Таблиця 3.12. Основні показники ринку праці в Україні у 2010 – 2015 роках (річні дані)¹

Роки	Середньо-облікова кількість штатних працівників ² , тис. осіб	Коефіцієнт обороту робочої сили ²		Середньомісячна заробітна плата ²		
		по прийому	по звільненню	номінальна		реальна
		у % до середньооблікової кількості штатних працівників		гривень	у % до прожиткового мінімуму для працездатних осіб ³	у % до попереднього року
2010	10 262	25,0	27,7	2 250	244,0	110,2
2011	10 083	28,3	30,5	2 648	263,7	108,7
2012	10 123	26,1	29,9	3 041	268,2	114,4
2013	9 720	26,6	30,3	3 282	269,5	108,2
2014	8 959	22,8	30,3	3 480	285,7	93,5
2015	8 065	24,0	30,2	4 195	304,4	79,8

¹ Дані за 2010-2014 роки наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя, за 2015 рік – також без частини зони проведення антитерористичної операції.

² Дані наведено по підприємствах, установах, організаціях та їхніх відокремлених підрозділах із кількістю найманих працівників 10 і більше осіб.

³ Показник розраховано до розміру прожиткового мінімуму, що діяв у грудні відповідного року.

В Україні зберігається нераціональна структура зайнятості - як за секторами економіки, так і за професійним статусом вона далека від стандартів економічно розвинутих країн. Найбільша чисельність працюючих сконцентрована у

сільському господарстві, мисливстві, лісовому та рибному господарстві (3,1 млн. осіб або 17,1% усіх зайнятих у 2014 році), що значно перевищує чисельність зайнятих у промисловості (2,9 млн. осіб). Така структура зайнятості не відповідає інноваційним стратегіям розвитку, перешкоджає подоланню негативних тенденцій щодо доходів населення та їхнього розподілу. Не відповідає завданням інноваційного розвитку і професійний склад зайнятих: спостерігається перерозподіл зайнятості на користь некваліфікованої робочої при скороченні чисельності фахівців і кваліфікованих робітників). Слід зазначити, що за 2015 – 2016 роки інформація про структуру зайнятості відсутня.

Одним із негативних явищ сучасного ринку праці України є переміщення частини зайнятого населення з офіційного сектора економіки до неофіційного, тіньового. Протягом останніх років дослідженню феномену неформальної зайнятості приділяється чимало уваги. Це зумовлено як зростанням її масштабів, так і значним впливом на соціально-економічну ситуацію в державі. Незважаючи на значний внесок вітчизняних та зарубіжних соціологів у дослідження неформальної зайнятості в Україні, даний феномен не є всебічно вивченим.

Існування зайнятості в офіційно незареєстрованому секторі економіки, що передбачає приховування від обліку та оподаткування результатів дозволеної законодавством діяльності, об'єктивно зумовлене можливістю отримувати більші прибутки, ніж в легальному секторі, а також для певної категорії населення є основним джерелом доходу. Високі ставки оподаткування поряд зі слабким контролем за сплатою податків та поблажливе ставлення до цього з боку громадськості, майже цілковита відсутність безготівкового обігу за участі фізичних осіб створюють передумови для появи та зростання неформального сектора економіки України, який на даний момент, на думку окремих експертів, складає не менше 50% ВВП країни.

Державна служба статистики України здійснює моніторинг неформальної економіки з 1999 року. Визначення обсягів неформальної зайнятості здійснюється відповідно до методики, розробленої на основі положень Резолюції зі статистики зайнятості в неформальному секторі, ухваленої XV Міжнародною конференцією статистиків праці у 1993 році. Вона передбачає віднесення до неформального сектора всіх зайнятих на незареєстрованих виробничих одиницях, які відповідають таким критеріям: 1) ринкова спрямованість економічної діяльності; 2) обмежена кількість працівників; 3) відсутність державної реєстрації підприємницької діяльності. Враховуючи національну специфіку України, критерії визначення

неформально зайнятих розширені за рахунок осіб, які працюють за усною домовленістю.

Дані статистичних обстежень і низки соціологічних опитувань дозволяють визначити основні тенденції розвитку неформальної зайнятості в Україні. До 1990 року зайнятстю у неформальному секторі було охоплено 2-6% населення України. У наступні роки кількість та питома вага неформально зайнятих різко зросла. Цікаво, що зростання неформальної зайнятості у 1990-і роки було зумовлене трансформаційною кризою, якої зазнала українська економіка. У даному випадку 3 млн. неформально зайнятих (14,8% зайнятого населення) були свідченням того, що населення застосувало адаптивні практики в умовах жорстких економічних реформ. У 2000-і роки на тлі економічного зростання позаінституціональні способи економічної поведінки набули ще більшого поширення, остаточно, так би мовити, самоінституціоналізувались. У першій половині 2014 року чисельність неформально зайнятих становила 4578,7 тис. осіб, або 24,8% всього зайнятого населення України віком 15-70 років (див. рис. 3.3). Інформація про чисельність неформально зайнятих у 2015 році – відсутня.

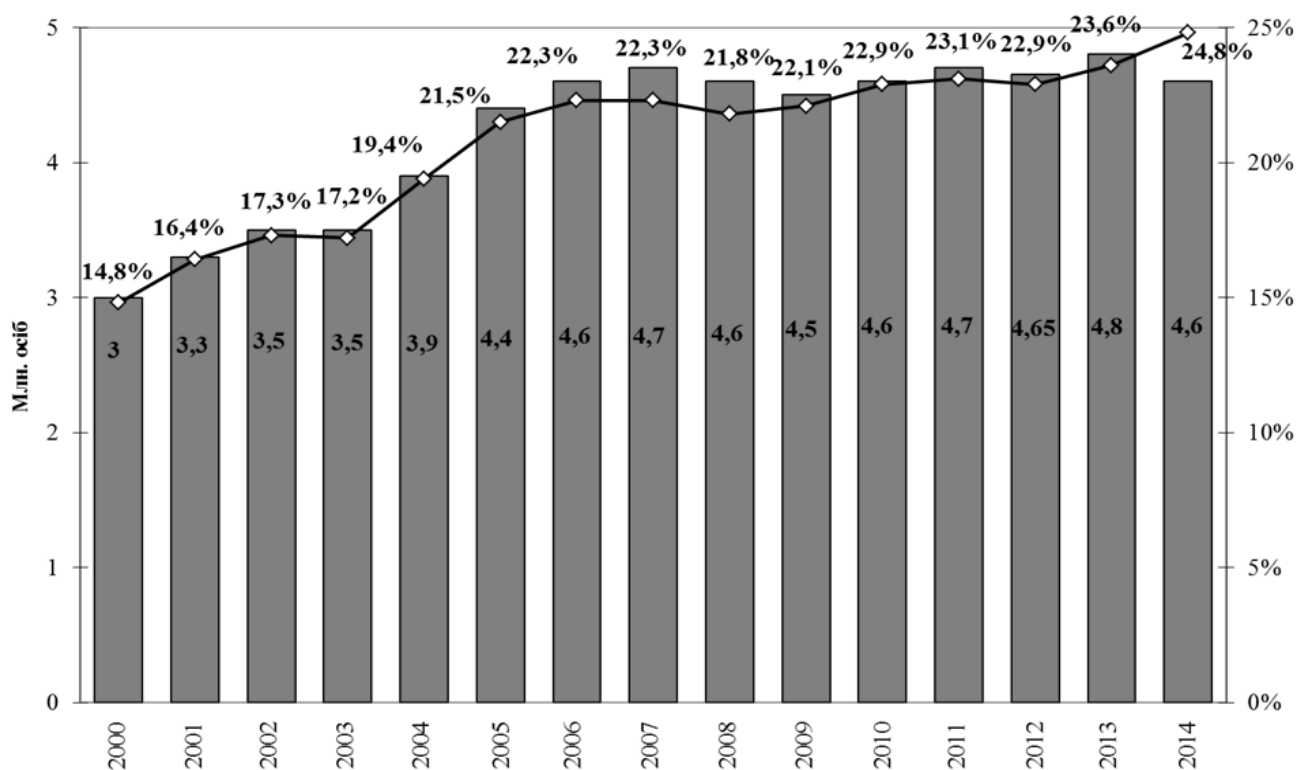

Рис. 3.3. Динаміка зміни чисельності неформально зайнятих в Україні протягом 2000 - 2014 рр.

Вимушена неповна і непродуктивна зайнятість та безробіття стали частиною життєвого досвіду майже 10 мільйонів працюючих українців (22,6% від усього населення), і ця цифра не враховує зuboжіння тих, хто перебуває на їх утриманні.

По-четверте, як не парадоксально, але *система пільг і допомоги* вітчизняній практиці, на жаль, також створює певні загрози фінансовій безпеці особистості. Діюча система пільг та допомог є надто розгалуженою, фінансово необґрунтованою, значною мірою декларативною, непрозорою та соціально несправедливою: порядок надання пільг регулюється понад 40 нормативно-правовими актами. Згідно з діючим законодавством налічується близько 40 пільгових категорій і понад 20 різних видів пільг. В Україні більше 40 категорій громадян, які отримують пільги. За оцінками експертів для фінансування усіх пільг, передбачених чинним законодавством України, необхідна сума, що перевищує обсяг бюджетних коштів, які виділяються на фінансування зараз. За різними оцінками для надання усіх існуючих пільг державі потрібно від 180 до 500 млрд грн. Варто зазначити, що певні кроки у напрямку реформування системи надання та обліку соціальних пільг в Україні вже зроблено. Наприклад, з 2003 року в Україні було запроваджено Єдиний державний автоматизований реєстр осіб, які мають право на пільги (ЄДАРП). У цьому реєстрі зафіксовано 13,2 млн. одержувачів пільг, 26 мільйонів посвідчень (тому що одна людина часто має право одночасно на різні категорії пільг). Після усунення неефективних пільг уряд планує перейти до адресної допомоги і монетизованих пільг. З одного боку необхідно буде провести моніторинг за рівнем доходів людей, які претендують на пільги, а з іншого – об'єднати всі види допомоги в одну програму соціального захисту зі створення єдиної бази даних одержувачів. Отже, пільги набули настільки широкого поширення, що на кожного мешканця країни припадало більше одного випадку використання пільг.

Крім того, через підвищення тарифів на послуги ЖКГ кількість субсидій зросла на дві третини. У січні–квітні 2016 року за субсидіями для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг звернулось 1,64 млн домогосподарств, у той час як у січні-травні цього року – 2,74 млн домогосподарств. Таким чином, травневе підвищення тарифів, порівняно з квітнем, збільшило кількість субсидіантів на дві третини.

Найбільша кількість отримувачів субсидій припадає на Тернопільську та Сумську області (46,6% та 45,0% відповідно), найменша – в Одеській та м. Києві (9,9% та 15,0% відповідно).

Загальна сума субсидій, призначених домогосподарствам для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, у січні–травні 2016р. становила 2,3 млрд грн (у січні-квітні – 2,06 млрд грн), що у 9 разів або на 2,074 млрд грн більше відповідного показника 2015 р.

Як стверджують у Держстаті, середній розмір призначеної субсидії для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг на одне домогосподарство в травні 2016 р. збільшився порівняно з відповідним періодом минулого року на 54,9% - до 414,5 грн.

Як наслідок - пільги, допомоги та субсидії поглиблюють диференціацію в доходах, а дані про кількість сімей, що одержують житлові субсидії, насправді засвідчують про неприпустиму для цивілізованої країни частку бідних і злиденних у складі населення.

По-п'яте, викликає занепокоєння *відсутність ефективної державної регіональної політики*, що посилює диференціацію в рівнях соціально-економічного розвитку регіонів України і не сприяє використанню переваг територіального поділу праці, природно-ресурсного та трудового потенціалів регіонів. Зазначена ситуація провокує економічний сепаратизм окремих регіонів, що загрожує територіальній цілісності української держави. У зв'язку з цим важливо здійснювати таку регіональну політику, яка забезпечить виконання конституційних вимог щодо збалансованого соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням історичних, економічних, географічних і демографічних особливостей. Населення усіх регіонів повинно мати єдині соціальні стандарти гарантій щодо сфери охорони здоров'я, материнства і дитинства, освіти, науки і культури.

По-шосте, до небезпечних соціальних загроз, які існують сьогодні в суспільстві, слід віднести також руйнування соціальної бази політичної стабільності, яка існувала раніше, а також науково-технічного й інтелектуального потенціалу, соціальні ускладнення в процесі приватизації. Поширення корупції та злочинності, зрощування кримінальних структур з підприємницькими колами, поширення соціальних хвороб (алкоголізм, наркоманія тощо). Всі вказані фактори ведуть до загострення соціальної напруженості.

Соціально-економічні наслідки для суспільства.

Бідність, безробіття, економічна та соціальна нестабільність, нездійсненність сподівань, крах планів інтенсивно розкручують процес маргіналізації (процес втрати колишніх соціальних зв'язків із неповним засвоєнням культурних, етичних цінностей нового соціального середовища)

населення, в результаті якого з'являється стійкий прошарок соціальних пауперів (бідняків, позбавлених засобів до існування) - наслідок наростання спадаючої соціальної мобільності. Так формується і зміцнюється соціальне дно: злиденні, що просять подання, безпритульні дорослі і діти, алкоголіки, наркомани, повії та ін.

Погіршення умов життя обумовлює зростання смертності з соціальних причин. Смертність від нещасних випадків, отруень і травм (неприродні фактори) вже перевищила смертність від хвороб кровообігу та злоякісних новоутворень, особливо це стосується працездатного населення. На думку експертів, головною причиною катастроф, що мали місце останнім часом, стала злиденність. Високим є рівень смертності з причин, пов'язаних зі споживанням алкоголю (отруєння алкоголем, хронічний алкоголізм, алкогольний психоз і т.ін.). Зростання кількості споживання алкоголю можна охарактеризувати як алкоголізацію суспільства.

Феномен бідності спричинює зростання випадків самогубства (суїциду). Уже сьогодні в Україні, за підрахунками експертів, щороку від самогубства гине 15 тис. чоловік - і це психічно здорові люди працездатного віку. Явище суїциду поряд із дитячою смертністю, зниженням народжуваності спричиняє виникнення тенденції депопуляції, яка ще більше загострюється на фоні екологічних негараздів (наслідки Чорнобильської катастрофи, забруднення питної води, повітря, неякісна їжа тощо). Інакше кажучи, відбувається погіршення стану здоров'я кожного наступного покоління, а це, в свою чергу, загрожує зниженням якості людського потенціалу усієї нації у довготривалій перспективі: адже хворе покоління не може відтворювати здорових. Виникає своєрідна «демографічна яма» репродуктивного відтворення та погіршення здоров'я нації, з якої важко вибратися, а якщо і вдасться, то лише через багато поколінь. Причина криється в катастрофічному послабленні здоров'я у дітей, яке визначається насамперед зниженням повноцінності новонароджених (вже сьогодні в Україні лише 10% новонароджених є відносно здоровими дітьми, тоді як решта - мають серйозні вади). Склалася парадоксальна ситуація: проблеми здоров'я перемістилися з групи пристарілих до групи дітей, а це суперечить природному процесу життя, коли вже старіння населення не є суттєвим фактором зростання смертності. Таке становище є наслідком дії економічних і соціальних факторів.

Дані соціологічних досліджень свідчать, що у підлітків змінюються життєві орієнтири - падає авторитет робітничих професій, знань, науки. Знижується прагнення отримати не тільки вищу освіту, а й освіту взагалі. Для підлітків пріоритетною життєвою ціллю стає досягнення багатства будь-якими засобами.

Зубожіння населення було і залишається одним із чинників, що обумовлюють дефіцит фінансового капіталу, який гальмує подолання кризи неплатежів та інвестиційну активність. Знецінення заощаджень населення через гіперінфляцію перших років реформи, недовіра до уряду, різке звуження реальної заробітної плати та доходів на душу населення мінімізували споживчий попит, що є важливим джерелом поповнення обігових коштів і надання кредитів підприємцям, змінили форми заощаджень громадян. Через низьку ставку процентів по внесках, а також ризик їх знецінення інфляцією сталося «заморожування» накопичень громадян. Нормою стала практика вивозу швидко зароблених великих капіталів за кордон, тобто «втеча капіталу».

3.4. Стратегія соціального розвитку і фінансова безпека людини у контексті зміцнення економічної безпеки

В Україні загрози соціальній безпеці за наявності швидких темпів наростання негативних тенденцій створюють ситуацію, в якій суспільство вже не зможе ефективно вирішувати ані економічні, ані політичні, ані будь-які інші проблеми. Низький рівень соціальної безпеки свідчить не лише про неблагополуччя в суспільстві, а й про стійку тенденцію до його деградації. Суспільство не зупиняється в своєму русі, а набуває стану глибокої депресії. Відтак, об'єктивні умови диктують в контексті сьогоденної практики напрями соціальної стратегії, націлені на пошук шляхів усталеного безпечного розвитку.

Основними напрямками стратегії соціального розвитку є: - реалізація політики доходів, де першорядного значення набуває державне стимулювання випереджального (порівняно з темпами ВВП) зростання заробітної плати. У політиці доходів не повинно бути місця для зрівнялівки. Долати диспропорції, що склалися, треба не штучним обмеженням верхньої планки доходів заможних верств населення, а навпаки - їхньою легалізацією та виведенням з тіні, розширенням прошарку приватних власників, які активно займаються підприємництвом. Відтак, якщо діюча модель економічної політики в Україні зорієнтована переважно на захист соціально вразливих верств населення, то логіка нової стратегії передбачає принципову корекцію політики доходів - перенесення основних акцентів соціальної політики насамперед на працюючу частину населення;

- підтримка «приватної людини», що народжується разом із приватною власністю. Стимулювання людей до володіння приватною власністю та її

ефективний захист - один з принципів пріоритетів політики доходів;

- інтенсивне формування середнього класу (питома вага якого в майбутньому має скласти не менше 45-50% від загальної кількості населення) як гаранта суспільної стабільності на ґрунті розширення адаптаційних можливостей населення. Становлення середнього класу передбачає перехід до нової моделі споживання, тобто до таких стандартів, які забезпечуватимуть гідний рівень життя і стимулюватимуть розвиток внутрішнього ринку, трудової та підприємницької активності населення. При цьому слід враховувати, що громадяни з високим та середнім рівнем доходів будуть здатні дедалі більшою мірою оплачувати значну частку послуг у сфері охорони здоров'я та освіти, соціального страхування;

- всебічна підтримка сім'ї як вузлового соціального інституту.

Соціальна орієнтація економічної політики - це не тактичний крок, а основна мета здійснюваних реформ. Це завдання довгострокової стратегії соціально-економічного розвитку держави, розбудови в Україні ефективної соціально орієнтованої ринкової економіки. Без наповнення реформ соціальним змістом і активної їх підтримки широкими верствами населення подальше поглиблення ринкових перетворень стає нереальним. Соціальні фактори мають бути віднесені до домінуючих у структурі економічного зростання. Натомість, тактичними завданнями в рамках зазначеної стратегії доцільно визначити:

- ліквідацію неплатежів населенню. Держава має стати гарантом в стосунках з населенням, якщо недержавні організації не виконують своїх зобов'язань щодо платежів;

- державний протекторат прожиткового мінімуму, який би забезпечував громадянам споживання на рівні простого відтворення, що передбачає його чітке визначення та законодавче (на найвищому рівні) закріплення, а також проведення моніторингу залишених без прожиткового мінімуму груп населення («моніторинг бідності»), відокремлення традиційних бідних від «нових» бідних (перші потребують соціального захисту, а другі - підтримки);

- державні гарантії мінімальних: заробітної плати, пенсій, виплат (по безробіттю та дитячих) не нижче прожиткового мінімуму; держава покликана боротися з маргіналізацією населення, а кожна особа забезпечує собі соціальну мобільність висхідного характеру;

- зміна податкового режиму стосовно фізичних осіб з метою перерозподілу доходів (найбільш високі рівні яких насправді не є результатами праці, а лише привласненням подекуди частини загальнонародної власності).

Одним із ключових напрямів соціальної безпеки є завдання подолання бідності. Міжнародний досвід свідчить про можливість зменшення бідності та соціального відчуження з використанням засобів соціальної та економічної політики шляхом розширення доступу до послуг освіти, охорони здоров'я та інших послуг соціальної сфери, поліпшення стану навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів, особливо в сільській місцевості.

Проблема, яка потребує розв'язання. Рівень бідності в країні залишається стабільно високим. За даними дев'яти місяців 2015 року, за межею відносної бідності за витратами перебувало 23,8 відсотка населення. Одним з основних факторів загострення проблем бідності стало погіршення стану ринку праці, особливо в регіонах з великим скупченням вимушено переміщених осіб.

Рівень безробіття за дев'ять місяців 2015 р., визначений за методологією Міжнародної організації праці, становив 9 відсотків. Серед безробітних кожен п'ятий перебуває у стані незайнятості більш як 12 місяців. Найвищий рівень безробіття є традиційно характерним для наймолодших вікових груп: 15-24 роки - 21,8 відсотка, 25-29 років - 10,8 відсотка. Діючі механізми державного впливу на ситуацію на ринку праці не відповідають сучасним вимогам і потребують кардинального перегляду.

Слід також запровадити нові підходи до вдосконалення системи оплати праці, оскільки залишається високим рівень бідності серед працюючих осіб. За дев'ять місяців 2015 р. він становив 18,8 відсотка. Низька заробітна плата не дає змоги батькам повноцінно утримувати дітей (у сім'ях з дітьми, в яких обоє батьків працюють, рівень бідності становить 17,9 відсотка). Крім того, існують гендерні диспропорції в оплаті праці (заробітна плата чоловіків перевищує заробітну плату жінок на 33,5 відсотка).

Низькою в бюджетах сімей залишається частка доходів від підприємницької та індивідуальної діяльності (за даними III кварталу 2015 р. вона становила 5,5 відсотка сукупних ресурсів домогосподарств). Не створені сприятливі умови і стимули для організації та ведення власної справи, що забезпечує зайнятість та джерела отримання доходів значної кількості населення в економічно розвинутих країнах світу.

Значним також є масштаб тіньових доходів, які, за різними оцінками експертів, на сьогодні становлять від 40 до 60 відсотків.

Високим залишається рівень бідності серед осіб пенсійного віку (21,7 відсотка) внаслідок низького рівня пенсійного забезпечення. При цьому значна частина пенсіонерів перебуває поза межами суспільної інтеграції, тому

актуальними є питання підвищення рівня залученості їх до усіх сфер суспільного життя, створення умов для задоволення особливих потреб літніх людей, пристосування до їх потреб побутових умов, робочих місць, транспорту, місць дозвілля тощо.

Ризики бідності зростають із зменшенням розмірів населених пунктів. При цьому рівень сільської бідності майже вдвічі перевищує такий показник у великих містах (29,7 відсотка порівняно з 17,1 відсотка). Особливу групу ризику становлять сільські жінки.

Наявні в Україні інфраструктурні проблеми визначають специфіку бідності за умовами життя. У зв'язку з цим найбільш вразливим до бідності та соціального відчуження є сільське населення:

- 45,7 відсотка домогосподарств потерпають через відсутність закладів, які надають побутові послуги;
- 41,8 відсотка - через незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами екстреної медичної допомоги;
- 28,5 відсотка - через відсутність поблизу закладів охорони здоров'я;
- кожне четверте домогосподарство - через відсутність регулярного щоденного транспортного сполучення з населеним пунктом із більш розвинутою інфраструктурою;
- понад 50 відсотків - через неможливість забезпечення елементарних побутових зручностей у помешканні.

Система соціальної підтримки вразливих верств населення потребує удосконалення у частині посилення її впливу на зменшення масштабу бідності. Програмами соціальної підтримки охоплено 58,3 відсотка бідного населення, при цьому лише 41 відсоток коштів соціальних програм (без урахування житлових субсидій) використано на задоволення потреб такого населення. Водночас серед отримувачів усіх видів соціальної підтримки лише 25 відсотків належало до бідного населення.

При цьому найбільш вразливою до бідності соціально-демографічною групою є діти до 18 років (рівень бідності - 29,9 відсотка). Рівень бідності у сім'ях з дітьми становить 29,3 відсотка, у багатодітних сім'ях - 50,8 відсотка, у сім'ях, де є діти та непрацюючі дорослі особи, - 36 відсотків.

Традиційно до груп з підвищеним ризиком соціального відчуження в більшості країн належать ВІЛ-інфіковані, хворі на СНІД, туберкульоз, особи, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, бездомні особи, представники національних меншин.

На сьогодні існує багато перешкод у реалізації прав людей з інвалідністю, чисельність яких на початок 2016 року становила близько 2,6 млн. осіб, з них 151,1 тис. дітей. Лише близько 200 тис. осіб з інвалідністю, в тому числі 20,6 тис. дітей-інвалідів, у 2015 році отримали реабілітаційну та протезно-ортопедичну допомогу. У зв'язку з цим існує необхідність забезпечення прав людей з інвалідністю відповідно до зобов'язань, визначених Конвенцією ООН.

Залишаються недосконалими механізми адаптації до самостійного життя дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, чисельність яких на початок 2015 року в Україні становила 83716 осіб, а також осіб з їх числа, які є випускниками інтернатних закладів або строк перебування яких на повному державному утриманні у сім'ях піклувальників, прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу закінчився. Насамперед відсутність у третини з них житла призводить до підвищення ризиків соціального відчуження і бідності таких осіб, що потребує негайного реагування з боку держави в частині надання їм соціальної підтримки.

Крім того, збройний конфлікт на сході України негативно вплинув на рівень добробуту населення, соціальні та економічні умови розвитку Луганської та Донецької областей і соціальну структуру країни, що призвело до виникнення нових вразливих груп населення. Близько 5,2 млн. осіб проживали в регіонах, постраждалих від конфлікту на сході, з яких до 4 млн. безпосередньо постраждали від конфлікту, близько 15 тис. - поранені, понад 1,7 млн. осіб - зареєстровані як внутрішньо переміщені.

На даний час необхідно розробити додаткові механізми та заходи для зменшення масштабу бідності та запобігання його поширенню, а також удосконалити методологію оцінювання та моніторингу бідності та соціального відчуження. У даному контексті, 16 березня 2016 року було схвалено розроблену Урядом Стратегію подолання бідності, яку передбачається реалізувати до 2020 року. Метою Стратегії є поетапне зниження в Україні масштабу бідності, соціального відчуження та запровадження нових механізмів її запобігання. Стратегія визначила такі основні напрями політики подолання бідності:

- розширення доступу до продуктивної зайнятості, сприяння зростанню доходів населення від зайнятості та виплат у системі державного соціального страхування для забезпечення умов гідної праці;
- забезпечення доступу населення до послуг соціальної сфери незалежно від місця проживання, мінімізація ризиків соціального відчуження сільського населення;

- мінімізація ризиків бідності та соціального відчуження найбільш вразливих категорій населення;

- запобігання бідності та соціальному відчуженню серед внутрішньо переміщених осіб.

Реалізація Стратегії передбачає досягнення показників ефективності, представлених у таблиці 3.13.

Таблиця 3.13. Основні показники реалізації Стратегії подолання бідності в Україні

Показники	Роки	
	2018	2020
Рівень бідності за абсолютним критерієм для порівняння з міжнародними показниками (за методологією Світового банку), відсотків	0,8	0,5
Рівень бідності за відносним критерієм (60 відсотків медіанного рівня середньодушових еквівалентних доходів з використанням шкали еквівалентності Європейського Союзу: 1,0; 0,5; 0,3), відсотків	6,6	6,5
Рівень бідності за абсолютним критерієм (витрати, нижчі від фактичного прожиткового мінімуму), відсотків	23	15
у тому числі серед працюючих осіб, відсотків	17	11
Рівень безробіття населення у віці 15-70 років за методологією Міжнародної організації праці, відсотків економічно активного населення відповідного віку	9,2	9
Частка коштів (без урахування житлової субсидії), що доходять до 30 відсотків найбільш бідного населення у результаті виконання програм державної соціальної допомоги, відсотків	43	47
Частка бідного населення (витрати, нижчі від фактичного прожиткового мінімуму), охопленого програмами соціальної підтримки (соціальні пільги, житлові субсидії, допомога на дітей, допомога малозабезпеченим сім'ям та інші види соціальної допомоги), відсотків	61	65

Для відстеження процесу розв'язання проблеми бідності проводиться моніторинг та оцінювання ефективності реалізації цієї Стратегії. Перелік показників для ведення моніторингу ефективності реалізації цієї Стратегії затверджується Мінсоцполітики.

Висновки. Головною пріоритетною ціллю соціальної безпеки є захист життя, здоров'я, добробуту, прав і свобод людини. Це складає сутність соціальної системи регулювання відносин між людьми, їхнього життєзабезпечення і соціалізації. Об'єктами соціальної безпеки є люди, їхні спільноти і відносини, соціальні потреби і соціальні інфраструктури (освіта, виховання, культура, торгівля, охорона здоров'я, спосіб життя). Таким чином, соціальна безпека як важлива складова економічної безпеки держави - це такий стан розвитку держави, при якому держава здатна забезпечити гідний та якісний рівень життя населення незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз.

Соціальна безпека, так само як і економічна безпека, нерозривно пов'язана із категоріями національних потреб і національних інтересів. Фінансова безпека людини - це важлива складова частина соціальної і економічної безпеки держави, центром якої є людина та її потреби, якість задоволення яких впливає на соціально-економічний розвиток держави та її соціальну безпеку.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Розкрийте сутність поняття «соціальна безпека».
2. Назвіть основні критерії оцінки рівня життя населення та індикатори стану фінансової безпеки людини.
3. Назвіть основні загрози фінансовій безпеці людини .
4. Здійсніть класифікацію соціальних критеріїв та індикаторів оцінки фінансової безпеки людини.
5. Загрози фінансовій безпеці людини: соціально-економічні наслідки для суспільства.
6. Охарактеризуйте основні принципи фінансової безпеки людини.
7. Наведіть приклад пріоритетних національних інтересів в економічній і фінансовій сферах.
8. Назвіть відомі вам напрями подолання бідності в Україні.

Теми рефератів

1. Соціальна політика та її вплив на економічну і фінансову безпеку держави
2. Соціальні критерії та індикатори оцінки фінансової безпеки людини
3. Загрози фінансовій безпеці людини та соціальній безпеці суспільства
4. Стратегія соціального розвитку і фінансова безпека людини
5. Загрози фінансовій безпеці людини: соціально-економічні наслідки для суспільства.

Тести

1. Основним критерієм оцінки рівня життя населення та індикатором стану фінансової безпеки людини є:

- а) розмір оплати праці працюючих;
- б) рівень видатків на душу населення з бюджету
- в) розмір соціальних трансфертів у сукупних доходах домогосподарств;
- г) усі відповіді вірні.

2. Об'єктом соціальної безпеки є:

- а) громадяни;
- б) держава;
- в) держава і суспільство;
- г) усі відповіді вірні.

3. У структурі витрат домогосподарств в Україні найбільшупитому частку становлять витрати на:

- а) придбання товарів і послуг;
- б) оплату комунальних послуг та енергоносіїв;
- в) сплату податків до бюджету;
- г) приріст фінансових та нагромадження не фінансових активів.

4. До основних соціальних гарантій, що надаютьсяпрацюючим громадянам належать:

- а) мінімальний рівень заробітної плати;
- б) податкові пільги;
- в) допомоги;
- г) усі відповіді вірні.

5. Основними загрозами фінансовій безпеці людини є:

- а) бідність і безробіття;
- б) система пільг і допомог;
- в) відсутність ефективної державної регіональної політики;
- г) усі відповіді вірні.

6. Основні принципи фінансової безпеки людини закладені в:

- а) Концепції національної безпеки України;
- б) Законі України «Про основи національної безпеки України»;
- в) Конституції України;
- г) Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України.

7. До основних соціальних гарантій, що надаються непрацюючим громадянам належать:

- а) мінімальний рівень заробітної плати;
- б) індексація заробітної плати;
- в) пільги з податків, платежів та послуг;
- г) правильної відповіді немає.

8. Виберіть правильне визначення поняття «соціальна безпека»:

- а) це такий стан розвитку держави, при якому держава здатна забезпечити гідний та якісний рівень життя населення незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх загроз;
- б) це забезпечення громадян продуктами харчування, роботою та захист їх громадських прав;
- в) це надання пільг з оподаткування, комунальних платежів та послуг;
- г) правильної відповіді немає.

9. Види і форми соціальних гарантій в державі визначаються:

- а) рівнем економічного розвитку;
- б) характером фінансової політики;
- в) відповіді а) та б);
- г) рівнем доходів населення.

10. Соціально-економічні гарантії держави полягають в тому, що вони:

- а) створюють умови для забезпечення державою життєво необхідними благами, які необхідні для задоволення власних потреб людини;
- б) забезпечують повернення державою громадянам благ у формі податкових пільг, культурного виховання, охорони здоров'я зарахунок вилученої у них частини створеного ними доходу;
- в) забезпечують надання державою певної кількості благ та послуг тим громадянам, які за станом фізичного здоров'я не спроможні самі забезпечити себе всім необхідним за рахунок вилучення у деяких громадян частини їхнього доходу;
- г) правильної відповіді немає.

11. Згідно Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», державні соціальні гарантії - це:

- а) мінімальний розмір заробітної плати та пенсій за віком;
- б) мінімальний розмір заробітної плати, пенсій за віком, державної соціальної допомоги;

- в) встановлені законами мінімальні розміри: оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму;
- г) встановлені законами мінімальні розміри: оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму.

12. У структурі доходів домогосподарств в Україні найбільш у питому частку становлять:

- а) заробітна плата;
- б) соціальна допомога;
- в) прибуток на змішаний дохід;
- г) доходи від власності (одержані).

13. У структурі номінальних доходів населення України питома вага заробітної плати становить:

- а) 15 - 20%;
- б) 5 - 10%;
- в) 40 - 45%;
- г) 60 - 70%.

14. У структурі номінальних доходів населення України питома вага соціальної допомоги становить:

- а) 20 - 30%;
- б) 5 - 10%;
- в) 40 - 45%;
- г) 60 - 70%.

15. У структурі витрат населення України питома вага витрат на придбання товарів та послуг становить:

- а) 20 - 30%;
- б) 75 - 90 %;
- в) 40 - 45%;
- г) 60 - 70%.

Основні поняття і терміни теми.

Соціальна безпека, державна соціальна політика, державні соціальні гарантії, види соціальних гарантій, соціальні індикатори та порогові значення індикаторів стану фінансової безпеки людини, загрози фінансовій безпеці людини, соціальна стратегія.

ТЕМА 4. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВА

Фінансова безпека підприємства: суть і передумови формування. Реалізація інтересів підприємства як основа забезпечення його економічної та фінансової безпеки. Загрози фінансовим інтересам підприємства. Механізм забезпечення фінансової безпеки підприємства. Критерії оцінки та проблеми забезпечення фінансової безпеки підприємства.

Теоретико-методологічні основи управління фінансовою безпекою підприємства. Класифікація і декомпозиція фінансової безпеки підприємства як об'єкта управління. Система інформаційного забезпечення управління фінансовою безпекою підприємства. Системи і методи аналізу фінансової безпеки. Системи і методи планування фінансової безпеки підприємства. Система контролінгу фінансової безпеки підприємства.

ПЛАН

4.1. Фінансова безпека підприємства: суть і місце в системі економічної безпеки підприємств

4.2. Фінансова нестабільність суб'єктів підприємництва як головна загроза їх фінансовій безпеці

4.3. Критерії та індикатори рівня економічної і фінансової безпеки підприємств

4.4. Методичні засади прогнозування викликів і загроз фінансовій безпеці підприємства

4.5. Управління фінансовою безпекою підприємства. Системи забезпечення управління фінансовою безпекою підприємства

4.1. Фінансова безпека підприємства: суть і місце в системі економічної безпеки підприємства

На сучасному етапі економічного розвитку, в умовах криз та складних трансформаційних процесів суттєво ускладнюються умови господарювання підприємств. Ефективність діяльності суб'єктів господарювання зумовлюється переважно станом їх фінансів, що обумовлює необхідність забезпечення їх економічної і, зокрема, фінансової безпеки.

Економічна безпека підприємства залежить від рівня конкурентоспроможності, фінансової стійкості та платоспроможності, ефективності функціонування та використання ресурсів більшості окремо взятих суб'єктів підприємницької діяльності, а також від рівня розвитку підприємництва в державі, раціональності галузевої структури економіки, динаміки обсягів виробництва і реалізації продукції у регіональному та галузевому розрізі, конкурентоспроможності регіонів та національної економіки загалом.

Економічну безпеку підприємства слід розглядати як такий стан системи регулювання, а також рівень розвитку підприємництва в державі (регіоні), за якого дотримуються гарантії захищеності життєво важливих інтересів окремо взятих суб'єктів підприємницької діяльності та підприємництва загалом від внутрішніх і зовнішніх загроз. Причому, *рівень економічної безпеки підприємства* не є статичним показником, *а включає такі три компоненти:*

- наявний рівень економічної незалежності підприємств (щодо ресурсного забезпечення виробничо-господарської та фінансової діяльності, формування необхідної матеріально-технічної бази тощо);
- рівень економічної ефективності функціонування підприємств;
- здатність до подальшого розвитку (збільшення обсягів та поліпшення ефективності фінансово-господарської діяльності, формування раціональної територіально-галузевої структури; підвищення рівня конкурентоспроможності).

У змістовому плані *складовими економічної безпеки підприємства* є технологічна, правова, інформаційна, *фінансова*, силова, інтелектуальна, кадрова, екологічна та ринкова безпеки (див. рис. 4.1).

Фінансова безпека є однією з найважливіших складових системи економічної безпеки підприємства, оскільки фінансова складова є основою в сучасній економіці як на макро-, так і на мікрорівні. Сучасна економіка реалізує своє функції шляхом використання фінансових механізмів, за допомогою фінансових методів, важелів, стимулів, переслідуючи при цьому фінансові цілі.

В економічній літературі немає єдиного загально визнаного визначення поняття «фінансова безпека підприємства». Так, К.С. Горячева акцентує, що фінансова безпека підприємства - це «... фінансовий стан, який характеризується, по-перше, збалансованістю і якістю сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, контрі використовуються підприємством, по-друге, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх загроз, по-третє, здатністю фінансової системи підприємства забезпечувати реалізацію власних фінансових інтересів, по-четверте, забезпечувати ефективний і сталий розвиток цієї фінансової системи».

Рис. 4.1. - Складові системи економічної безпеки підприємства

М.Ю. Погосова, В.С. Лебедева стверджують, що фінансова безпека підприємства - це складова економічної безпеки підприємства, яка являє собою такий стан підприємства, що:

- дозволяє забезпечити фінансову стійкість, платоспроможність, ліквідність та достатню фінансову незалежність підприємства у довгостроковому періоді;
- забезпечує оптимальне залучення та ефективне використання фінансових ресурсів підприємства;
- дозволяє ідентифікувати небезпеки та загрози стану підприємства та розробляти заходи для їх вчасного усунення;
- дозволяє самостійно розробляти та впроваджувати фінансову стратегію;
- має бути оцінений кількісними та якісними показниками, які мають граничні значення.

У книзі І.А. Бланка «Управління фінансовою безпекою підприємства», фінансова безпека підприємства розглядається як кількісно та якісно детермінований рівень фінансового стану підприємства, що забезпечує стабільну захищеність його пріоритетних збалансованих фінансових інтересів від ідентифікованих реальних і потенційних загроз зовнішнього й внутрішнього характерів, параметри якого визначаються на основі його фінансової філософії й

створюють необхідні передумови фінансової підтримки його стійкого зростання в поточному й перспективному періодах.

Отже, *фінансова безпека підприємства* - це важлива складова частина економічної безпеки підприємства, що базується на незалежності, ефективності і конкурентоспроможності підприємств, яка відображається через систему критеріїв і показників його стану, що характеризують збалансованість грошових потоків, дебіторської і кредиторської заборгованості, достатню ліквідність активів і наявність необхідних грошових резервів, фінансову стійкість (стабільність); рівень забезпеченості підприємства фінансовими ресурсами, достатніми для задоволення його потреб і виконання існуючих зобов'язань; якість фінансових інструментів і послуг, що запобігає негативному впливу можливих прорахунків і прямих зловживань на фінансовий стан підприємства; ступінь захищеності фінансових інтересів на усіх рівнях фінансових відносин.

Фінансова безпека підприємства визначається рядом факторів, а саме: рівнем забезпеченості фінансовими ресурсами, стабільністю і стійкістю фінансового стану підприємства, збалансованістю фінансових потоків та розрахункових відносин, ступенем ефективності фінансово-економічної діяльності, рівнем контролю за внутрішніми і зовнішніми ризиками.

4.2. Фінансова нестабільність суб'єктів підприємництва як головна загроза їх фінансовій безпеці

Недостатня увага до проблем забезпечення безпеки діяльності може навіть при високій прибутковості бізнесу призвести до того, що суб'єкт підприємництва стане вкрай уразливим до різного виду ризиків, а в майбутньому може спричинити його банкрутство. З іншого боку, зростання бізнесу викликає значну залежність від зовнішніх джерел фінансування, що може призвести до поступової втрати самостійності при прийнятті управлінських рішень та негативно відобразитись на його *фінансовій стабільності*.

Саме тому, актуалізує своє значення проблема розробки системи фінансової безпеки суб'єктів підприємництва, виявлення ризиків і небезпек, що призводять до порушення рівноваги й втрати фінансової безпеки, вибору й обґрунтування заходів, що протидіють цій тенденції.

Кризові ситуації в діяльності суб'єкта підприємництва - це типове явище для ринкової економіки. Як засвідчує практика, значна частина суб'єктів

підприємництва опиняються у кризовому стані в результаті прорахунків у фінансовому управлінні, розподілі ресурсів, їх використанні. Потенційно прибуткові підприємства можуть стати банкрутами лише тому, що не спроможні вчасно визначити настання кризи, а також не мають чіткого плану дій у випадку кризових ситуацій. Кризові явища є наслідком як зовнішніх, так і внутрішніх факторів, що впливають на організацію.

Ключовою проблемою для кожного суб'єкта підприємництва як у короткостроковій, так і в середньо- та довгостроковій перспективах є досягнення певного стійкого стану, який би забезпечував розвиток суб'єкта, а також збалансованість між основними складовими його діяльності (вхідні та вихідні грошові потоки, обсяги дебіторської і кредиторської заборгованості та ін.).

Критерієм стійкого фінансового стану є фінансова рівновага, що визначається збалансованістю фінансових активів та позичкового капіталу. Стійким вважається стан суб'єкта підприємництва, коли всі нефінансові активи є власними, а фінансові - позиковими.

Фінансова стійкість підприємства - це такий стан процесу формування і використання ресурсів господарського суб'єкта, який забезпечує його розвиток на основі зростання вартості капіталу при збереженні відповідного рівня платоспроможності і кредитоспроможності. Абсолютна фінансова стійкість неможлива, оскільки залежить від впливу великої кількості факторів, дія їх не є статичною, тобто вони постійно модифікуються і змінюються.

Причини можливої фінансової нерівноваги на підприємствах залежать від виробничого процесу і управління ним, та від непрямих факторів, зокрема, від:

- абсолютних і відносних збитків, що виникають в умовах ринку чи втрат виторгу від обороту, які у свою чергу обумовлюються неправильно обраними ринковими сегментами, низьким рівнем відновлення товарів та послуг, надто високими чи низьким цінами, що негативно впливають на поведінку покупця;
- високого рівня втрат зумовлених дорогими технологіями, нераціональною організацією, несприятливим місцем розташування, високими цінами на фактори виробництва;
- втрат у виробничому й управлінському потенціалі;
- диспропорцій у процесі розвитку виробництва (насамперед при розширенні виробництва), що виникають: у матеріальному плані (між факторами і стадіями виробництва); у фінансово-економічному плані (між потребою в капіталі і його фінансуванні чи в структурі капіталу); під час зовнішніх конфліктів підприємства пов'язаних з виробничим процесом.

Таким чином, в результаті дії перелічених вище, а також цілого ряду інших факторів фінансова рівновага порушується, що може призвести до появи кризи.

На думку І.А.Бланка, фінансова криза підприємства є однією з найбільш серйозних форм порушення його фінансової рівноваги, що відображає протиріччя, які циклічно виникають протягом його життєвого циклу, під впливом різноманітних факторів, між фактичним станом його фінансового потенціалу і необхідним обсягом фінансових ресурсів, що несе найбільш небезпечну потенційну загрозу його функціонуванню».

Виникнення криз обумовлене ризиковою природою діяльності суб'єктів підприємництва. У процесі своєї діяльності суб'єкт підприємництва стикається із внутрішніми та зовнішніми ризиками (див. рис. 4.2).

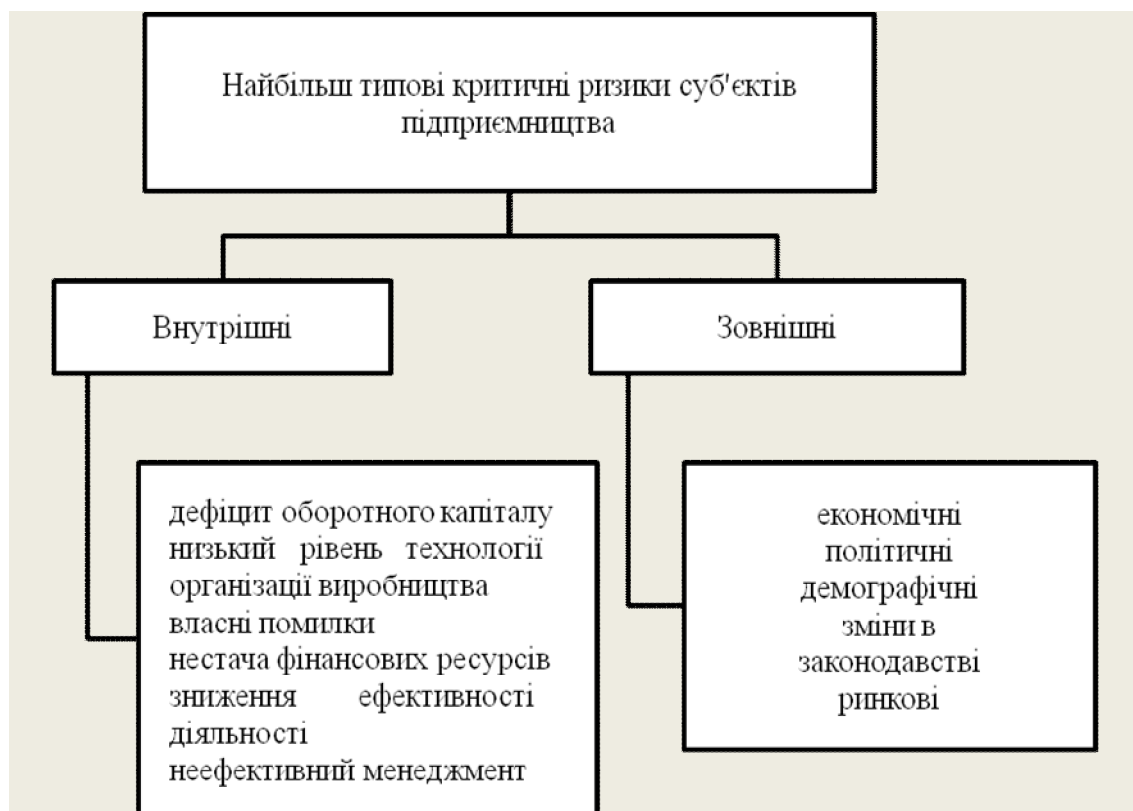

Рис. 4.2. - Найбільш типові критичні ризики суб'єктів підприємництва

Внутрішні ризики пов'язані безпосередньо з власними прорахунками і недоліками, а також форс-мажорними обставинами. *Зовнішні ризики* - ризики зміни зовнішнього середовища, починаючи від економічної ситуації в країні, закінчуючи проблемами з контрагентами й органами державної влади.

Ризики у своїй сукупності утворюють кризове середовище суб'єктів підприємництва двох рівнів. Кризове середовище першого рівня являє собою всю

сукупність ризиків, з якими суб'єкт підприємництва стикається в процесі своєї діяльності. Кризове середовище другого рівня являє собою сукупність критичних ризиків даного суб'єкта. Втрата контролю над станом кризового середовища може спричинити банкрутство підприємства.

Для кожного підприємства набір критичних ризиків є унікальним. Наприклад, процентний ризик буде критичним лише для суб'єкта з надмірним обсягом позичкових ресурсів, у формі банківських кредитів, оскільки підвищення процентної ставки призведе до збільшення витрат на утримання кредиту і підвищення ймовірності настання кризи неплатежів. Таким чином, за умови здійснення постійного контролю за критичними ризиками та забезпечення ефективності діяльності суб'єкта підприємництва можуть забезпечити рівноважний фінансово-економічний стан та фінансову безпеку підприємства.

4.3. Критерії та індикатори рівня економічної і фінансової безпеки підприємств

Вибір системи критеріїв та індикаторів, які б адекватно відображали рівень економічної і фінансової безпеки підприємств в конкретний момент часу, є вагомим завданням аналізу, оцінки та управління економічною безпекою.

Згідно з даними рисунку 4.3, до базових критеріїв економічної і фінансової безпеки підприємств у межах складової «економічна незалежність» належать: рівень забезпеченості підприємств ресурсами, науковим і виробничо-технічним потенціалом; ресурсозброєність виробництва; зношеність матеріально-технічної бази підприємств; показники ліквідності та платоспроможності; рівень злочинності відносно суб'єктів підприємництва; рівень сформованості системи забезпечення належного рівня комерційної таємниці та фізичної безпеки майна і персоналу підприємств.

Систему критеріїв економічної і фінансової безпеки підприємств у межах складової «здатність до розвитку» утворюють такі показники: ефективність фінансово-господарської діяльності; рівень ефективності використання суб'єктами підприємницької діяльності ресурсного забезпечення; витратомісткість виробництва; конкурентоспроможність продукції підприємств.

Рівень економічної безпеки підприємства у межах складової «ефективність функціонування» відображають такі критерії: рівень інвестиційної та інноваційної активності підприємства; стабільність законодавства у сфері

підприємництва, динаміка кількості дискримінаційних дій з боку адміністративних органів державної влади щодо суб'єктів підприємницької діяльності, рівень розвитку інфраструктури підтримки та безпеки підприємництва.

Використання системи показників - критеріїв, які відображають кількісний вимір рівня економічної й фінансової безпеки підприємства, на практиці дає змогу завчасно сигналізувати про небезпеку його зниження, виникнення загроз розвитку підприємства а також своєчасно вживати заходи, спрямовані на їх попередження.

Водночас для моніторингу системи економічної та фінансової безпеки підприємства більш прикладне значення мають граничні (порогові) значення показників їх рівня - величини (індикатори), досягнення яких перешкоджає нормальному розвитку різних елементів об'єкта дослідження, призводить до формування негативних та руйнівних тенденцій у сфері його економічної безпеки та її складових. Наближення значення показників до їх гранично допустимої величини свідчить про наростання загрози нестабільності стану та розвитку підприємства, тобто про реальний підрив його фінансової безпеки.

У межах складової «економічна незалежність» доцільно виокремити такі індикатори економічної і фінансової безпеки підприємств: фондо- та матеріалоозбросність підприємства; коефіцієнт зносу матеріально-технічної бази підприємства; відношення дебіторської заборгованості до кредиторської.

До індикаторів економічної і фінансової безпеки підприємства у межах складової здатність до розвитку зараховують: операційні витрати на одну грошову одиницю реалізованої продукції; продуктивність праці, фондівіддачу, коефіцієнт оборотності оборотних активів; рівень матеріальних та енергозатрат (див. табл. 4.3). До індикаторів у межах складової «ефективність функціонування» слід віднести: темпи приросту обсягів реалізації, сума інвестицій в основний капітал відносно валового національного продукту; витрати на інноваційний розвиток відносно валового національного продукту, перевищення експорту над імпортом.

У світовій практиці, для оцінки фінансового стану суб'єкта підприємництва як з погляду ризиків, так і ефективності діяльності використовують п'ять груп показників, а саме: показники оцінки майнового стану, показники рентабельності, показники оцінки ліквідності, платоспроможності та кредитоспроможності, показники ділової активності та показники, що характеризують акціонерний капітал і ефективність його використання. При цьому, для оцінки рівня фінансової безпеки підприємства, вітчизняні економісти О.Л.Пластун, В.С.Домбровський, рекомендують розраховувати показники зносу основних засобів, їх фондівіддачі, рентабельності активів, оборотності активів та ін. (див. табл. 4.2).

Внутрішня структура економічної, фінансової безпеки

ЕКОНОМІЧНА, ФІНАНСОВА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

- ресурсний, науковий і виробничо-технічний потенціал;
- рівень ресурсозброності виробництва;
- рівень зношеності матеріально-технічної бази;
- ліквідність та платоспроможність;
- рівень злочинності відносно суб'єкта підприємства;
- рівень сформованості дієвої системи забезпечення належного рівня комерційної таємниці та фізичної безпеки власного майна і персоналу.

ЕФЕКТИВНІСТЬ ФУНКЦІОНУВАННЯ

- ефективність фінансово-господарської діяльності;
- рівень ефективності використання ресурсного забезпечення;
- витратомісткість виробництва;
- конкурентоспроможність продукції підприємства.

ЗДАТНІСТЬ ДО РОЗВИТКУ

- інвестиційна та інноваційна активність підприємства;
- стабільність законодавства у сфері підприємства, відсутність дискримінаційних дій з боку адміністративних органів, розвинена інфраструктура безпеки підприємства.

Рис. 4.3 - Система критеріїв економічної і фінансової безпеки підприємства

Таблиця 4.1. Показники економічної безпеки підприємства

Показники - індикатори	Порогові значення
<i>Показники рівня економічної та фінансової незалежності</i>	
Фондо- та матеріалоозброєність	менше середніх значень даних показників у економіці регіону та країни (зокрема у галузевому розрізі)
Коефіцієнт зносу матеріально-технічної бази	менше 50%
Відношення дебіторської заборгованості до кредиторської	більше 1
<i>Показники ефективності функціонування підприємства</i>	
Операційні витрати на одну гривню реалізованої продукції	менше 1
Продуктивність праці, фондівдача, коефіцієнт оборотності оборотних активів	менше середніх значень даних показників у економіці регіону та країни (зокрема у галузевому розрізі)
Рівень матеріальних та енергозатрат	більше середніх значень даних показників у економіці регіону та країни (зокрема у галузевому розрізі)
<i>Показники, що характеризують здатність до розвитку</i>	
Темпи приросту обсягів реалізації (скориговані на інфляцію)	більше 100%
Сума інвестицій в основний капітал відносно валового національного продукту	більше 25%
Витрати на інноваційний розвиток відносно валового національного продукту	більше 5%
Перевищення експорту над імпортом	більше 1

Таблиця 4.2. Ключові показники-індикатори рівня фінансової безпеки підприємств України

Назва показника	Формула розрахунку		Економічний зміст	Нормативне значення за основними методиками
	чисельник	знаменник		
<i>Коефіцієнт зносу основних засобів</i>	Сума зносу основних засобів	Балансова вартість основних засобів	Характеризує ступінь зношеності основних засобів підприємства	Менше 0,5
<i>Фондовіддача основних засобів</i>	Чистий дохід від реалізації продукції	Середньорічна вартість основних засобів	Характеризує ефективність використання основних засобів	Більше 1
<i>Рентабельність активів</i>	Чистий прибуток	Середня вартість активів за період	Показує який прибуток одержує підприємство з кожної гривні, вкладеної в активи. Дозволяє визначити ефективність використання активів підприємства	Більше 0,05
<i>Коефіцієнт оборотності активів</i>	Чистий дохід	Середня вартість активів за період	Визначає потенціал компанії з одержання доходу при існуючих інвестиціях і структурі капіталу	Немає
<i>Коефіцієнт покриття (загальний)</i>	Поточні активи	Короткострокові зобов'язання	Характеризує достатність оборотних коштів для погашення своїх боргів	Критичне значення - 2 Значення - 2 -2,5 свідчить, що фірма вчасно ліквідує свої борги
<i>Коефіцієнт фінансування</i>	Середня вартість заборгованості за період	Середня вартість власного капіталу за період	Визначає співвідношення загальної заборгованості та власного капіталу	Менше 1
<i>Коефіцієнт втрати платоспроможності</i>	Виторг від реалізації	Витрати	Показує, наскільки внаслідок негативних факторів можуть бути скорочені надходження коштів, щоб при цьому була можливість здійснювати необхідні платежі	Не менше 1

Обов'язковою і важливою складовою фінансового аналізу має бути, перш за все, оцінка показників рентабельності суб'єктів підприємництва, і зокрема рентабельності активів. Для детальної оцінки ліквідності, платоспроможності і кредитоспроможності суб'єкта підприємництва необхідно використовувати показники покриття та фінансування, оскільки вони, з одного боку, характеризують загальну захищеність підприємства, а з іншого - найменш залежать від особливостей діяльності того чи іншого суб'єкта підприємництва та локальних і незначних змін у структурі балансу.

Найбільш цікавим з погляду фінансової безпеки суб'єкта підприємництва й оцінки ступеня захищеності від зовнішніх фінансових ризиків є коефіцієнт втрати платоспроможності, оскільки саме він відображає ступінь теоретичної спроможності виконувати суб'єктом підприємництва свої зобов'язання у випадку настання певних негативних подій, тобто дає загальну характеристику його захисним фінансовим резервам.

4.4. Методичні засади прогнозування викликів і загроз фінансовій безпеці підприємства

Суб'єкти підприємництва не захищені від впливу негативних факторів як внутрішнього, так і зовнішнього середовища, що в кінцевому підсумку проявляється у втраті ними стану рівноваги, появі кризових явищ і, як наслідок, банкрутстві. Це, у свою чергу, вимагає прогнозування кризи та ймовірності настання банкрутства підприємства, подальшого вибору важелів та методів нейтралізації кризових явищ задля збереження фінансової безпеки.

Історично проблемою прогнозування криз та ймовірності настання банкрутства зацікавилися на Заході (зокрема в США), ще після Другої світової війни, що було зумовлено зростанням банкрутств в США через скорочення військових поставок. З того часу *розроблено безліч методик прогнозування банкрутства підприємств, які умовно поділяють на дві групи: кількісні (моделі Альтмана, Фултона, Лиса, Бівера) та якісні (модель Аргенті). Найбільш відомою серед кількісних моделей прогнозування банкрутства підприємства є п'ятифакторна регресійна модель Альтмана:*

$$Z = 1,2K_{об} + 1,4K_{нп} + 3,3K_{р} + 0,6K_{п} + 1,0K_{от} \quad (4.1)$$

де: *K_{об}*- частка чистого оборотного капіталу в активах;

K_{np}- рентабельність активів, обчислена по нерозподіленому прибутку(відношення нерозподіленого прибутку до загальної суми активів);

K_p- рентабельність активів, обчислена за чистим прибутком (відношення чистого прибутку до загальної суми активів);

K_n- коефіцієнт покриття за ринковою вартістю власного капіталу (відношення ринкової вартості акціонерного капіталу до позикового капіталу);

K_{от}- віддача від активів (відношення виручки від реалізації до загальної суми активів).

Критеріальні значення оцінки імовірності банкрутства підприємства за цією моделлю перебувають в інтервалі від 1,8 до 3,0 ($7 < 1,81$ - ймовірність банкрутства дуже висока; $1,81 < 2 < 2,765$ - ймовірність банкрутства середня; $2,765 < 7 < 2,99$ - ймовірність банкрутства невелика; $7 > 2,99$ - ймовірність банкрутства незначна).

Разом із тим, потрібно враховувати, що модель Альтмана була розроблена у 1968 р., а після цього суттєво змінилися макро- та мікроекономічні умови функціонування підприємств. Крім того, модель не враховує галузеві особливості розвитку вітчизняних підприємств та характерні для них форми організації бізнесу. Уникнути цих недоліків можна, розробляючи власні моделі прогнозування банкрутства з урахуванням сучасних реалій.

Досить надійним методом інтегральної оцінки загрози банкрутства підприємств у світовій практиці є визначення коефіцієнта фінансування важколіквідних активів. Крім перелічених кількісних методів оцінювання загрози банкрутства в процесі аналізу можна використовувати і якісні критерії, до яких відносять такі:

- зміна керівництва та ключових працівників підприємства;
- зміна господарських партнерів (відмова від подальшого співробітництва з партнерами);
- затримка у виконанні поточних платежів;
- зміни у складі засновників;
- зміни організаційно-правової форми (з метою обмеження відповідальності);
- фінансування капіталомістких проектів, що не пов'язані з основною діяльністю;
- безконтрольне використання коштів тощо.

До основних якісних показників, що впливають на фінансовий стан суб'єкта підприємництва, професор Аргенті відносить стиль управління та характеристику діяльності правління, якість менеджменту, фінансові та економічні показники, проведення різного роду «авральних» заходів та ін. (див. табл. 4.3).

Таблиця 4.3. Критерії ймовірності настання банкрутства за Аргенті

Дефекти	Оцінка, балів
Автократичний стиль управління у членів правління	8
Суміщення обов'язків членами правління	4
Бездіяльність правління	2
Недостатня кількість фахівців з управління	2
Слабкий фінансовий менеджер	2
Нерозвиненість управлінської структури	1
Відсутність контролю над бюджетом	3
Відсутність планування потоку коштів	3
Відсутність контролю над витратами	3
Відсутність реакції на зміну зовнішнього середовища	3
Максимум для дефектів	43
Небезпечний рівень для дефектів	10
Помилки	
Занадто великий рівень продажів	15
Занадто багато позикових коштів	15
Занадто великий проект	15
Максимум для помилок	45
Небезпечний рівень для помилок	15
Небезпечні симптоми	
Погані фінансові показники	4
Проведення «авральних» заходів (зниження заробітної плати, згорання перспективних програм)	4
Падіння якості продуктів та послуг	3
Частий зрив виконання зобов'язань	1
Максимум для симптомів	12
Небезпечний рівень для симптомів	-
Максимум загальної оцінки	100
Небезпечний рівень загальної оцінки	25

Згідно досліджень Аргенті, оцінка за А - score аналізом не повинна перевищувати 25 балів. Перевищення даного граничного значення є свідченням високої ймовірності настання банкрутства підприємства упродовж найближчих п'яти років.

4.5. Управління фінансовою безпекою підприємства. Системи забезпечення управління фінансовою безпекою підприємства

Сучасні умови розвитку економіки країни в цілому та конкретно суб'єктів господарювання ґрунтуються на чисельних організаційно-правових формах власності, пануванні конкуренції, свободі прийняття рішень підприємствами та самостійній відповідальності ними за поточними показниками та отриманий фінансовий результат. В такому випадку, керівному відділу підприємства не тільки потрібно знати мету виробничо-господарської діяльності, основні конкурентні переваги та недоліки суб'єкта на ринку та позиції конкурентів, забезпечувати виконання оперативних планів та стратегічних задач.

На перший план виходить забезпечення фінансової безпеки суб'єкта господарювання, в результаті чого стає можливим ефективна його діяльність. Кожне рішення, що спрямоване на подолання можливої загрози підприємства чи реалізації додаткової вигоди, несе багатоваріантні наслідки, що потребують досконалого вивчення та прогнозування. Питання стратегічного забезпечення фінансової безпеки підприємства — процес безперервний (див. рис. 4.4). Основними етапами процесу управління фінансовою безпекою підприємства є:

1 - й етап: ідентифікація потенційно проблемних ситуацій, що полягає у визначенні проблемних місць у діяльності, оцінка причин їх виникнення та масштабів наслідків;

2 - й етап: ліквідація проблемних ситуацій, яка полягає у сукупності заходів з вибору важелів впливу на проблему та методів їх усунення;

3 - й етап: контроль, що містить у собі всебічну оцінку ефективності вживання заходів та аналіз поточного стану щодо наявності проблемних ситуацій;

4 - й етап: оптимізація фінансового управління, що полягає в забезпеченні оптимального використання фінансових ресурсів і потенціалу організації шляхом використання відповідного фінансового інструментарію та специфічних методів фінансового управління.

Кожний суб'єкт підприємницької діяльності при чинній системі господарювання розглядається як самостійна одиниця, що здатна самотужки вирішувати питання виду діяльності, організації виробництва та надання послуг, розміщення готового продукту, кадрового забезпечення, матеріально-технічного оснащення для досягнення головної мети підприємства — збільшення ринкової вартості фірми та підвищення добробуту її власників. Проте, всі вище перелічені

складові організаційно-виробничого процесу, необхідні чинники безперервного відтворення потребують фінансових впливань.

Рис. 4.4. Етапи безперервного забезпечення стратегічного управління фінансовою безпекою суб'єкта господарювання

Надмірне фінансування призводить до нераціональному використанню фінансових ресурсів, перевитрат, витрат на придбання надлишків запасів та перенасичення оборотної сфери. Це, в свою чергу, зменшує очікуваний результат — чистий прибуток підприємства та ставить під сумнів досягнення планованих результатів.

Занижене фінансування призводить до отримання продукту зовсім інших параметрів якості, зростання собівартості виробництва, зниженню ефективності діяльності, збільшення тривалості виробничого циклу, або взагалі унеможливорює отримання кінцевого продукту, а отже, і бажаного фінансового результату.

Фінансування підприємницької діяльності може виникати з декількох джерел, проте, незалежно від цієї обставини питання фінансової безпеки повинно стояти на першому місці. Дефіцит фінансових ресурсів, шляхів їх залучення призводить до зниження платоспроможності підприємства, воно стає збитковим, а в середньостроковому періоді за однакових інших умов суб'єкт підприємництва втрачає партнерів-постачальників, покупців, ринки збуту та зменшується його кадровий потенціал.

Суттєву загрозу фінансовій безпеці підприємства так само несе і надлишок фінансових ресурсів: необґрунтоване залучення кредитів веде до зростання витрат на виплату відсотків, зниження ефективності виробництва; не оптимальна

структура власного капіталу та входження нових співвласників може супроводжуватись конфліктами інтересів, неузгодженістю дій в управлінні; збільшення залучених фінансових ресурсів в плані зростання заборгованостей фірми призводить до накладання адміністративних та фінансових санкцій, зниження ділової репутації підприємства.

Така сукупність взаємопов'язаних елементів фінансової безпеки обумовлює складність її стратегічного управління суб'єктом господарювання. Адже, все що здатне чинити загрозу неотримання прибутку чи завдання збитків в сучасному агресивному світі, повинно бути враховано. Модель формування стратегії фінансової безпеки підприємства представлена на рис. 4.5.

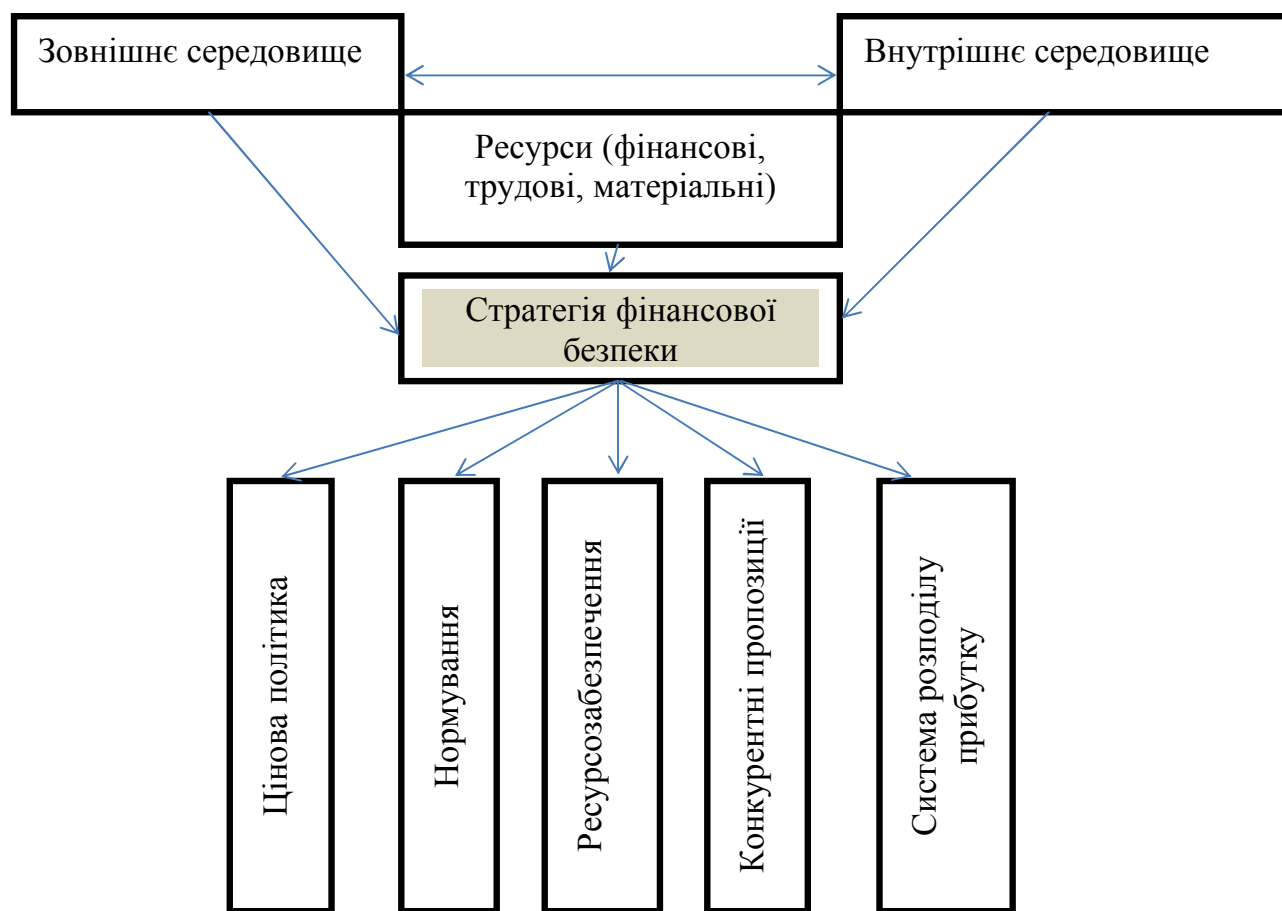

Рис. 4.5. - Модель фінансової безпеки суб'єкта підприємництва

Стратегія фінансової безпеки суб'єкта господарювання у своєму становленні проходить наступні етапи:

1. Визначення часових рамок провадження.
2. Аналіз зовнішнього та внутрішнього середовища; SWOT-аналіз.

3. Комплексна оцінка стратегічної фінансової безпеки підприємства.
4. Формування стратегічних цілей підприємства (що не повинні йти врозріз з фінансовою безпекою суб'єкта).
5. З'ясування та розробка цільових орієнтирів-індикаторів досягнення результатів фінансової діяльності.
6. Прийняття стратегічних рішень щодо максимізації фінансового результату.
7. Оцінка існуючої стратегії фінансової безпеки; її можливе корегування.
8. Забезпечення реалізації стратегії фінансової безпеки.
9. Здійснення контролю ефективно і реалізації стратегії фінансової безпеки.

Забезпечення фінансової безпеки підприємства базується на певному механізмі. *Складовими елементами механізму управління фінансовою безпекою підприємства є:* сукупність фінансових інтересів підприємств, функції, принципи і методи управління, організаційна структура, управлінський персонал, технологія управління, фінансові інструменти, критерії оцінки рівня фінансової безпеки.

Зважаючи на те, що фінансова безпека не є статичною, то механізм забезпечення фінансової безпеки включає такі елементи:

- здійснення *моніторингу* фінансового стану суб'єкта підприємництва з метою раннього виявлення ознак його кризового стану;
- *визначення масштабів* кризового стану;
- *дослідження основних факторів*, що обумовлюють кризовий розвиток суб'єкта підприємництва;
- *реалізація* заходів щодо запобігання криз;
- *контроль* за виконанням антикризових заходів і оцінка отриманих результатів;
- *забезпечення стабільності* та ефективної діяльності суб'єкта підприємництва як у короткостроковому, так і довгостроковому періодах.

Забезпечення фінансової безпеки підприємства вимагає, перш за все, захисту ключових фінансових інтересів. *Основними фінансовими інтересами суб'єктів підприємництва на сьогодні є:*

- зростання ринкової вартості підприємства;
- максимізація прибутку підприємства;
- забезпечення підприємства основним і оборотним капіталом;
- забезпечення підприємства інвестиціями;
- оптимізація відрахувань підприємства до бюджету.

При цьому, досягнення зазначених інтересів вимагає вирішення ряду завдань (див. табл. 4.4).

Таблиця 4.4. Фінансові інтереси підприємства та заходи щодо їх реалізації

Фінансовий інтерес	Фінансове завдання
Зростання ринкової вартості підприємства	1) зростання ринкової ціни акцій підприємств
	2) покращення іміджу підприємства і його торгової марки
Максимізація прибутку підприємства	1) мінімізація відрахувань до бюджету
	2) оптимізація дивідендних виплат
	3) стимулювання праці
	4) розвиток виробництва
	5) своєчасне і повне повернення кредитів
	6) зниження витрат на виробництво і реалізацію продукції
Забезпечення підприємства основним і оборотним капіталом	1) ефективне ведення комерційної діяльності
	2) зростання прибутку
	3) зростання ліквідності
Забезпечення підприємства інвестиціями	1) розвиток виробництва продукції
	2) впровадження науково-технічних досягнень у господарську діяльність
Оптимізація відрахувань підприємства до бюджету	1) зниження відповідно до чинного законодавства обсягів сплати податків до бюджету
	2) зниження обов'язкових платежів до спеціальних державних фондів

Складовими системи забезпечення управління фінансовою безпекою підприємства є: фінансова діагностика, сукупність фінансових важелів та методів впливу, контроль (див. рис. 4.6).

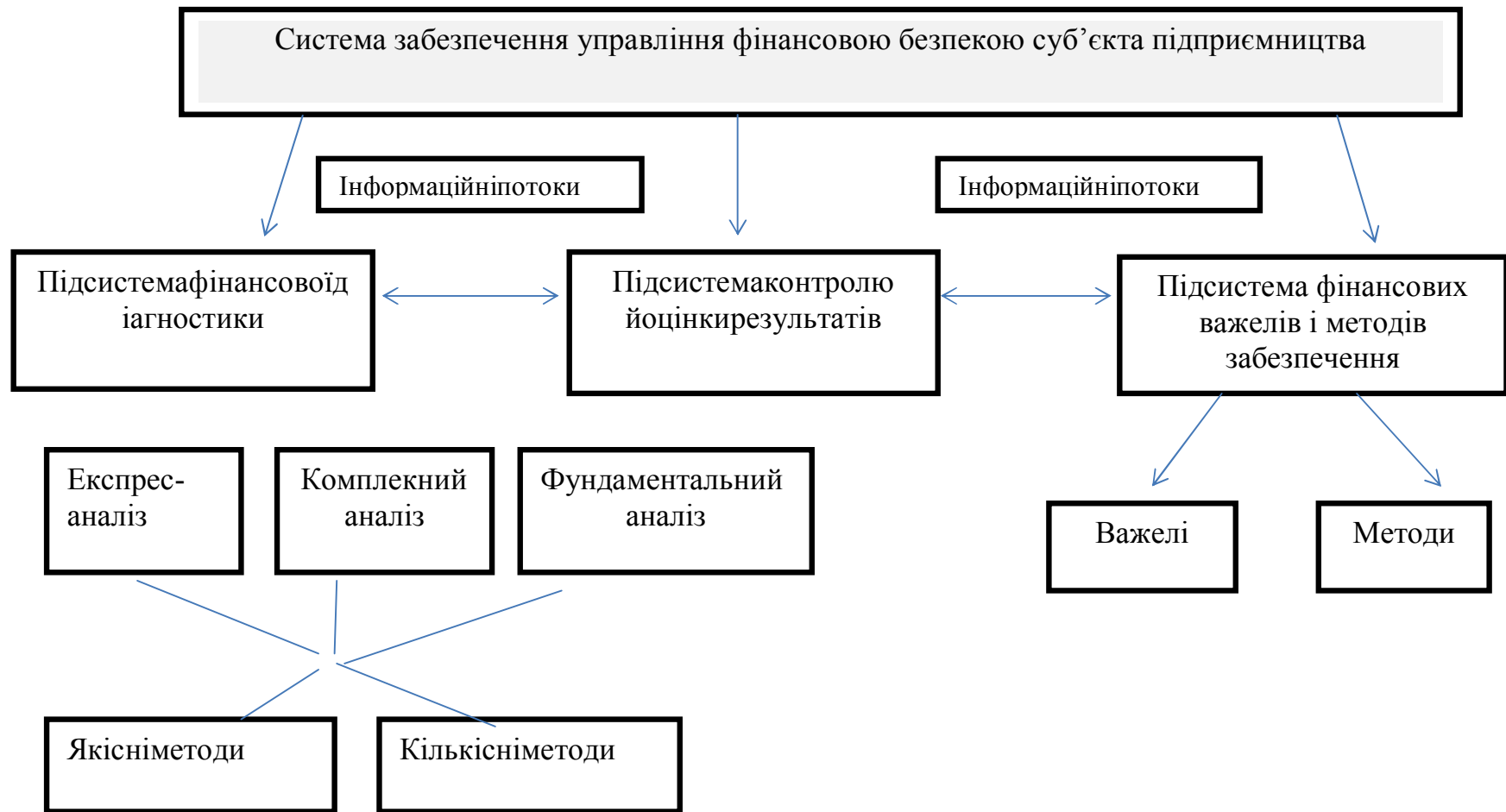

Рис. 4.6. - Система забезпечення управління фінансовою безпекою суб'єкта підприємництва

Однією із ключових складових даної системи є *підсистема фінансової діагностики*, що являє собою певний набір методичних розробок, який дозволяє на ранніх стадіях визначити кризові ситуації, оцінити ступінь їх загрози для суб'єкта підприємництва та фактори, що їх викликали.

Центральною підсистемою у системі забезпечення управління фінансовою безпекою є *підсистема фінансових методів* (інвестування, кредитування, фінансове регулювання, фінансове планування та страхування) і *важелів* (прибуток, витрати, капітал, податки, цільові фонди, дивіденди) завданнями якої є вибір оптимальної антикризової стратегії й інструментарію, усунення причин та наслідків криз, забезпечення ефективної діяльності суб'єкта підприємництва.

Заключною підсистемою, що необхідна для забезпечення управління фінансовою безпекою підприємства є підсистема контролю та оцінки результатів, основними функціями якої є:

- порівняння досягнутих результатів з очікуваними;
- визначення ступеня відхилення фактичних результатів від запланованих;
- контроль за розробкою оперативних рішень з нормалізації фінансової діяльності; оцінка ефективності заходів щодо нейтралізації кризи;
- спостереження за ходом реалізації завдань з фінансового управління;
- забезпечення обміну інформаційними потоками між ключовими підсистемами; тощо.

Висновки. Фінансова безпека підприємства визначається рядом факторів, а саме: рівнем забезпеченості фінансовими ресурсами, стабільністю і стійкістю фінансового стану підприємства, збалансованістю фінансових потоків та розрахункових відносин, ступенем ефективності фінансово-економічної діяльності, рівнем контролю за внутрішніми і зовнішніми ризиками. Ключовою проблемою для кожного суб'єкта підприємництва як у короткостроковій, так і в середньо- та довгостроковій перспективах є досягнення певного стійкого стану, який би забезпечував розвиток суб'єкта, а також збалансованість між основними складовими його діяльності. Складовими елементами механізму управління фінансовою безпекою підприємства є: сукупність фінансових інтересів підприємств, функції, принципи і методи управління, організаційна структура, управлінський персонал, технологія управління, фінансові інструменти, критерії оцінки рівня фінансової безпеки. Складовими системи забезпечення управління фінансовою безпекою підприємства є: фінансова діагностика, сукупність фінансових важелів та методів впливу, контроль.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Розкрийте поняття фінансова безпека підприємства.
2. Сутність та місце фінансової безпеки в системі економічної безпеки підприємств.
3. Перерахуйте складові елементи економічної безпеки підприємства.
4. Критичні ризики суб'єктів підприємництва
5. Етапи безперервного забезпечення стратегічного управління фінансовою безпекою суб'єкта господарювання.
6. Системи забезпечення управління фінансовою безпекою підприємства.
7. Фінансові інтереси підприємства та заходи щодо їх реалізації.
8. Ключові показники-індикатори рівня фінансової безпеки підприємств України

Теми рефератів

1. Фінансова нестабільність суб'єктів підприємництва як головна загроза їх фінансовій безпеці
2. Критерії та індикатори рівня економічної і фінансової безпеки підприємств
3. Методичні засади прогнозування викликів і загроз фінансовій безпеці підприємства
4. Управління фінансовою безпекою підприємства.

Тести

1. Фінансова безпека підприємства - це:

- а) стан підприємства, який характеризується фінансовою стабільністю і стійкістю, забезпеченістю фінансовими ресурсами, збалансованістю фінансових потоків та розрахункових відносин, ефективністю фінансово-економічної діяльності, рівнем контролю за внутрішніми і зовнішніми ризиками;
- б) рівень забезпеченості підприємства матеріальними ресурсами, достатніми для виконання існуючих зобов'язань;
- в) здатність фінансової системи підприємства забезпечувати реалізацію фінансових інтересів;
- г) ступінь захищеності фінансових прав власників.

2. Головною загрозою фінансовій безпеці підприємства є:

- а) фінансова криза підприємства;
- б) фінансова нестабільність підприємства;
- в) нестача фінансових ресурсів;
- г) дефіцит оборотного капіталу.

3. Стан процесу формування і використання ресурсів господарюючого суб'єкта, який забезпечує його розвиток на основі зростання вартості капіталу при збереженні відповідного рівня платоспроможності і кредитоспроможності - це:

- а) фінансова безпека підприємства;
- б) стан ліквідності підприємства;
- в) стан платоспроможності підприємства;
- г) фінансова стійкість підприємства.

4. Причинами порушення фінансової рівноваги на підприємстві є:

- а) зниження рівня платоспроможності і кредитоспроможності;
- б) високий рівень витрат зумовлених дорожчими технологіями;
- в) диспропорції у процесі розвитку виробництва, що виникають у матеріальному, фінансово-економічному планах, під часзовнішніх конфліктів підприємства пов'язаних з виробничим процесом;
- г) вірна відповідь а) та б).

5. До критеріїв, які відображають рівень фінансової безпеки підприємства у межах складової «фінансова незалежність» належать:

- а) ліквідність та платоспроможність;
- б) інвестиційна та інноваційна активність;
- в) витратомісткість виробництва;
- г) конкурентоспроможність продукції підприємства.

6. До критеріїв, які відображають рівень фінансової безпеки підприємства у межах складової «ефективність функціонування» належать:

- а) ліквідність та платоспроможність;
- б) інвестиційна та інноваційна активність;
- в) витратомісткість виробництва;
- г) ресурсний, науковий і виробничо-технічний потенціал.

7. До критеріїв, які відображають рівень фінансової безпеки підприємства у межах складової «здатність до розвитку» належать:

- а) ліквідність та платоспроможність;
- б) інвестиційна та інноваційна активність;
- в) витратомісткість виробництва;
- г) ресурсний, науковий і виробничо-технічний потенціал.

8. Показниками-індикаторами рівня фінансової незалежності підприємства є:

- а) відношення дебіторської заборгованості до кредиторської;
- б) фондівдача основних засобів;
- в) коефіцієнт оборотності активів;
- г) операційні витрати на одну гривню реалізованої продукції.

9. Показниками-індикаторами ефективності функціонування підприємства є:

- а) відношення дебіторської заборгованості до кредиторської;
- б) фондівдача основних засобів;
- в) коефіцієнт оборотності активів;
- г) вірна відповідь б) та в).

10. Методи прогнозування банкрутства підприємства умовно поділяють на:

- а) кількісні;
- б) регресійні;
- в) якісні;
- г) вірна відповідь а) та в).

11. Найбільш відомою серед кількісних моделей прогнозування банкрутства підприємства є п'ятифакторна модель:

- а) Альтмана;
- б) Аргенті;
- в) Бівера;
- г) Фултона.

12. Одним із етапів процесу управління фінансовою безпекою підприємства є:

- а) ліквідація проблемних ситуацій, яка полягає у сукупності заходів з вибору важелів впливу на проблему та методів їх усунення;
- б) оптимізація набору фінансових інструментів задля ефективного управління фінансовими ресурсами;

- в) моніторинг навколишнього середовища з метою мобілізації тимчасово вільних фінансових ресурсів;
- г) розробка граничних значень показників - індикаторів рівня фінансової безпеки підприємства.

13. Основними фінансовими інтересами суб'єктів підприємництва є:

- а) підвищення рівня рентабельності активів;
- б) максимізація чистого доходу від реалізації продукції;
- в) зростання ринкової вартості підприємства;
- г) оптимізація відрахувань підприємства до фондів соціального страхування.

14. Складовими системи забезпечення управління фінансовою безпекою підприємства є:

- а) підсистема фінансової діагностики;
- б) підсистема комплексного та фундаментального аналізу;
- в) підсистема фінансових важелів і методів забезпечення фінансової безпеки;
- г) вірна відповідь а) та в).

15. До методів забезпечення фінансової безпеки підприємства належать:

- а) фінансове планування;
- б) інвестування;
- в) кредитування;
- г) вірна відповідь а), б), в).

Основні поняття і терміни теми.

Економічна безпека підприємства, фінансова безпека підприємства, фінансовий ризик, загрози фінансовій безпеці суб'єктів підприємництва, критерії та індикатори оцінки рівня фінансової безпеки підприємства, фінансові інтереси підприємства, методи оцінки рівня фінансової безпеки підприємства, фінансова нестабільність, причини фінансової нестабільності, банкрутство, механізм забезпечення фінансової безпеки підприємства, методи та важелі забезпечення фінансової безпеки підприємства, стратегічне управління фінансовою безпекою підприємства.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2

МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

ТЕМА 5. БЮДЖЕТНА БЕЗПЕКА: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ПРАКТИКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Бюджетна безпека як критерій ефективності бюджетної політики. Індикатори оцінки бюджетної безпеки держави (рівень перерозподілу ВВП через бюджет, структура доходів і видатків бюджету, рівень дефіциту бюджету, співвідношення у перерозподілі між державним і місцевими бюджетами).

Класифікація основних загроз бюджетній безпеці держави. Прагматизм бюджетного дефіциту у контексті бюджетної безпеки держави: методи фінансування та способи подолання. Проблеми забезпечення бюджетної безпеки держави.

ПЛАН

- 5.1. Поняття бюджетної безпеки держави
- 5.2. Критерії та індикатори оцінки бюджетної безпеки держави
- 5.3. Загрози бюджетній безпеці держави
- 5.4. Бюджетний дефіцит і його вплив на бюджетну безпеку держави
- 5.5. Стратегія і механізм забезпечення бюджетної безпеки держави

5.1. Поняття бюджетної безпеки держави

Поняття «бюджетна безпека держави» є синтезованим, що поєднує сутнісні характеристики таких категорій як «фінансова безпека держави» (зміст та понятійну сутність якої розкрито у попередній темі) та «державний бюджет», «бюджетна система держави», «бюджетна політика держави», зміст яких досить широко висвітлюється в сучасній науковій літературі, що дозволяє використовувати їх теоретичні основи і методологічний апарат для розкриття важливих концептуальних основ поняття «бюджетна безпека держави» як самостійного об'єкта дослідження. З огляду на вищезазначене, *основні сутнісні характеристики поняття «бюджетна безпека держави» можуть бути сформульовані з урахуванням таких ключових аспектів.*

По-перше, бюджет є одним із найважливіших інститутів економічного суверенітету держави, а тому бюджетна безпека є основним елементом системи економічної і фінансової безпеки держави. Пріоритетна роль бюджетної складової в загальній системі економічної і фінансової безпеки держави визначається такими основними факторами, що характеризують об'єктивну необхідність існування бюджету:

1. Бюджет як найбільший централізований фонд фінансових ресурсів держави є матеріальною базою її існування та основною формою ресурсного забезпечення реалізації економічної стратегії держави, оскільки забезпечує акумулювання коштів, необхідних для фінансування потреб держави та проведення державної внутрішньої і зовнішньої економічної політики.

За допомогою бюджету держава виконує свої функції і, зокрема: здійснює утримання соціальної сфери; забезпечує соціальний захист населення; перерозподіляє кошти між окремими територіями і галузями; здійснює вплив на розвиток НТП через фінансування наукових установ; вирішує питання охорони навколишнього середовища та підтримки обороноздатності держави; здійснює фінансування зовнішньоекономічної діяльності та задоволення інших суспільних потреб. Практично вирішення більшості завдань макроекономічного і соціального розвитку держави, зростання державних потреб і державних видатків потребують підвищення рівня централізації ВВП і нарощення фіскального потенціалу держави. При цьому одним із фіскальних пріоритетів держави є збалансування державних потреб із фінансовими можливостями держави.

Необхідні державі фінансові ресурси для виконання нею своїх функцій вона може акумулювати таким чином: заробляти як власник засобів виробництва; отримувати від використання природних ресурсів, які знаходяться в її власності; мобілізувати шляхом перерозподілу доходів юридичних і фізичних осіб. Вибір джерел формування бюджетних ресурсів, оптимізація їх структури та ефективність використання в значній мірі визначають рівень фінансової та економічної незалежності держави і раціональність її фінансової політики. Відповідно, стратегія забезпечення бюджетної безпеки держави є невід'ємною складовою загальної стратегії її фінансового й економічного розвитку.

2. За формою прояву бюджет є основним фінансовим планом, в якому відображається діяльність держави та місцевих органів влади і управління. Важливою характеристикою бюджету як фінансового плану є склад і структура доходів і видатків, а також їхня частка у бюджетах усіх рівнів. Адже бюджет - це

не просто розпис доходів і видатків держави, а віддзеркалення її економічної і соціальної, міжнародної та оборонної, а головне фінансової (в т.ч. бюджетної) політики. При цьому бюджетна політика як складова фінансової політики держави проявляється у:

- системі форм і методів мобілізації фінансових ресурсів та їх розподілу між окремими регіонами і галузями економіки держави;
- складі і структурі доходів і видатків держави та адміністративно-територіальних одиниць;
- інструментах і важелях механізму збалансування бюджетів усіх рівнів (бюджетному регулюванні);
- встановленні оптимального рівня централізації бюджетних коштів;
- забезпеченні допустимого рівня дефіциту бюджету та оптимізації методів і джерел його покриття (фінансування).

Зважаючи на вищезазначене, основна мета бюджетної політики держави полягає у найповнішій мобілізації фінансових ресурсів та оптимальному їх розподілі між галузями економіки, територіями та верствами населення для задоволення потреб розвитку суспільства. Саме на цій основі має забезпечуватися макроекономічна збалансованість, стійке зростання економічного потенціалу держави, підвищення підприємницької активності та рівня зайнятості населення, зміцнення міжнародної конкурентоспроможності країни.

3. Бюджет - невід'ємний атрибут ринкових відносин і, одночасно, важливий інструмент макроекономічного регулювання.

До бюджетних методів регулювання економічних і соціальних процесів відносять: податки, які впливають на розвиток виробництва товарів, попит на них та їх пропозицію; бюджетне фінансування загальнодержавних програм, що забезпечують розширення виробництва й удосконалення його структури, розвиток соціальної сфери і соціальний захист громадян; фінансова підтримка окремих галузей і підприємств для вирівнювання економічних умов їх функціонування або прискореного розвитку (через субвенції, пільгові, безпроцентні кредити та ін.); створення за рахунок бюджетних коштів спеціальних фондів, резервів для попередження диспропорцій у розвитку економіки.

Ефективне і зважене використання бюджетних методів та інструментів сприятиме досягненню збалансованості макроекономічних відтворювальних пропорцій. Тому бюджетна безпека чинить визначальний вплив не лише на фінансову, але й на макроекономічну складову економічної безпеки держави.

При утвердженні економіки ринкового типу в Україні бюджет зберігає свою важливу роль. Але при цьому змінюються методи його впливу на суспільне виробництво і соціальну сферу. Бюджетні інструменти широко використовуються для міжгалузевого і територіального перерозподілу фінансових ресурсів з урахуванням рівня економічного та соціального розвитку в масштабах всієї території України. Проте, ключовим завданням бюджетної політики є опанування сучасними бюджетними і податковими стимулами розвитку.

4. Бюджет як найбільший централізований фонд грошових коштів держави відіграє пріоритетну роль у забезпеченні стабілізації економічного і соціального розвитку держави. Інструментом такої стабілізації виступають резервні фонди (оборотна касова готівка, стабілізаційний фонд, Резервний фонд Кабінету Міністрів України), що формуються на випадок здійснення непередбачених видатків, що не носять постійного характеру.

Таким чином, бюджетна безпека як носій суверенітету та важлива умова забезпечення стабільного і ефективного соціально-економічного розвитку держави є невід'ємною і пріоритетною складовою її фінансової та економічної безпеки.

По-друге, з позицій статичного підходу бюджетну безпеку розглядають як систему кількісних і якісних параметрів, що характеризують стан забезпечення бюджетної ліквідності і бюджетної дієздатності та в комплексі з іншими індикаторами стану фінансової безпеки держави відображають рівень її стійкості і стабільності.

По-третє, об'єктом забезпечення бюджетної безпеки є система пріоритетних збалансованих фінансових інтересів держави. Саме ця сутнісна характеристика бюджетної безпеки держави є однією із найважливіших, оскільки фінансові інтереси визначають не лише характер побудови бюджетної, але й формують вектори розвитку усієї фінансової системи держави. При цьому пріоритетні фінансові інтереси держави в системі бюджетної безпеки мають бути збалансовані з інтересами інших суб'єктів фінансових відносин.

Така збалансованість чи гармонізація фінансових інтересів є важливою умовою підвищення надійності бюджетної безпеки держави та забезпечення фінансової стійкості і стабільності фінансової системи держави в цілому. У першу чергу така збалансованість фінансових інтересів держави має здійснюватися з фінансовими інтересами суб'єктів господарювання і населення, між державою і адміністративно-територіальними утвореннями. У даному випадку фінансова

безпека буде базуватися не лише на бюджетному потенціалі, але й на фінансовому потенціалі інших суб'єктів економічних відносин.

Відтак, бюджет є одним із найважливіших інститутів економічного суверенітету держави, його основні критерії та параметри відіграють роль ключових індикаторів оцінки її фінансової стійкості і стабільності, а характер бюджетної політики, у вирішальній мірі, визначає вектори національної стратегії розвитку, спрямованої на зміцнення фінансової та економічної безпеки держави.

З огляду на вищезазначене, під поняттям *бюджетна безпека* слід розуміти стан забезпечення платоспроможності держави з урахуванням балансу доходів і видатків державного й місцевих бюджетів та ефективності використання бюджетних коштів. В цілому бюджетна безпека держави зумовлюється розміром бюджету, рівнем перерозподілу ВВП через бюджет, складом і структурою доходів і видатків бюджету, обсягом останніх на душу населення, розміром, характером та рівнем дефіциту бюджету, методами фінансування останнього, масштабами бюджетного фінансування, особливостями протікання бюджетного процесу (важливу роль при цьому відіграє досконалість та ефективність бюджетного планування, своєчасність прийняття та повнота виконання бюджету), рівнем бюджетної дисципліни. Разом з тим, бюджетна безпека держави у значній мірі залежить від рівня розвитку економічної та фінансової системи держави, характеру економічної і, зокрема, фінансової політики держави.

5.2. Критерії та індикатори оцінки бюджетної безпеки держави

Бюджетна безпека держави, перш за все, визначається *абсолютними розмірами державного бюджету* як у розрізі дохідної, так і видаткової частини.

Динаміка основних показників формування, розподілу (перерозподілу) та використання фінансових ресурсів держави через бюджетну систему України впродовж 2010 – 2015 рр. представлена в табл. 5.1.

Так, динаміка доходів, мобілізованих до всіх бюджетів держави за досліджувані роки в основному є позитивною, виключенням стали: для зведеного та державного бюджетів - лише 2013 рік, а для місцевих - 2014 рік. Це пояснюється нерівномірним розвитком регіонів країни та поглибленням кризового стану національної економіки.

Таблиця 5.1. Динаміка основних показників бюджетної системи України

Показники	2 010р.	2 011р.	2 012р.	2 013р.	2 014р.	2 015р.	2 015р. проти 2014 р.	
							+/-, млн. грн.	+/-, %
Зведений бюджет України (млн. грн.)								
Доходи	314391	398554	445525	442789	456067	636415	180348	39,54
в т. ч. податкові надходження	246441	334692	360567	353968	367512	496638	129126	35,14
Видатки	377873	416854	492455	505844	523126	717607	194481	37,18
Дефіцит	64836	23058	50786	63590	72030	92616	20586	28,58
Державний бюджет України (млн. грн.)								
Доходи	233852	311898	344711	337618	354966	527957	172991	48,73
в т. ч. податкові надходження	179507	261605	274715	262777	280178	409971	129793	46,33
Видатки	225830	238584	271222	287608	299617	423160	123543	41,23
Дефіцит	64417	23558	53445	64707	78053	78644	591	0,76
Місцеві бюджети України (млн. грн.)								
Доходи	80539	86655	100814	105171	101101	108458	7357	7,28
в т. ч. податкові надходження	66934	73 087	85 852	91 191	87 334	86 667	-667	-0,76
Видатки	152043	178269	221233	218236	223509	294447	70938	31,74
Дефіцит	419	-500	-2660	-1116	-6022	13973	19995	316,02

Між тим, упродовж 2014 року, хоч і повільно, але відбувалися процеси її адаптації до нових умов, часткова заміна втрачених економічних і фінансових джерел, що дозволило уникнути неконтрольованого розпаду економіки .

У 2015 році порівняно з 2014 роком доходи зведеного, державного та місцевих бюджетів України продовжували зростати, а саме на: 180348 млн. грн., або 39,54%; 172991 млн. грн., або 48,73%; 7357 млн. грн., або 7,28% відповідно. Проте темпи їх росту були меншими, ніж темпи нарощення видатків (на структурні зміни в національній економіці, оборону, утримання силових структур, фінансування державного боргу тощо), що свідчить про збереження високого рівня державних зобов'язань щодо надання суспільних благ та послуг.

Загалом фактичні обсяги видатків зведеного, державного та місцевих бюджетів за підсумками 2015 року проти 2014 року зросли на: 194481 млн. грн., або 37,18%; 123543 млн. грн., або 41,23%; 70938 млн. грн., або 31,74% відповідно, і, як наслідок - збільшення бюджетного дефіциту на: 20586 млн. грн., або 28,58%; 591 млн. грн., або 0,76%; 19995 млн. грн., або 316,02% відповідно. Втім збалансування номінальних показників бюджетів держави відбувалося передусім за рахунок зростання рівня інфляції.

Таблиця 5.2. Динаміка обсягів ВВП України за 2009–2015 рр.

Роки	Обсяги номінального ВВП,	Відхилення від попереднього року		Обсяги ВВП,	Відхилення від попереднього року	
	млн. грн.	абсолютне,	відносне,	млн. USD	абсолютне,	відносне,
		млн. грн.	%		млн. USD	%
2009	913 345	-	-	117 228	-	-
2010	1 082 569	169 224	18,50%	136 419	19 192	16,40%
2011	1 316 600	234 031	21,60%	163 160	26 740	19,60%
2012	1 408 889	92 289	7,00%	175 781	12 622	7,70%
2013	1 454 931	46 042	3,30%	183 310	7 529	4,30%
2014	1 566 728	111 797	7,70%	131 805	-51 505	-28,10%
2015	1 966 142	399 414	25,50%	98 851	-32 954	-25,00%

Так, зазначені статистичні дані таблиці 5.2 свідчать про те, що впродовж досліджуваного періоду обсяг номінального ВВП у гривневому вимірі мав

тенденцію до щорічного зростання та у 2015 році порівняно з 2010 роком збільшився на 883 573 млн. грн., що склало 81,6%. А у доларовому вимірі цей показник характеризується значними коливаннями, що пояснюється відповідними коливаннями офіційного валютного курсу НБУ (гривні щодо долара США). Найбільші його значення було зафіксовано у 2013 році і він становив 183 310 млн. USD, найменші - у 2015 році, а саме обсяги ВВП склали 98 851 млн. USD, що на 32 954 млн. USD, або на 25,0%, менше, ніж у 2014 році. Однак гривневий його вимір, на відміну від доларового, у 2015 році відображає позитивні значення та становить 1 966 142 млн. грн., що на 399 414 млн. грн., або на 25,5% більше, ніж у 2014 році.

Певною мірою бюджетна безпека визначається також *рівнем централізації /перерозподілу/ ВВП через зведений бюджет*. Аналізуючи світову фінансову статистику, можна побачити, що існують значні відмінності в рівнях державної централізації валового внутрішнього продукту в розрізі окремих країн. Проте, у розрізі окремих груп країн (згрупованих за рівнем централізації ВВП) пропорції розподілу ВВП упродовж останніх 15 -20 років суттєво не змінювалися.

Сучасні провідні науковці за рівнем центра- лізації ВВП виділяють три моделі фінансових відносин у суспільстві: – американська – заснована на максимальному рівні самофінансу- вання юридичних осіб і самозабез- печення фізичних осіб та характери- зується незначним рівнем бюджет- ної централізації (в межах 25– 30% ВВП); – західноєвропейська – пов'язана з паралельним функціонуванням державних і комерційних установ у соціальній сфері.

Державна соціальна сфера є розгалуженішою, ніж у країнах з американською моделлю. Рівень централізації помірний (35– 40% ВВП); – скандинавська – представлена розгалуженою державною соціаль- ною сферою, що створює передумо- ви для найбільшої соціальної ста- більності й забезпечення. Харак- теризується високим рівнем центра- лізації ВВП (50–60%) . Якщо враховувати середній рівень централізації ВВП, то у більшості країн ЄС використовується західноєвропейська мо- дель фінансових відносин. При цьому Австрія, Бельгія, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Греція, Ісландія, Італія, Нідерланди, Португалія, Швеція, Угорщина та Словенія мають вищий рі- вень централізації ВВП, ніж серед- ній показник за сукупністю країн ЄС, який становить 44.54%. В Україні рівень централізації ВВП нижчий, ніж у середньому в країнах ЄС – 18.11%, що свідчить про формування фінансових відносин за американською моделлю.

Дані наведені в табл. 5.3 дають змогу сформулювати ряд висновків. Так протягом 2010 – 2014 рр. номінальний ВВП країни збільшився на 484,2 млрд грн, що склало 44,7 %. При цьому доходи Державного бюджету України зросли на 120,9 млрд грн (51,7 %), а зведеного – на 141,5 млрд грн (45,0 %). Така динаміка обумовила зростання співвідношення доходів Державного бюджету України до ВВП з 21,6 % в 2010 р. до 22,6 % в 2014 р. В той же час співвідношення доходів зведеного бюджету України – з 29,0 % до 29,1 %, хоча слід зазначити, що за 2011 – 2013 рр. дане співвідношення перевищувало 30,0 % і мало максимальний рівень в 2012 р. – 31,6 %.

Таблиця 5.3. Динаміка доходів зведеного та Державного бюджету України та визначення рівня бюджетної централізації за 2010 – 2014 рр.

Показники	Роки					Відхилення 2014 від 2010	
	2010	2011	2012	2013	2014	Абс +/-	Відн. %
ВВП	1082,6	1316,6	1408,9	1454,9	1566,7	484,2	44,7
Доходи зведеного бюджету	314,4	398,3	445,5	442,8	455,9	141,5	45,0
Доходи Державного бюджету	233,9	311,8	344,7	337,6	354,8	120,9	51,7
Відношення доходів зведеного бюджету до ВВП	29,0	30,3	31,6	30,4	29,1	0,1	x
Відношення доходів Державного бюджету до ВВП	21,6	23,7	24,5	23,2	22,6	1,0	x
Темп зростання ВВП	118,5	121,6	107,0	103,3	107,7	-10,8	
Темп зростання доходів зведеного бюджету	105,6	126,7	111,9	99,4	103,0	-2,7	x
Темп зростання доходів Державного бюджету	107,5	133,3	110,6	97,9	105,1	-2,4	x

Такі значення наведених показників дають змогу характеризувати бюджетну політику як відносно «ліберальну», оскільки частка первинних доходів усіх учасників бюджетного процесу, що перерозподіляється через бюджет в європейських країнах, доходить до 40,0 %, а в окремих випадках і до 60,0 %. Проте варто відмітити, що вітчизняні науковці та практики наголошують, що рівень перерозподілу ВВП України через доходи та видатки публічного сектору

економіки є необґрунтовано значним та створює потенційну загрозу для стійкого економічного зростання та ділової активності учасників бюджетного процесу. Адже, з одного боку, високий рівень централізації ВВП є податковим тягарем для одних, а з іншого – створює «утриманські» тенденції для інших. Так, фактичний рівень бюджетної централізації в нашій державі негативно впливає на конкурентоспроможність різних галузей економіки.

На рівень бюджетної безпеки держави у значній мірі впливає *структура доходів і видатків бюджету*, що характеризується нестабільністю. Подібна ситуація в бюджеті свідчить про відсутність вивіреної фінансової стратегії і продуманої тактики реформування фінансової системи, у тому числі її найважливішої складової - бюджету держави.

У цілому показники динаміки доходів бюджетної системи України впродовж 2010 – 2015 рр. свідчать про значну її залежність від податкових надходжень, частка яких у середньому в доходах зведеного, державного та місцевих бюджетів становить 80,31%; 79,12%; 84,27% відповідно. При цьому спостерігається тенденція посилення бюджетної централізації, оскільки значний обсяг доходів зосереджується у державному бюджеті, тоді як рівень децентралізації є недостатнім. Крім того це є свідченням і того, що держава, акумулюючи через бюджети податкові платежі, вилучає досить суттєву частину доходів їх платників. Водночас це означає, що внаслідок ухвалених урядових фіскальних рішень та чергових змін до Податкового кодексу України посилюється рівень податкового навантаження на суб'єктів національної економіки, а також те, що державна активність зростає вищими темпами порівняно з соціально-економічним розвитком в країні. Вподальшому, за таких умов засоби фіскальної політики будуть гальмувати економічне зростання обсягів ВВП та негативно впливатимуть на наповнення доходів бюджетів.

Водночас залишаються актуальними проблеми забезпечення еквівалентності між доходною та видатковою частинами бюджетів держави, неефективного використання бюджетних коштів, марнотратство, корупція та зловживання у зв'язку з їх розподілом та витрачанням, що потребує подальшого реформування як окремих державних інститутів, так і бюджетно-податкової системи.

У процесі структурного аналізу видатків бюджету зупинимося на таких ключових групах видатків - на економічну діяльність, на соціальний захист

населення, на соціально-культурну сферу і на управління, використовуючи дані про їх питому вагу в чистому (без цільових фондів) бюджеті. У динаміці структури видатків бюджету України спостерігаються досить чіткі тенденції. По-перше, це зниження частки видатків на економічну діяльність держави. Це закономірний результат трансформаційних процесів у сфері фінансів підприємств. По-друге, більше половини (52%) коштів державного бюджету у 2006 році було спрямовано на соціальні цілі (більше того, протягом останніх років на соціальні цілі спрямовувалося до 80% видаткової частини місцевих бюджетів), що є досить високим показником. За своїми відносними обсягами видатки на освіту та охорону здоров'я в Україні є достатніми згідно кращого міжнародного досвіду. Проте, якщо проаналізувати використання цих коштів, то можна відмітити: наявність громіздкої, непрозорої та неефективної системи соціальних допомог; обмеженість застосування адресних виплат громадянам, які потребують соціального захисту; незначні капітальні видатки в установах бюджетної сфери, зокрема в освіті та охороні здоров'я.

По-третє, характерною рисою динаміки структури видатків бюджету є підвищення питомої ваги видатків, пов'язаних із реалізацією управлінської функції держави. З одного боку, це досить об'єктивна і закономірна тенденція. Україна, розбудовуючи свою державність, стала створювати і відповідний державний апарат, налагоджувати міжнародні відносини. Але, з іншого боку, на тлі зниження реальних доходів і життєвого рівня переважної частини населення, це здається не зовсім виправданим - у 2015 році сукупні видатки на управління (56,6%) перевищили видатки на соціальний захист (26,5%). Ще однією статтею видатків бюджету є видатки на обслуговування державного боргу, які, навпаки, мають нестабільний характер, що пояснюється, як неефективною бюджетною політикою, так і в значній мірі незалежними від бюджетної політики причинами - установленим графіком погашення заборгованості і виплати процентних доходів кредиторам держави.

Аналізуючи структуру бюджету України, варто зупинитися на такому унікальному явищі, як поділ бюджету на дві складові - загальний і спеціальний фонди. Загальний фонд відображає доходи і видатки самого бюджету, а спеціальний - насамперед позабюджетні кошти бюджетних установ, тобто в бюджет входять і доходи, зароблені бюджетними установами, і їх використання. Однозначно оцінити подібне явище дуже складно. Адже, з одного боку, ці установи є державними, і всі їхні доходи і витрати належать до сфери державних фінансів і, більше того, доходи, зароблені бюджетними установами, формуються

на основі використання державного майна. Щоправда, навіть в умовах адміністративно-командної системи існувало чітке розмежування їх централізованої (бюджет) і децентралізованої (фінанси державних підприємств) складових. З іншого боку, ці доходи не стільки є додатковими коштами, скільки заміщають відсутні бюджетні асигнування (потреби бюджетних установ сьогодні фінансуються з бюджету на рівні 30- 50%).

Ситуація, коли держава не може в повному обсязі профінансувати бюджетні установи і спонукає їх самостійно заробляти доходи, а потім, по суті, пред'являє свої права на ці доходи, включаючи їх у спеціальний фонд, є парадоксальною. І хоча кошти, що концентруються в спеціальному фонді, юридично належать бюджетним установам, вони потрапляють у розпорядження держави і полегшують процес виконання бюджету.

Доходи Державного бюджету України у 2015 році планувались у сумі 516.980.130,3 тис. гривень, у тому числі доходи загального фонду Державного бюджету України - у сумі 491.767.448,7 тис. гривень та доходи спеціального фонду Державного бюджету України - у сумі 25.212.681,6 тис. гривень; видатки Державного бюджету України планувались у сумі 581.760.845,2 тис. гривень, у тому числі видатки загального фонду Державного бюджету України - у сумі 554.591.475,1 тис. гривень та видатки спеціального фонду Державного бюджету України - у сумі 27.169.370,1 тис. гривень.

На 2016 рік доходи Державного бюджету України заплановані у сумі 603.026.450,8 тис. гривень, у тому числі доходи загального фонду Державного бюджету України - у сумі 570.673.435,1 тис. гривень та доходи спеціального фонду Державного бюджету України - у сумі 32.353.015,7 тис. гривень; видатки Державного бюджету України у сумі 676.520.758,2 тис. гривень, у тому числі видатки загального фонду Державного бюджету України - у сумі 642.282.266,4 тис. гривень та видатки спеціального фонду Державного бюджету України - у сумі 34.238.491,8 тис. гривень. Упродовж останніх років питома частка коштів спеціального фонду в доходах і видатках бюджету скоротилася. У 2000 році кошти спеціального фонду в доходах бюджету становили 20%, а у видатках - 19%; у 2001 році - відповідно 23% і 24%; у 2006 році - у доходах - до 22,7%, у видатках - до 21,0%; у 2007 році - відповідно до 21,4% і 19,6%. Відповідно, у 2015 році – 5,3% та 4,9%. У 2016 році за планом – 5,4% та 5,1% відповідно.

Бюджетна безпека характеризується ступенем збалансованості бюджету, а отже розміром його дефіциту або бездефіцитністю. При цьому рівень бюджетної безпеки обернено пропорційний рівню бюджетного дефіциту. Тобто

найбезпечнішим, за інших рівних умов, є бездефіцитний бюджет. Показники дефіциту зведеного бюджету України подані в табл. 5.4.

Таблиця 5.4. Дефіцит Зведеного бюджету України у 2010 - 2015 рр.

Показники	2010р.	2011р.	2012р.	2013р.	2014р.	2015р.	2015р. проти 2014 р.	
							+/-, млн. грн.	+/-, %
Зведений бюджет України (млн. грн.)								
Доходи	314391	398554	445525	442789	456067	636415	180348	39,54
в т. ч. податкові надходження	246441	334692	360567	353968	367512	496638	129126	35,14
Видатки	377873	416854	492455	505844	523126	717607	194481	37,18
Дефіцит	64836	23058	50786	63590	72030	92616	20586	28,58

На бюджетну безпеку визначальний вплив чинить *рівень бюджетного дефіциту*. Маастрихтським договором, для потенційних країн валютного союзу встановлено граничний розмір дефіциту держбюджету на рівні 3% до ВВП. Згідно з даними міжнародної статистики допустима межа дефіциту державного бюджету для розвинутих країн знаходиться на рівні 3-4% до ВВП.

Як відомо, бюджетний дефіцит в умовах спаду виробництва та падіння частки виробничих інвестицій у загальному обсязі видатків бюджету перетворюється у мультиплікатор дезорганізації фінансової системи. У даному випадку бюджетний дефіцит виступає індикатором фіскальних, а не народногосподарських цілей фінансової політики. Тобто, податки стягуються не для створення державою ефективних «точок росту», а для поточного «проїдання» національного багатства за рахунок майбутніх поколінь.

На рівень бюджетної безпеки в державі впливає характер фінансування /покрыття/ бюджетного дефіциту. Недосконала і непослідовна практика фінансування дефіциту бюджету стала суттєвим чинником зниження рівня бюджетної безпеки в Україні. По-перше, важливого значення в моніторингу фінансування бюджетного дефіциту набуває показник його *монетизації*. Додаткова емісія грошей для фінансування бюджетного дефіциту /сеньйораж/ є явищем небезпечним, адже провокує в країні розкручування інфляційної спіралі.

Упродовж кількох останніх років широкого застосування набув метод покриття дефіциту через механізм приватизації. Фактично «з молотка» на аукціонах переходять у приватну власність стратегічні підприємства, до того ж за

заниженими цінами. Ця політична короткозорість призводить не лише до втрати державою контролю на стратегічними, високорентабельними об'єктами, а й до створення ситуації за якої дефіцит нікуди не зникає, а лише тимчасово приховується. Вибір методу покриття бюджетного дефіциту є надзвичайно важливим у контексті забезпечення фінансової безпеки держави. Адже, збільшення або зменшення грошової маси в обігу визначає рівень безпеки грошово-кредитного сектору. Водночас покриття дефіциту державними цінними паперами, а також неефективність розміщення останніх можуть призвести до зниження рівня валютної, банківської і боргової безпеки.

Динаміка структури бюджетної системи України за рівнями адміністративно-територіального поділу наведена в таблиці 5.5.

Бюджетна безпека в значній мірі визначається характером побудови діючої в країні *бюджетної системи*, як сукупності різних видів бюджетів, що знаходяться між собою у певному взаємозв'язку і взаємозалежності. Як зазначається у статті 95 Конституції України, бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами. Виходячи з цього, необхідно органічно поєднувати досягнення бюджетної безпеки держави в цілому і бюджетної безпеки окремих регіонів, усувати взаємну заборгованість між бюджетами різних рівнів.

Слід зазначити, що в кількісному виразі структура бюджетної системи за видами бюджетів так само нестабільна, як за доходами, так і за видатками. Мінімальний рівень централізації бюджету зафіксований у 1993 році - Державний бюджет становив за видатками 60,6%, а за доходами - 52,1%. Максимальний рівень у 2015 році - за видатками - 59,3%, за доходами - 81,5%, що свідчить про достатньо високий ступінь централізації бюджетних ресурсів (*у світовій практиці вважається, що оптимальним є процентне співвідношення центрального і місцевого бюджетів - 60:40*).

Високою залишається бюджетна централізація і на рівні місцевих бюджетів. Переважна частина коштів (у різні роки від 60 до 70%) спрямовується в централізовані регіональні бюджети - обласні та районні. Водночас переважна частина бюджетного фінансування здійснюється саме місцевими органами самоврядування. Таким чином, принцип субсидіарності (максимального наближення фінансування соціальних послуг до місця їх надання), визначений у Бюджетному кодексі, поки що має суто декларативний характер.

Таблиця 5.5. Динаміка структури Зведеного бюджету України (за доходами і видатками бюджету), у %

Показники	2 010р.	2 011р.	2 012р.	2 013р.	2 014р.	2 015р.	2 015р. проти 2014 р.	
							+/-,	+/-,
							млн. грн.	%
Державний бюджет України (млн. грн.)								
Доходи	233852	311898	344711	337618	354966	527957	172991	48,73
в т. ч. податкові надходження	179507	261605	274715	262777	280178	409971	129793	46,33
Видатки	225830	238584	271222	287608	299617	423160	123543	41,23
Дефіцит	64417	23558	53445	64707	78053	78644	591	0,76
Місцеві бюджети України (млн. грн.)								
Доходи	80539	86655	100814	105171	101101	108458	7357	7,28
в т. ч. податкові надходження	66934	73 087	85 852	91 191	87 334	86 667	-667	-0,76
Видатки	152043	178269	221233	218236	223509	294447	70938	31,74
Дефіцит	419	-500	-2660	-1116	-6022	13973	19995	316,02

Аналізуючи динаміку складу і структури доходів (без врахування міжбюджетних трансфертів) місцевих бюджетів, варто відзначити, що найбільшим джерелом доходів місцевих бюджетів (без врахування міжбюджетних трансфертів) були податкові надходження.

У 2014 р. частка доходів місцевих бюджетів у доходах зведеного бюджету становила 50,8 %. У структурі доходів місцевих бюджетів податкові надходження склали 37,7 %. Їх домінуючу частку формує податок на доходи фізичних осіб (27,0%), плата за землю (5,2%), а частка місцевих податків і зборів як власне джерело бюджетів місцевого самоврядування складає лише 3,5%, тоді як в європейських країнах їх частка становить майже 30%. Частка власних і закріплених доходів місцевих бюджетів не перевищує 35%. Частка неподаткових надходжень в доходах місцевих бюджетів становила 4,1%, з яких 78% становили власні надходження бюджетних установ. Аналіз фактично мобілізованих джерел доходів дає підстави стверджувати, що залежність місцевих бюджетів від результатів перерозподілу фінансових ресурсів через державний бюджет залишається значною, а відсутність узгодженого розподілу повноважень не стимулює органи місцевого самоврядування до збільшення власної бази місцевих бюджетів.

На бюджетній безпеці не може не позначатися *діюча правова база, професіоналізм і ретельність розробки і процедура розгляду та затвердження бюджету*. Головним законодавчим актом, який на сьогодні визначає бюджетний процес в Україні є Бюджетний кодекс. Поряд з цим, в умовах зародження і розвитку демократії в країні все значущим стає положення про подвійну детермінованість бюджету - результатами економічної взаємодії в умовах ринку та політичного погодження у демократичних інститутах. При цьому результати прийняття рішень у демократичних процедурах прямо впливають на бюджет, часто не враховуючи економічні реалії. В цих умовах подекуди визначальними в плані показників і пропорцій бюджету стає вплив на нього явищ бюрократизації, корупції, лобіювання, дії групових інтересів тощо.

Бюджетна безпека не в останню чергу залежить від *ретельності складання бюджету, високого ступеня деталізації усіх його складових*. Це обумовлено тим, що, з огляду на ці фактори, не тільки зростає чи, навпаки, знижується обґрунтованість закладених у бюджеті показників, а й підвищується можливість повноцінного контролю за витрачанням бюджетних коштів. Бюджетна безпека залежить від *своєчасності прийняття бюджету*, оскільки зволікання у

бюджетному процесі є дестабілізуючим чинником. Серед основних наслідків несвоєчасності прийняття бюджету: дезорганізація в соціально-економічній сфері, зниження інвестиційної активності, посилення інфляційних процесів, дестабілізація національної валюти тощо. Ступінь бюджетної безпеки держави зростає або знижується за наявності чи відсутності *бюджетних резервів*, що утворюються у бюджетах усіх рівнів для фінансування непередбачених витрат (згідно положень Бюджетного кодексу, розмір резерву не може перевищувати 1% обсягу видатків загального фонду бюджету).

Бюджетна безпека також визначається *розмірами існуючих пільг, системою бухгалтерської звітності, рівнем бюджетної дисципліни*.

5.3. Загрози бюджетній безпеці держави

Важливою вихідною передумовою формування стратегії та механізму забезпечення бюджетної безпеки держави, поруч із аналізом критеріїв та індикаторів її оцінки, є ідентифікація загроз пріоритетним фінансовим інтересам у бюджетній системі. Від того наскільки точно і повно ідентифікований склад загроз фінансовим інтересам в бюджетній системі, проведена оцінка інтенсивності їх прояву і можливих збитків, залежить ефективність забезпечення бюджетної і загалом фінансової безпеки держави. Основними потенційними загрозами бюджетній безпеці держави стратегічного та загальноекономічного характеру, що чинять деструктивний вплив на можливість реалізації фінансових інтересів у бюджетній сфері є:

- падіння виробництва в основних галузях економіки;
- зменшення рентабельності і зростання збитковості господарюючих суб'єктів;
- низький рівень платіжно-розрахункової дисципліни;
- нечіткість юридичних норм в сфері бюджету і оподаткування, неоднозначність їхнього трактування;
- перевищення прогнозованих темпів інфляції у поточному бюджетному періоді;
- тінізація економічних процесів. Так, наприклад, обсяги тіньового сектору в економічно розвинутих країнах утримуються на рівні, що не має суттєвого впливу на соціально-економічні процеси у суспільстві (5-12% ВВП). При розмірах тіньового сектору у 30% від ВВП настає критична межа, перевищення якої

свідчить про функціонування у країні відтворювальної системи тіньових економічних відносин. Серед країн Центральної та Східної Європи і на пострадянському просторі за масштабами тіньового сектору Україна, на жаль, продовжує утримувати одну із чільних позицій (масштаби тіньової економіки в Україні за оцінками експертів коливаються у межах від 40 до 80% ВВП, тоді як у Словаччині, Чехії, Польщі й Естонії за приблизними оцінками тінізація економіки складає 5-13% від ВВП, Латвії - 35,3%, Болгарії - 36,2%, Росії -41,6%).

На думку більшості експертів, найвищими темпами тіньова економіка в Україні розвивалася у 1994-1998 роках, коли її обсяги сягали 65% офіційного ВВП. На той час тіньовий сектор охопив більшу частину промислового виробництва, особливо паливно-енергетичного комплексу, сільського господарства, приватизаційні процеси. Характерною ознакою того періоду був підвищений попит на готівку, темпи зростання якої більше, ніж удвічі перевищували темпи зростання депозитних внесків у банківській системі. Великого поширення набули „неофіційні" готівкові розрахунки. Усе це в підсумку стало причиною значних бюджетних втрат (іншими словами втраченою вигодою для бюджету).

Достовірних методів, здатних чітко відокремити тіньовий сектор від легального, не існує. Рівень тіньової економіки в Україні у 2015 році знизився до 40% від ВВП, у порівнянні з 43% у 2014 році, повідомляє Міністерство економічного розвитку і торгівлі. Як наголошується в повідомленні МЕРТ, в економіці України, починаючи з травня 2015 року, зберігалася позитивна тенденція до стабілізації макроситуації. Очікуваним результатом процесів курсової стабілізації стало зниження рівня інфляції - якщо в квітні 2015 року (до квітня минулого року) він склав 60,9%, то в грудні 2015 року (до грудня попереднього року) - 43,3%. Разом з деескалацією військового конфлікту на сході країни це зумовило поліпшення динаміки ВВП. У міністерстві вважають, що ці позитивні тенденції були досягнуті завдяки: фіскальній консолідації та жорсткій монетарній політиці; отриманій фінансово-кредитній допомозі від МВФ; досягнутим домовленостям щодо реструктуризації зовнішнього державного боргу; активізації процесів реформування економіки та поглибленню співпраці з Європейським Союзом; географічній переорієнтації українського експорту (зокрема, в країни ЄС, Африки та Азії); пристосуванню суб'єктів господарювання до нових економічних умов; поступовому відновленню та формуванню нових міжгалузевих зв'язків в економіці в умовах «затухання» інтенсивності конфлікту на сході країни.

До основних загроз, що проявляються у сфері фіскально-бюджетної діяльності держави і чинять прямий деструктивний вплив на бюджетну безпеку держави у формі визначеного обсягу економічного збитку, можна віднести такі:

- по-перше, неефективність податкової системи, заниження господарюючими суб'єктами податкової бази та ухилення від сплати податків;

- по-друге, неефективність системи контролю за витрачанням бюджетних коштів;

- по-третє, непередбачуваність й нестабільність найважливіших його параметрів. Мова іде про те, що прогнозні оцінки номінальних доходів бюджетів різного рівня, динаміка цін на товари і послуги, що купуються за бюджетні кошти, витрати на обслуговування зовнішнього боргу та ін., настільки невизначені і залежні від впливу низки непередконтрольних уряду факторів, що бюджет як фінансовий план у ранзі Закону перетворюється, скоріше, на умовність з усіма негативними наслідками, які з цього випливають;

- по-четверте, існування прихованого бюджетного дефіциту, який утворювався в наслідок існування довготривалої бюджетної заборгованості по бюджетних виплатах із заробітної плати, соціальних трансфертів, ПДВ та ін.;

- по-п'яте, недостатнє або несвоєчасне наповнення джерел покриття бюджетного дефіциту;

- по-шосте, використання коштів державного бюджету в Україні здійснюється у відповідності до тенденцій стабільного збільшення масштабів державного споживання. Склад і структура видатків державного бюджету за останні роки засвідчує неефективний розподіл державних коштів, більша частина яких спрямовується на споживання, а не на розвиток.

- по-сьоме, адміністративна зарегульованість і виключно вертикальний характер системи міжбюджетних взаємовідносин, що обмежує децентралізацію бюджетної системи і послаблює бюджетну безпеку держави. Так за діючою системою міжбюджетних відносин рух бюджетних трансфертів здійснюється тільки між бюджетами вищого і нижчого рівнів, які безпосередньо пов'язані адміністративною підпорядкованістю. Водночас у багатьох країнах наприклад, в Німеччині, існує розвинена система горизонтальних міжбюджетних взаємовідносин - між бюджетами одного рівня, що відображає демократичність бюджетної системи цих країн і принцип взаємодопомоги регіонів та населених пунктів;

- по-восьме, перекладання дефіциту на місцеві бюджети (підвищення рівня заробітної плати бюджетникам, значна частина яких фінансується з місцевих

бюджетів відбувається без належного закріплення за цими бюджетами додаткових дохідних джерел, які б відповідали покладеним на них повноваженням. Це призводить до утворення бюджетної незбалансованості на місцевому рівні і засилля бюджетної системи трансфертами); невиконання юридичними особами-резидентами зобов'язань за іноземними кредитами, одержаними під гарантії уряду; несвоєчасне прийняття бюджету та звітів про його виконання.

5.5. Бюджетний дефіцит і його вплив на бюджетну безпеку держави

Як уже зазначалось, рівень бюджетної безпеки держави є обернено пропорційним до величини бюджетного дефіциту. При цьому дефіцит виступає чи ненайважливішим чинником в системі загроз не лише бюджетній, а й фінансовій безпеці держави загалом. З огляду на це, варто проаналізувати суть даного явища, виокремивши важливі моменти, які і визначають певну його критичність в оцінці показників бюджетної безпеки.

Практично упродовж усіх років незалежності України її бюджет складався із дефіцитом. Найважчим був 1992 рік, коли дефіцит становив 36,1% до обсягу видатків бюджету і 13,8 % ВВП. Надалі ситуація дещо поліпшилася. Упродовж 1993-1997 рр. середньорічний рівень дефіциту відносно видатків становив 15,1%, а відносно ВВП - 6,6%. Звісно, це був ще досить відчутний дефіцит, який більше, ніж удвічі перевищував загально визнані припустимі межі (2-3% до ВВП). Починаючи з 1998 року рівень бюджетного дефіциту істотно знижувався, а в 2000 році бюджет було складено й виконано з профіцитом на суму 1,0 млрд. грн. Водночас до неподаткових доходів бюджету були включені доходи від приватизації державного майна на суму 2,3 млрд. грн. Якщо ці доходи, як надзвичайні, вивести за баланс бюджету, то виявляється, що він виконаний не з профіцитом, а з дефіцитом на суму 1,3 млрд. грн. (0,8% до ВВП). У 2002 році надходження від приватизації вже були віднесені до джерел фінансування дефіциту бюджету. Профіцитність бюджету пояснюється досить просто - недофінансуванням затверджених видатків на суму 5,2 млрд. грн. проти затвердженого Верховною Радою України обсягу. Це означає, що проблеми бюджетного дефіциту дуже складні і вирішити їх суто механічно неможливо. Таким чином, як один з основних макрофінансових індикаторів, бюджетний дефіцит в Україні свідчить про відчутні проблеми як у сфері державних фінансів, так і у фінансовій системі та економіці в цілому.

У 2014 році дефіцит становив 26,1% до обсягу видатків державного бюджету, та 13,8% до обсягу видатків зведеного бюджету, у 2015 році – 19,2% та 12,9% відповідно. Дефіцит зведеного бюджету до обсягу ВВП у 2014 році становив 4,6% та у 2015 році – 4,7%.

Постає питання: як збалансувати бюджет? Здавалося б, що може бути простіше - скоротити видаткову частину, якщо надходження недостатні і усе. Проте на практиці згортати фінансування державних програм не тільки складно, а інколи й недоцільно. Наприклад, з економічної точки зору не можна скорочувати видатки на капітальні чи інноваційні проекти, з політичної точки зору - на соціальні програми та екологію. Достатньо незначна частина видатків бюджету залежить від рішень прийнятих у поточному році. Більша ж їх частина необхідна для виконання раніше затверджених програм, як-то: допомоги учасникам військових дій та інвалідам, участь у довгострокових міжнародних проектах тощо. Окрім того, хоч існування захищених статей видатків бюджету і скорочує можливості варіювання фіскальної політики, ці видатки (виплати по безробіттю, субсидії сільському господарству) часто стають стабілізаторами економічного становища в країні.

Інший варіант - збільшити податкові надходження. Мова йде, зокрема, про рівень агрегованої податкової ставки або норми оподаткування в країні. Від її розмірів залежать як обсяги доходів бюджету, так і динаміка реального продукту. Проте, підвищення податків має свої межі, а практика встановлення високих норм оподаткування засвідчує свою неефективність. Платники податків погоджуються сплачувати податки еквівалентні усередненим ставкам. Їх підвищення: спонукатиме платників до ухилення від оподаткування, призведе до зростання доходів тіньової економіки, згортання легального бізнесу, а заодно й до скорочення податкової бази (див. рис. 5.1).

Представники теорії економіки пропозиції (її прихильником був і А.Лаффер) свого часу відстоювали ідею про те, що зниження податкових ставок через дію стимулюючого ефекту приведе до підвищення податкових надходжень до бюджету. Теоретично обґрунтована і життєво приваблива пропозиція щодо зниження податків набула широкого застосування в США у 80-х рр. XX століття. Вона займала чільне місце в стратегії правління Р.Рейгана(1980 - 1988).

Проте політика щодо зниження податків в контексті балансування бюджету може розглядатися радше в довгостроковому періоді, оскільки в процесі розробки і затвердження бюджету внести кардинальні зміни в податкове законодавство і одночасно їх врахувати в бюджеті практично неможливо.

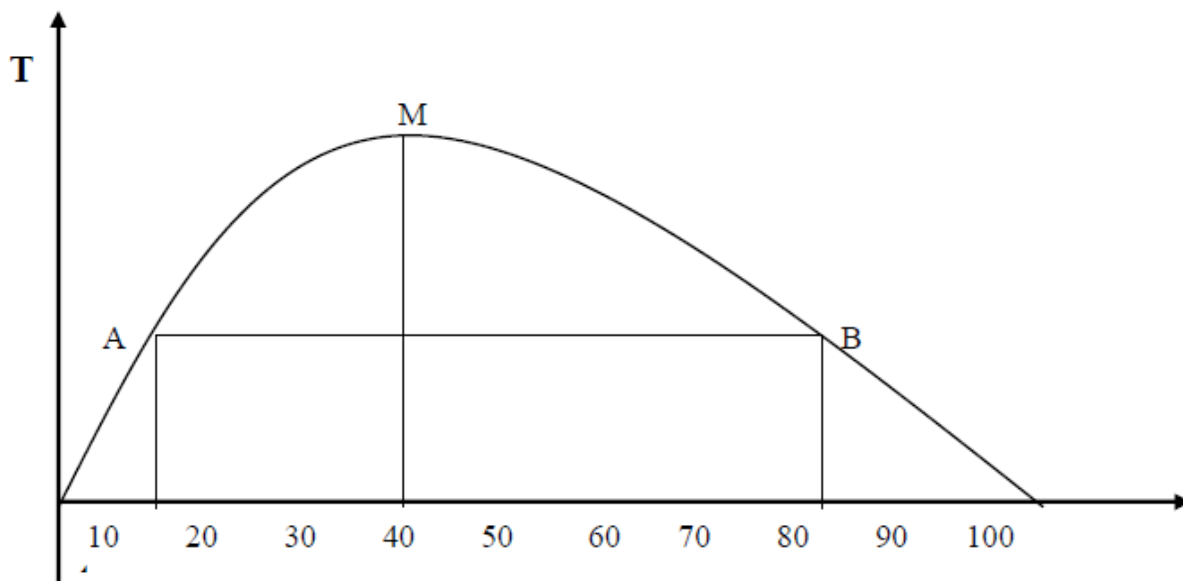

Рис. 5.1. Крива Лаффера

Це означає, що маніпуляції з податковим законодавством під час бюджетного процесу не можуть допомогти збалансувати бюджет, хоча вони активно впливатимуть на економічну динаміку і величину податкових надходжень у плановому періоді. Отож, якщо видаткову частину не скорочувати, балансуючою статтею бюджету може стати дефіцит, що потребує вибору найефективніших джерел покриття та їх оптимізації.

Теоретично можливі три варіанти фінансування бюджетного дефіциту: продаж державних активів (приватизація), емісія грошей та державні запозичення (див. рис. 5.2).

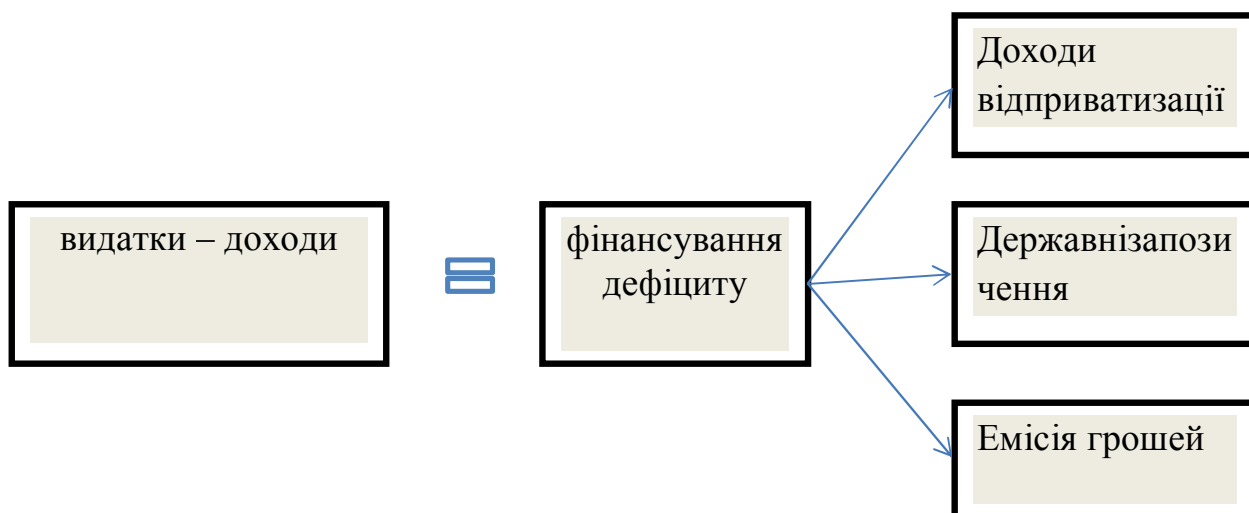

Рис. 5.2. - Фінансування бюджетного дефіциту

Продаж державних капітальних активів з метою покриття дефіциту бюджету є явищем достатньо рідкісним. Широкомасштабна приватизація - атрибут перехідного періоду. Вона проводиться з метою оптимізації розмірів державного і приватного секторів економіки і не може розглядатись як надійний ресурс для додаткових видатків, оскільки платежі при цьому здійснюються раз і назавжди. Зважаючи на це, статистика державних фінансів рекомендує такі надходження відображати «під ризикою», тобто відносити саме до категорії фінансування бюджету, а не до доходів. Хоча цю думку поділяють не усі. Зважаючи на свою обмеженість, адже кількість держмайна не безмежна та й багато об'єктів передавати у приватну власність просто не можна, цей метод не є універсальним.

В ситуації, коли уряд хоче профінансувати ту чи іншу програму, але через дефіцит бюджетних ресурсів йому це не вдається, він може вдатись до додаткової емісії через механізм друкування нічим не забезпечених грошей, що ліквідує дефіцит коштів. Цей метод покриття дефіциту є найпростішим, проте створює загрози не лише бюджетній, але й макроекономічній стабільності. Додаткова емісія збільшує пропозицію грошей в обігу, що порушує вартісні пропорції, описані рівнянням Фішера ($MV=PO$, де M - пропозиція грошей; V - швидкість обігу грошей; P - середні ціни; O - пропозиція продукту). В короткостроковому періоді ні швидкість обігу грошей, ні динаміка продукту не можуть компенсувати зростання грошової маси. Тому найоперативніше в цьому випадку реагують ціни, ріст яких зупинити практично не можливо. Так розкручується інфляційна спіраль. Ця обставина змусила більшість країн на законодавчому рівні заборонити емісію як джерело фінансування бюджетного дефіциту, в тому числі і в Україні (ст. 15 Бюджетного кодексу України забороняє використовувати емісійні кошти НБУ на фінансування дефіциту Державного бюджету України; ст. 54 Закону України „Про Національний банк України" забороняє видавати прямі кредити як у національній, так і в іноземній валюті на фінансування витрат Державного бюджету України).

Проблем з неконтрольованою інфляцією вдається уникнути, використовуючи як метод покриття дефіциту бюджету державні запозичення. Останні розширюють фінансові можливості держави і, водночас, є ефективним інструментом вилучення зайвих коштів з обороту. На суспільно-психологічному рівні державні позики не викликають опору, на відміну від підвищення податків. Але поряд з цим, результатом державних позик є накопичення державного боргу, а державний бюджет обтяжується видатками, що спрямовуються на його

обслуговування. Більше того, надмірні позики та неефективне управління державним боргом загрожують державі дефолтом.

Таким чином бюджетний дефіцит є неоднозначним явищем. Найчастіше бюджетний дефіцит є явищем негативним, що зумовлює не лише зниження рівня бюджетної і фінансової безпеки, а й низку інших негативних наслідків для економіки держави. Проте, рівень безпеки держави буде змінюватись у залежності від того, яким чином держава управляє цим дефіцитом, тобто, які сценарії обираються для збалансування бюджету і для покриття бюджетного дефіциту. Складність цього процесу пояснюється в значній мірі відсутністю ідеального механізму управління дефіцитом бюджету.

Усі способи покриття дефіциту не позбавлені негативних наслідків, а збалансування бюджету можливе скоріше в довгостроковому періоді. Але світова практика показує, що вважати бюджетний дефіцит тільки негативним явищем, також неварта. В умовах глибокої кризи, коли держава змушена стимулювати економічний розвиток, дефіцитне фінансування стає чи не єдиним виходом. В процесі формування ринкових відносин та становлення демократичного середовища, бюджетні дефіцити можуть стати додатковим стимулом економічного розвитку. Водночас подолання бюджетного дефіциту може бути стратегічним завданням, його досягнення не повинно перетворюватись у самоціль, а бути явищем об'єктивним, таким, що відповідає інтересам усього суспільства і держави.

5.5. Стратегія і механізм забезпечення бюджетної безпеки держави

В останньому за часом Посланні Президента України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2015 році», визначені основні виклики та загрози фінансовій безпеці держави, які постали перед Україною протягом 2014 р., зберігатимуть свою актуальність далі. До них належать:

1. Посилення розбалансованості бюджетної сфери. Це зумовлено зниженням ВВП і тимчасовою втратою контролю над частиною території країни в поєднанні з різким зростанням витрат бюджету, детермінованими необхідністю збільшення фінансування оборони країни та девальвацією національної валюти.

2. Ослаблення системи державного регулювання та контролю у фінансово-бюджетній сфері. Як наслідок, істотно погіршився стан фінансово-бюджетної дисципліни, розширилася сфера та зросли обсяги фінансових порушень,

збільшилися розміри недонадходжень до бюджету податків, зборів і обов'язкових платежів, послабилася відповідальність у фінансово-економічній сфері.

Необхідною умовою стратегії розвитку економіки є забезпечення цінової стабільності та стабільності фінансової системи у довгостроковому періоді, модернізація бюджетно-податкової політики шляхом її трансформації на інструмент соціально-економічного розвитку. Успіх структурних реформ, спрямованих на відновлення поступального економічного зростання, модернізацію економіки держави та підвищення добробуту громадян, значною мірою зумовлюється ефективністю механізмів бюджетно-податкової політики держави. Виклики, спричинені зовнішніми загрозами та внутрішніми структурними трансформаціями, висвітлили системну неузгодженість механізмів бюджетно-податкового регулювання.

Щодо зміцнення дохідної бази бюджету, то варто відзначити, що великий комплекс проблем, розв'язання яких дозволило б значно оздоровити фіскальну ситуацію в країні і зміцнити дохідну базу державного і місцевих бюджетів, криється, перш за все, у сфері надання податкових пільг. І справа тут абсолютно не у тому скільки існує цих податкових пільг, а яка ефективність їх дії. Значна кількість пільг в системі оподаткування сприяє формуванню у платників специфічного типу мислення, що базується на розробці методики пристосування до окремих видів пільг.

Починаючи з 1997 р., податкові органи щоквартально формують та затверджують довідник пільг, що передбачені чинним податковим законодавством. В Україні налічується значна кількість податкових пільг, методики обліку яких різнилися протягом років. У 2011-2013 рр. була визначена класифікація податкових пільг відповідно до бюджетних втрат: група А – не призводять до бюджетних втрат; група В – призводять до бюджетних втрат; група Н – переваги в оподаткуванні за економічною суттю не є фінансовою підтримкою платника та група Z - зменшують надходження. На сьогодні, відповідно до Довідника пільг, залишилось дві їх групи – ті, що є втратами, та ті, що втратами не вважаються.

Зауважимо, що у Податковому кодексі України не вважаються такі види податкових пільг як зменшення (обмеження) бази оподаткування, застосування спрощеної системи оподаткування, збільшення податкового (звітного) періоду, відстрочення й розстрочення сплати податкових зобов'язань, хоча на сторінках цього законодавчого акту мова про них йдеться [1]. Відповідно, вищезазначені пільги не враховані в Довідниках податкових пільг.

Так, згідно з довідником податкових пільг, що є втратами бюджету № 80 – 1 та № 80 – 2 станом на 1 жовтня 2016 р. кількість видів пільг в оподаткуванні становить 246. Зокрема, по окремих видах податків: ПДВ - 123, податок на прибуток підприємств - 26, плата за землю - 31, державне мито - 11, акцизний збір із імпортованих товарів та вітчизняних товарів - 53, місцеві податки і збори - 2.

У табл. 5.3 відображено кількість законодавчо встановлених в Україні податкових пільг у розрізі прямих податків. Цікавим є той факт, що після введення у дію Податкового кодексу України кількість пільг за прямими податками у 2011 році, порівняно із попереднім періодом, зросла на 10,2 %. Ці зміни відбулися за рахунок збільшення кількості пільг за податком на прибуток підприємств та платою за землю, у той час як зменшення кількості пільг за місцевими податками і зборами стало результатом суттєвих змін в системі місцевого оподаткування.

Фактично новим Податковим кодексом було скасовано чимало діючих пільг, але запроваджено ще більше нових. Вищезазначені зміни негативно вплинули на формування бюджетних доходів, збільшивши втрати зведеного бюджету у 2011 р. у 5 разів, порівнюючи з попередніми роками (табл.5.7).

Виявлені тенденції впливу пільгового оподаткування за прямими податками на формування бюджетних доходів підтверджують значення показників, що представлені на рис. 5.4.

Отже, процес забезпечення формування доходів бюджету залежить не від кількості наданих пільг, а від їх змістовного складу. Кардинальні зміни бюджетно-податкового законодавства України 2015 року хоча і підвищили ефективність пільгового оподаткування за прямими податками та сприяли зменшенню втрат бюджетних доходів, проте ще не забезпечили досягнення рівня показників розвитку держави докризового періоду.

Зазначене актуалізує необхідність виявлення проблемних питань системи пільгового прямого оподаткування та перегляду їх кількісного та якісного складу для перетворення на ефективний інструмент фіскальної політики держави.

Доречно відмітити, що певні податкові пільги в Україні неправомірно застосовуються для легальної мінімізації податкового навантаження. Так, зокрема, значна кількість суб'єктів підприємництва фіктивно використовує працю інвалідів з метою зменшення суми податку на прибуток підприємств.

Варто зазначити, що на сьогодні у державі не створено цілісної та ефективної системи державного контролю за діючими податковими пільгами, відсутня методика оцінки державними органами, що ініціюють запровадження пільг, ефективності їх надання з метою контролю втрат і переваг кожної пільги.

Таблиця 5.6. Кількість податкових пільг у розрізі видів прямих податків згідно з довідниками пільг (станом на початок року)

Види податків	Роки										
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Прямі податки	102	84	117	122	128	141	136	149	149	52	53
у тому числі:											
- податок на прибуток підприємств	56	64	64	69	72	86	83	95	95	28	28
- плата за землю	32	35	41	41	42	49	50	51	51	21	21
- податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки	X	X	X	X	X	X	X	X	X	1	1
- місцеві податки і збори	7	7	7	7	7	2	2	2	2	2	2
- інші прямі податки	7	6	5	5	7	4	1	1	1	X	X

Таблиця 5.7. Динаміка втрат зведеного бюджету України внаслідок надання пільг за прямими податками у 2006-2015 роках (млн. грн.)

Роки	Втрати зведеного бюджету України	у тому числі за рахунок пільг з:			
		податку на прибуток підприємств	плати за землю	місцевих податків і зборів	інших податків і зборів
2006	1044,7	740,4	219,7	3,6	81,0
2007	1508,0	1056,3	360,0	4,2	87,5
2008	2277,3	1674,9	484,1	4,3	114,0
2009	2681,3	1995,6	594,8	6,3	84,6
2010	3086,9	2097,5	886,7	9,1	93,6
2011	15665,7	15409,6	255,2	0,0	0,9
2012	15468,1	15108,8	359,2	0,0	0,1
2013	6204,4	5533,2	671,1	0,0	0,1
2014	5277,8	4623,0	654,8	0,0	0,1
2015	6033,9	5286,1	747,7	0,0	0,1

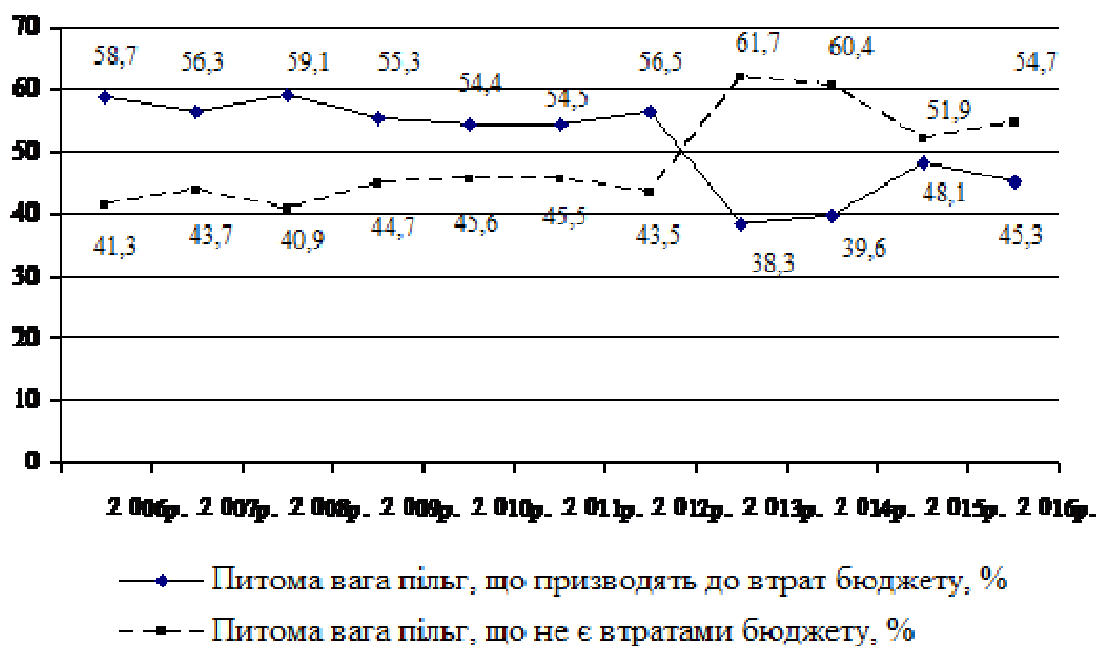

Рис. 5.3. Динаміка структури пільг за прямими податками за 2006-2016 роки (станом на початок року)

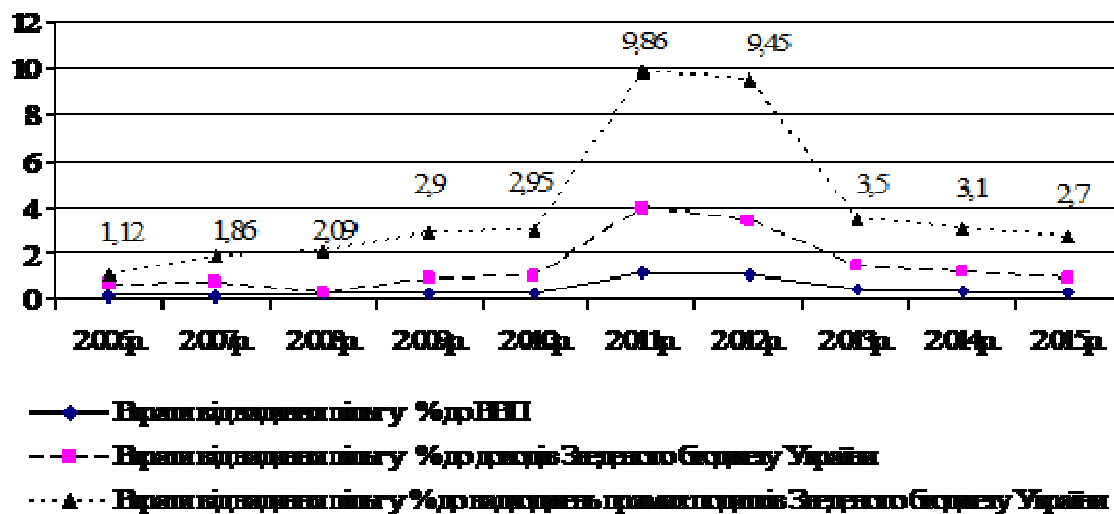

Рис. 5.4. Співвідношення втрат від надання пільг за прямими податками й обсягу ВВП, доходів зведеного бюджету України та надходження прямих податків впродовж 2006-2015 рр

Цікавим є те, що 96-99% втрат бюджетних доходів від надання пільг за податком на прибуток підприємств забезпечується підприємствами паливно-енергетичного комплексу (ПЕК) [4], які складають лише 0,6% кількості підприємств України [5]. При цьому, реального покращення фінансово-господарського стану тих підприємств, які мали податкові пільги, не відбулося.

Зростання витрат зазначених підприємств випереджало збільшення доходів, що призвело до загального зниження прибутковості таких пільговиків, а в окремих випадках – виникнення збитків. Лише третина підприємств ПЕК, які мали податкові пільги, за останні роки збільшила прибуток [5]. Отже, мета запровадження пільг за податком на прибуток для підприємств ПЕК не була досягнута. На нашу думку, суб'єктам підприємництва слід дбати про дотримання принципу самостійності у формуванні власних інвестиційних ресурсів, а не розраховувати виключно на державну допомогу та ще й мати від цього додаткову вигоду.

Слід зауважити, що нормами Податкового кодексу України не встановлено відповідальності платників податків за несвоєчасно подані або подані з помилками звіти про суми податкових пільг. Це упущення в законодавстві України призводить до викривлення інформації щодо фактичних сум пільг і кількості пільговиків, а також до додаткових втрат бюджету. Так, за результатами перевірки підприємств ПЕК, сума недоотриманого податку на прибуток в результаті подання недостовірних даних у вищезазначеній звітності на 25,6 % перевищує сплачений ними обсяг податку [6].

Таким чином, режим пільгового оподаткування в Україні не характеризується прозорістю, виступає конкурентною перевагою для окремих суб'єктів, порушуючи тим самим основні принципи оподаткування (нейтральності, справедливості, ефективності).

Висновки. Таким чином, враховуючи, що одним із наслідків пільгового оподаткування є втрати бюджету, а, відтак, недофінансовані статті його витрат, вважаємо справедливим висновок, який був зроблений Світовим банком для економіки України ще у 2003 році щодо повної ліквідації податкових пільг [7]. Проте розуміючи, що досягнення повної ліквідації податкових пільг має бути процесом поступовим, вважаємо за доцільне: підвищити ефективність пільгового оподаткування за прямими податками за рахунок скасування тих пільг, що призводять до значних втрат бюджетних доходів; розробити методiku оцінки ефективності та доцільності надання податкових пільг, зокрема, за прямими податками; запровадити контроль за напрямками використання додаткових доходів суб'єктами господарювання-пільговиками; внести зміни до чинного податкового законодавства щодо встановлення відповідальності платників податків за подання звітності про суми податкових пільг з недостовірними даними або з помилками; передбачити обов'язкове надання до контролюючих органів суб'єктами

господарювання, що мають право на отримання пільг, документів, що підтверджували б правомірність застосування тієї чи іншої пільги.

Особливого резонансу, свого часу (зокрема у 2000 році) набуло питання зарахування надходжень від приватизації державного майна як джерела неподаткових надходжень до доходів бюджету. Такого роду доходи не можуть виступати джерелом формування доходів бюджету на постійній основі, оскільки приватизація - тимчасове явище, яке за кілька років закінчиться, а проблема наповнення бюджету загостриться з новою силою. Не менш специфічною і неоднозначною, з позиції фінансової стратегії держави, є політика фінансування бюджетного дефіциту за рахунок коштів від приватизації державного майна і їх спрямування на фінансування поточних видатків бюджету. Надходження від приватизації можна використовувати як останній надійний спосіб покриття дефіциту в частині бюджету розвитку, або у крайньому випадку - виплат по державному боргу.

Оптимізація державних видатків є набагато складнішим процесом. Цьому питанню особлива увага почала приділятися наприкінці ХХ століття. Причиною цього стали саме значні бюджетні дефіцити. Однак, резерви скорочення державних видатків в Україні практично відсутні. Як уже зазначалось раніше, у період кардинальних соціально-економічних змін держава зобов'язана проводити стимулюючу економічну політику, збільшуючи капітальні видатки навіть за рахунок дефіцитного фінансування. В Україні натомість спостерігається доволі нерациональна структура бюджетних витрат.

У 2015 році в умовах обмеженості бюджетних ресурсів Урядом проводилася виважена політика видатків, спрямована в першу чергу на підвищення обороноздатності держави, своєчасних виплат за борговими зобов'язаннями, фінансування відповідно до планових показників усіх соціальних виплат та допомог, а також забезпечення жорсткої економії бюджетних коштів.

Касові видатки Державного бюджету України за 2015 рік проведені в обсязі 576,9 млрд. грн., у тому числі за загальним фондом – 544,7 млрд. гривень.

Проти 2014 року видатки державного бюджету зросли на 146,7 млрд. грн., або на 34,1 відсотка (таблиця 5.8). У 2015 році на оборону та безпеку було спрямовано 95,8 млрд. грн., що на 32,0 млрд. грн., або у 1,5 разу більше ніж у 2014 році. Видатки державного бюджету на обслуговування державного боргу у 2015 році становили 84,5 млрд. грн., що на 36,5 млрд. грн., або у 1,8 разу більше ніж у 2014 році.

У 2015 році Урядом було забезпечено фінансування соціальних видатків відповідно до планових показників. Так, касові видатки соціального спрямування за загальним фондом державного бюджету за 2015 рік були здійснені в обсязі 392,5 млрд. грн., що на 103,2 млрд. грн., або на 35,7 відсотка більше ніж у 2014 році.

Таблиця 5.8. Виконання видатків Державного бюджету України за функціональною класифікацією у 2015 році

Статті видатків	2015 рік факт	Темпи росту до 2014 року, %
Всього видатків, у тому числі	576,9	134,1
Загальнодержавні функції (без урахування видатків на обслуговування державного боргу)	18,6	104,3
Обслуговування боргу	84,5	176,1
Оборона	52,0	190,1
Громадський порядок, безпека та судова влада	54,6	122,5
Економічна діяльність	37,1	107,9
Охорона навколишнього природного середовища	4,1	156,1
Житлово-комунальне господарство	0,02	19,3
Охорона здоров'я	11,5	108,2
Духовний і фізичний розвиток	6,6	135,9
Освіта	30,2	105,3
Соціальний захист та соціальне забезпечення	103,7	128,7
Міжбюджетні трансферти	174,0	133,2

Найбільша питома вага у державних видатках належить видаткам соціально-культурного характеру. Просумувавши усі соціальні виплати, фінансування соціально-культурних закладів, установ та заходів, перерахування до Пенсійного фонду, отримаємо, що упродовж останніх років близько 68,3% усіх бюджетних видатків носили споживчий характер. Якщо ще й врахувати те, що близько 3% загальнодержавних видатків спрямовувались на управління, майже 9% - на оборону, приблизно стільки ж на забезпечення громадського порядку, безпеки та судової влади носили періодичний характер, то виходить, що понад 3/4 ВВП, який перерозподіляється через бюджетну сферу в Україні, просто проїдається.

Така структура бюджетних видатків не сприяла нарощенню капіталу у державі, розвитку економіки, проведенню ефективних реформ. Оскільки не було серйозних вливань в економічну сферу, не було і віддачі. Фіскальна спроможність економіки залишалась і залишається на низькому рівні.

Бюджетне планування є малоефективним, політика державних витрат уже давно не відповідає вимогам сьогодення. І від цього потерпає бюджет, а бюджетний дефіцит є реальним тому підтвердженням. Разом з тим, як засвідчують дані таблиці 5.8 можливості секвестрування видатків бюджету обмежені. Діюча система видатків сформувалася в Україні ще за умов максимальної фінансової централізації. Сутність фінансової ідеології соціалізму була досить проста - концентрація переважної частини національного доходу в бюджеті з наступним виділенням коштів тим, у кого існує відповідна потреба. У зв'язку з цим дуже гостро постає проблема реформування видаткової частини бюджету. Саме реформування, а не механічного скорочення, як це часто пропонується. Реформування діючої системи видатків бюджету вимагає значних зусиль і досить тривалого часу. Адже сформувалася розгалужена соціальна сфера, яку необхідно фінансувати. Навіть постійне скорочення рівня фінансового забезпечення бюджетних установ не в змозі вирішити проблему дефіциту, оскільки завжди існують межі, нижче яких фінансування просто неможливе.

Тому можливим вирішенням проблеми може стати:

- запровадження жорсткого режиму економії бюджетних коштів;
- оптимізація програм фінансування окремих відомств шляхом їх структурної перебудови (запровадження професійної армії, сприяння розвитку страхової медицини, передача у приватний сектор окремих служб комунального господарства, зокрема шляхово-експлуатаційної);
- скорочення адміністративно-управлінського апарату і, відповідно, зменшення витрат на управління;
- поступова децентралізація владних функцій з відповідною передачею фінансових ресурсів і зобов'язань на місця;
- посилення відповідальності керівників усіх ланок бюджетної системи за нецільове витрачання бюджетних коштів.

З метою недопущення в майбутньому безконтрольності і неефективності витрачання коштів, залучених в рахунок покриття бюджетного дефіциту, уже сьогодні необхідно провести низку заходів випереджувального і стратегічного характеру. У даному контексті зазначимо, що стаття 10 Бюджетного кодексу України передбачає програмну класифікацію видатків бюджету. Вона застосовується при формуванні основного фінансового документу держави за програмно-цільовим методом. Програмна класифікація передбачає розподіл бюджетних призначень за бюджетними програмами, які є систематизованим переліком заходів, спрямованих на досягнення загальної мети та їх виконання.

Планування видатків із застосуванням програмно-цільового методу передбачає розробку, аналіз та відбір програм на стадії стратегічного планування. Виконання цієї роботи покладено на головних розпорядників коштів, які в період формування бюджетного запиту та підготовки пропозицій до проекту бюджету обґрунтовують включення відповідної програми на наступний бюджетний рік. При цьому кожна програма, що включається в бюджет, повинна мати чітко окреслені цілі.

Широкого застосування на практиці програмно-цільовий метод формування державного бюджету в Україні поки що не знайшов. Проте формування бюджету саме у такий спосіб дозволило б більш якісно оцінити ефективність державного фінансування. Особливо важливим і необхідним є програмна класифікація видатків, що здійснюються за рахунок залучених в рамках покриття дефіциту коштів. У цьому випадку усі державні видатки повинні базуватись на конкретних комплексних програмах з чітко визначеними цілями та завданнями, а встановлені критерії дадуть можливість оцінити результативність та ефективність таких програм.

Як свідчить аналіз видатків бюджету України за останні роки, вони переважно спрямовуються на покриття поточних витрат. Видатки на капітальні вкладення становлять лише 3-5% ВВП і, крім того, розпорошуються внаслідок відомчого характеру їх виділення. Основний результат - зростання ВВП за таких умов не забезпечується. У зв'язку з цим доцільно фінансування видатків поточного характеру здійснювати за рахунок постійних доходів бюджету - податків, тоді як покриття частини видатків бюджету розвитку здійснювати за рахунок дефіцитного фінансування та неподаткових надходжень. Але при цьому дуже важливо забезпечити високу ефективність та мінімальні терміни окупності інвестиційних проектів, які будуть фінансуватися з бюджету розвитку.

Залишається недосконалою система міжбюджетних відносин. Встановлений формульний підхід до надання дотацій вирівнювання базується на таких показниках:

- фінансові нормативи бюджетної забезпеченості і коригувальні коефіцієнти;
- чисельність жителів і чисельність споживачів соціальних послуг;
- індекс відносної податкоспроможності відповідного міста або району;
- прогнозований кошик доходів бюджетів місцевого самоврядування (сума податків та інших доходів, закріплених за даним бюджетом);
- коефіцієнти вирівнювання.

Виходячи із зазначених показників розраховується нормативна сума видатків, сума закріплених доходів і відповідні трансферти як різниця між зазначеними видатками і доходами. Навіть поверхневе знайомство з таким підходом свідчить, що він не має нічого спільного з децентралізацією бюджетної системи та автономністю місцевих бюджетів, а швидше нагадує систему „бюджетної зрівнялівки". За такого механізму головний стимул полягає в приховуванні реальних доходів місцевого самоврядування з метою одержання більшої суми трансфертів.

Важливою проблемою вдосконалення бюджетного устрою і міжбюджетних відносин є формування системи бюджетного і фінансового вирівнювання. На даний час чіткого розмежування між цими поняттями не існує і досить часто вони використовуються як синоніми. Однак, відмінність між ними все ж існує і полягає у тому, що поняття «фінанси» у цілому ширше, ніж «бюджет». Відповідно, якщо бюджетне вирівнювання пов'язане з функціонуванням бюджету, то фінансове - з усією фінансовою системою, тобто це вирівнювання фінансової бази, яка відображається у фінансовому потенціалі і фінансовому стані підприємств, банківської системи, інституцій фондового ринку та страхування в окремих регіонах і населених пунктах. При цьому проблеми бюджетного вирівнювання є похідними від нерівноцінності і незбалансованості їх фінансової бази.

По суті бюджетне вирівнювання усуває наслідки регіональних економічних і фінансових дисбалансів. Якщо тактично система бюджетного вирівнювання в Україні і виправдана, то стратегічно вона безглузда: наслідки - фінансові дисбаланси - без усунення причини цього явища можуть бути нескінченними. Саме тому на часі розробка програми регіонального фінансового вирівнювання в Україні, як складової фінансової стратегії держави. Основним інструментом фінансового вирівнювання мають стати державні цільові субсидії і субвенції на розвиток економіки і фінансового сектору регіонів з метою вирівнювання їх фінансової бази. Подібна програма має бути розрахована на 10-15 років. Основним результатом її завершення має стати скорочення до мінімуму обсягів міжбюджетних трансфертів на основі відносного вирівнювання дохідної бази бюджетів в окремих регіонах і населених пунктах.

У системі бюджетного вирівнювання є ще одна важлива проблема. Якщо міжбюджетні взаємовідносини в Україні мають виключно вертикальний характер, то бюджетне вирівнювання спрямоване на усунення регіональних бюджетних диспропорцій, тобто має горизонтальний характер. Безперечно, в умовах нинішнього вкрай нерівноцінного розвитку регіонів і населених пунктів це і

обґрунтовано, і доцільно. Але не менш важливою є проблема вертикального бюджетного вирівнювання, адже закріплення доходів за бюджетами, здійснене Бюджетним кодексом, поки що далеке від ідеального (в Україні всього три області і м. Київ є бездотаційними!). Цілком очевидно, що замість удосконалення міжбюджетних взаємовідносин на основі дотацій вирівнювання, краще було б забезпечити рівноцінний розподіл функцій держави і на цій основі доходів та видатків бюджету між центром і регіонами та на регіональному рівні, що дало б змогу істотно скоротити міжбюджетні потоки і підвищити рівень фінансової автономії органів місцевого самоврядування.

Висновки. Під поняттям *бюджетна безпека* слід розуміти стан забезпечення платоспроможності держави з урахуванням балансу доходів і видатків державного й місцевих бюджетів та ефективності використання бюджетних коштів. В цілому бюджетна безпека держави зумовлюється розміром бюджету, рівнем перерозподілу ВВП через бюджет, складом і структурою доходів і видатків бюджету, обсягом останніх на душу населення, розміром, характером та рівнем дефіциту бюджету, методами його фінансування, масштабами бюджетного фінансування, особливостями протікання бюджетного процесу, рівнем бюджетної дисципліни. Рівень бюджетної безпеки держави є обернено пропорційним до величини бюджетного дефіциту. При цьому дефіцит виступає чи найважливішим чинником в системі загроз не лише бюджетній, а й фінансовій безпеці держави загалом.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Поняття бюджетної безпеки держави
2. Загрози бюджетній безпеці держави
3. Бюджетний дефіцит і його вплив на бюджетну безпеку держави
4. Фінансування бюджетного дефіциту
5. Динаміка основних показників бюджетної системи України
6. Система міжбюджетних відносин
7. Система бюджетного вирівнювання
8. Рівень централізації /перерозподілу/ ВВП через зведений бюджет.
9. Оптимізація державних видатків
10. Бюджетні методи регулювання економічних і соціальних процесів

Теми рефератів

1. Критерії та індикатори оцінки бюджетної безпеки держави
2. Стратегія і механізм забезпечення бюджетної безпеки держави
3. Структура бюджетної системи України
4. Формування системи бюджетного і фінансового вирівнювання

Тести

1. Рівень централізації ВВП через бюджет в Україні визначається:

- а) обсягом податкових надходжень до бюджету;
- б) обсягом доходів бюджету;
- в) відношенням обсягу доходів зведеного бюджету до ВВП;
- г) відношенням податкових надходжень до ВВП.

2. Зростання податкових надходжень у доходах бюджету впливає на бюджетну безпеку держави:

- а) підвищує рівень бюджетної безпеки держави;
- б) не впливає на бюджетну безпеку держави;
- в) створює загрози бюджетній безпеці держави;
- г) правильної відповіді нема.

3. Пріоритетними джерелами фінансування бюджетного дефіциту на даному етапі в Україні є:

- а) доходи від приватизації і зовнішні позики;
- б) доходи від приватизації та прихована емісія грошей;
- в) доходи від приватизації, внутрішні і зовнішні позики;
- г) внутрішні і зовнішні позики.

4. Який із методів покриття бюджетного дефіциту заборонений законодавством в Україні:

- а) продаж державних активів;
- б) внутрішні і зовнішні державні запозичення;
- в) емісія грошей;
- г) не заборонений жодний із методів.

5. Згідно Маастрихтської угоди, що визначає критерії фінансової конвергенції країн євро зони граничний рівень бюджетного дефіциту складає:

- а) 5% ВВП;
- б) 2-3% ВВП;

- в) 3% ВВП;
- г) 10% ВВП.

6. Нестабільність структури доходів і видатків бюджету свідчить про:

- а) низький рівень податкової дисципліни;
- б) відсутність бюджетної стратегії і продуманої тактики реформування фінансової системи;
- в) неефективність використання бюджетних коштів;
- г) правильної відповіді нема.

7. Оптимальне процентне співвідношення центрального і місцевого бюджетів згідно міжнародної практики має складати:

- а) 60:40%;
- б) 70:30%;
- в) 50:50%;
- г) 40:60%.

8. Фінансування бюджетного дефіциту за рахунок емісії грошей призводить до таких загроз фінансовій безпеці держави:

- а) витіснення приватних інвестицій;
- б) відтоку капіталу за кордон;
- в) надмірної монетизації економіки;
- г) правильної відповіді нема.

9. Стан забезпечення платоспроможності держави з урахуванням балансу доходів і видатків державного і місцевих бюджетів, це:

- а) фінансова безпека держави;
- б) боргова безпека держави;
- в) бюджетна безпека держави;
- г) усі відповіді вірні.

10. Основним джерелом фінансування бюджетного дефіциту в Україні в 1992-1995 рр. стала:

- а) приватизація;
- б) система внутрішніх позик;
- в) емісія;
- г) система зовнішніх позик.

11. Бюджетна безпека держави визначається такими критеріями:

- а) структурою доходів і видатків бюджету;

- б) рівнем бюджетного дефіциту;
- в) рівнем централізації ВВП через бюджет;
- г) усі відповіді вірні.

12. Бюджетна безпека - це:

- а) узгодженість поточних і стратегічних завдань;
- б) цілісність бюджетної системи як фінансової основи держави;
- в) спроможність бюджетної системи забезпечити фінансовусамостійність держави та ефективне використання неюбюджетних коштів в процесі виконання функцій соціальногозахисту;
- г) забезпечення повноти інформації щодо обсягів та структуризовнішніх позик, платоспроможності позичальника, станувиконання боргових зобов'язань.

13. Критерієм ефективності бюджетної політики в рамкахфінансової безпеки не можуть бути:

- а) незбалансованість бюджету;
- б) самостійність національної бюджетної політики;
- в) фінансове забезпечення функцій держави;
- г) стабільність джерел доходів бюджету.

14. Яка із перерахованих позицій в економіці є загрозоюбюджетній безпеці держави?

- а) збільшення обсягів експорту продукції вітчизняних виробників;
- б) зменшення обсягів імпорту сировини;
- в) перевищення реального бюджетного дефіциту надзапланованим;
- г) встановлення бюджетного дефіциту країни на рівні 5 - 7% відВВП.

15. Граничне значення рівня бюджетного дефіциту для Українистановить:

- а) 5% ВВП;
- б) 13% ВВП;
- в) 3% ВВП;
- г) 10% ВВП.

Основні поняття і терміни теми.

Бюджетна безпека, індикатори та порогові значення індикаторів стану бюджетної безпеки держави, рівень бюджетної централізації, структура доходів і видатків бюджету, дефіцит бюджету, методи фінансування дефіциту бюджету, загрози бюджетній безпеці держави, бюджетне планування і прогнозування, бюджетна стратегія, бюджетна декларація, бюджетне і фінансове вирівнювання.

ТЕМА 6. БОРГОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ

Поняття боргової безпеки держави, критерії та система індикаторів її оцінки. Поняття про загальну платоспроможність та ліквідність. Мінімальна стандартна модель Світового банку для оцінки боргової безпеки держави. Нова методологія оцінки боргової безпеки держави.

Боргова безпека України: критерії оцінки та проблеми забезпечення. Розрахунок та аналіз впливу нетто-боргових виплат на зведений бюджет України. Урегулювання світової кризи заборгованості: дефолти суверенних боржників та забезпечення фінансової безпеки держави. Реструктуризація зовнішньої заборгованості у рамках Паризького клубу офіційних кредиторів та Лондонського клубу приватних кредиторів. Стабілізаційні програми МВФ. Кельнська ініціатива. Пакети надзвичайних заходів і механізми «міжнародного кредитора останньої інстанції».

ПЛАН

- 6.1. Боргова складова фінансової безпеки держави
- 6.2. Критерії та індикатори оцінки боргової безпеки держави
- 6.3. Ризики та загрози боргової складової національним економічним інтересам та фінансовій безпеці держави (приклад України)
- 6.4. Боргова стратегія та механізм забезпечення боргової безпеки держави

6.1. Боргова складова фінансової безпеки держави

Розкриваючи зміст даного питання необхідно звернути увагу і чітко уявити два ключових канали впливу боргової складової на фінансову безпеку держави:

- по-перше, з'ясувати *вплив державних запозичень і державного боргу на фінансову безпеку держави;*

- по-друге, розкрити *макроекономічні наслідки та ризики для фінансової системи держави корпоративного зовнішнього боргу.*

У контексті першого аспекту, зазначимо, ще кілька десятиків років тому економіки державного боргу у якості самостійного напрямку економічної науки не існувало. Однак, латиноамериканська боргова криза (мова іде про боргові кризи у Мексиці, Аргентині, Бразилії) у другій половині 70-х років минулого століття зумовила необхідність не тільки пошуку ефективних заходів подолання, але і

розробку способів і методів попередження кризи заборгованості («ініціатива Бейкера» (1986), «план Бреді» (1989) тощо), якими тепер доводиться користуватися повсякчасно. Питання запобігання фінансовим кризам, які викликаються надмірною заборгованістю та необхідність вирішення боргової проблеми найбільш розвинутих країн постійно знаходяться на порядку денному роботи не лише спеціалізованих структур («Паризький клуб», «Лондонський клуб»), але і основних міжнародних фінансових установ - МВФ та МБРР. Довелося зіштовхнутися з цією проблемою і Україні, коли у 1998 році саме агресивна політика розміщення ОВДП серед нерезидентів відіграла роль катализатора фінансової кризи.

Дуже важливу роль у забезпеченні боргової безпеки держави відіграє здорова макроекономічна політика. Натомість необґрунтовані кроки у бюджетно-податковій, грошово-кредитній або валютно-курсовій політиці викликають занепокоєність фінансового ринку, невпевненість інвесторів щодо їх майбутніх доходів. Як наслідок, останні вимагають вищої премії за ризик. Крім того, вимушене утримання від прийняття довгострокових рішень не сприяє формуванню національного ринку капіталів, що підвищує залежність економіки країни від зовнішніх запозичень і, відповідно, ризиків глобального характеру. Таким чином, можна стверджувати, що навіть розвинута система управління державним боргом не може запобігти виникненню кризи при слабкій макроекономічній політиці.

Тому з метою забезпечення боргової безпеки держави необхідно намагатися досягти економічної прийнятності та обґрунтованості рівня і темпів зростання державного боргу та можливості його обслуговування, не відступаючи від цільових орієнтирів щодо вартості й ступеню ризиків, незалежно від розвитку подій на ринку в межах своєї макроекономічної політики.

Розкриваючи другий аспект боргової складової фінансової безпеки держави, зауважимо, що до східно-азійських валютних криз 1997-1998 років в економічній науці вважалося, що зростання корпоративного боргу не може спричинити небезпеку для економіки країни, якщо державний борг та інші макроекономічні індикатори перебувають у прийнятних межах. Проте східно-азійські валютні кризи, які вибухнули несподівано, довели, що це переконання не виправдане. Хоча природа цих криз дотепер остаточно не з'ясована, зрозуміло, що одним із ключових чинників їх розвитку став надмірний корпоративний зовнішній борг. Незважаючи на досить прийнятні макроекономічні показники, зростання корпоративного зовнішнього боргу спричинило підвищення рівня уразливості

економіки до екзогенних шоків, унаслідок чого незначна волатильність на світових ринках та коливання в настроях портфельних інвесторів спровокували стартовий поштовх до початку ланцюгової реакції різкого припинення притоку капіталу, колапсу довіри і масштабного реверсу фінансових потоків. Це, в свою чергу, призвело до негативного сальдо рахунка капіталу й вимушеної девальвації валютного курсу, різкого падіння ціни активів і майже цілковитої неплатоспроможності банківської системи, зниження ВВП на 10-15%. Валютна криза відрізнялася надзвичайним масштабом, швидкістю та величезним впливом, який вона справила на світову економіку. Вона підштовхнула Міжнародний валютний фонд до внесення суттєвих змін до методології аналізу вразливості економік до зовнішніх шоків і стимулювала включення до розгляду критеріїв та індикаторів боргової безпеки параметрів корпоративних зовнішніх запозичень. Навіть через десять років ці кризи є предметом обговорення у таких аспектах: як провал фінансової глобалізації, як демонстрація небезпек відкритості економіки до потоків капіталу та ризиків накопичення зовнішніх боргів корпоративним сектором.

Боргову безпеку держави, як елемент національних інтересів, доцільно розглядати з позицій комплексного підходу, як підсистему у складній, багаторівневій системі фінансово-економічної безпеки держави. Враховуючи альтернативні погляди на цю проблему, *під борговою безпекою держави* найчастіше розуміють (у вузькому розумінні) певний критичний рівень державної заборгованості, який дозволяє зберегти стійкість фінансової системи країни до внутрішніх і зовнішніх загроз, забезпечити певний рівень фінансової незалежності держави, зберігаючи при цьому економічну можливість країни здійснювати виплати на погашення основної суми і відсотків (відповідно до зафіксованого у кредитному контракті графіку платежів), підтримуючи належний рівень платоспроможності та кредитного рейтингу.

У широкому розумінні (саме такий підхід знайшов відображення у Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України) *боргова безпека держави* визначається не лише критичним рівнем державної заборгованості, а загальним рівнем державного (внутрішнього і зовнішнього) боргу та рівнем корпоративного зовнішнього боргу з урахуванням вартості їх обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та збереження оптимального співвідношення між ними. При цьому загальний рівень запозичень має бути достатнім для вирішення нагальних соціально-економічних потреб і не загрожувати втратою суверенітету й руйнуванням вітчизняної фінансової системи.

Таким чином, виконання умов боргової безпеки спрямовується на задоволення економічних потреб держави у фінансових ресурсах із врахуванням того, що перевищення цього критичного рівня може призвести до незворотних процесів щодо можливостей повернення боргів, їхнього обслуговування, до так званої боргової кризи або кризи ліквідності, чи одновекторної фінансової, економічної і навіть політичної залежності від кредиторів.

6.2. Критерії та індикатори оцінки боргової безпеки держави

Оцінка боргової складової фінансової безпеки держави потребує ґрунтовного вивчення як критеріїв, так і індикаторів оцінки платоспроможності держави. Для цього у світі розробляються методологічні підходи та використовуються різні методики розрахунку економічно безпечного рівня державного (в т.ч. зовнішнього) боргу, розраховуються порогові значення основних індикаторів, що характеризують, з одного боку, рівень платоспроможності держави і впливають на її кредитний рейтинг на зовнішньому ринку, а з іншого - відображають стан бюджетної і міжнародної ліквідності країни, як найвпливовіших факторів фінансової стабільності. При цьому платоспроможність держави та її кредитний рейтинг виступають свого роду індикаторами довіри кредиторів до держави. Таким чином, оцінюючи рівень боргового тягара в державі, доцільно, з точки зору методології, чітко розмежовувати два поняття:

- платоспроможність у широкому розумінні (або загальна платоспроможність);
- платоспроможність у вузькому розумінні (або стан ліквідності).

Перший термін, згідно загальноприйнятої у світі концепції, означає здатність країни-боржника залучати іноземні позичкові ресурси і обслуговувати свій зовнішній борг, не порушуючи при цьому нормальний хід відтворювального процесу, і передбачає підтримку певних стабільних темпів економічного зростання. Для характеристики загальної платоспроможності країн в міжнародній практиці використовуються ті показники, які порівнюють обсяг державного (в т.ч. зовнішнього) боргу з основними параметрами відтворювального процесу (динаміка ВВП, норма нагромаджень, капіталовіддача та інші).

Трактування платоспроможності у вузькому розумінні, як стану ліквідності, передбачає наявність у країни в даний момент чи період часу певної суми коштів

чи міжнародних платіжних засобів, достатньої для погашення поточних боргових зобов'язань. Оцінка ліквідності, таким чином, базується на порівнянні розмірів поточних (прогнозованих) платежів за зовнішнім боргом з наявними (прогнозованими) обсягами ліквідних ресурсів (доходи бюджету, експортна виручка, золотовалютні резерви, резервна позиція в МВФ, та інші). Отже, зміст двох понять загальної платоспроможності і ліквідності досить відмінний. Відповідно, боргова криза як криза загальної платоспроможності відрізняється від кризи ліквідності, оскільки остання може бути як симптомом першої, так і виникнути самостійно.

Якісною характеристикою боргової безпеки держави є визначення боргового тягаря і рівня платоспроможності. Для оцінки цих параметрів світова практика використовує близько двох десятків показників-індикаторів і ще більшу кількість їх граничних (порогових) значень. Така кількість індикаторів та їх граничних значень зумовлена:

- різноманітністю методик, що застосовуються для їх розрахунку;
- специфікою розрахунку та застосуванням певних макроеко-номічних показників кожною окремою державою;
- родом заборгованості (державна, приватна, гарантована державою) і джерелами її погашення.

Для аналізу боргової безпеки держави Світовий банк пропонує використовувати Мінімальну стандартну модель (табл. 6.1) і, відповідно до неї, визначати основні боргові індикатори. Наведенні показники характеризують валютно-фінансовий стан країни-боржника, а також рівень її загальної платоспроможності та тимчасової ліквідності. З аналітичною метою ці показники прийнято обмежувати пороговими або граничними значеннями оптимального рівня зовнішньої заборгованості, оскільки до конкретних меж ситуація із впливом боргу на економіку і стан фінансово-кредитної сфери країни в цілому може перебувати під контролем держави, а перевищення меж веде до створення і поглиблення кризових явищ в країні.

Оцінити безпечність держави за рівнем зовнішньої заборгованості можна шляхом експертних оцінок, порівнюючи боргові індикатори конкретної держави із їх граничними значеннями, що використовуються у світовій практиці.

Однак, прогнозна точність зазначених індикаторів та методика їх розрахунку часто не спрацьовує і має виключення (наприклад, Австралія у 30-х роках і Бразилія в 70-х роках ХХ ст. успішно вирішували проблеми обслуговування зовнішнього боргу, не дивлячись на те, що коефіцієнт обслуговування боргу у них

Таблиця 6.1. Мінімальна стандартна модель Світового банку для оцінки торгової безпеки держави

Назва	Формула	Економічний зміст
Відношення валового зовнішнього боргу до експорту товарів і послуг	EDT / XGS (%)	Демонструє відносну довгострокову спроможність держави акумулювати валютні надходження без додаткового пресингу на сальдо платіжного балансу
Відношення валового зовнішнього боргу до ВВП	EDT / GNP (%)	Показує загальний рівень боргової складової економіки
Відношення загальних платежів з обслуговування боргу до експорту товарів і послуг	TDS / XGS (%)	Коефіцієнт обслуговування боргу, який показує, яка частина валютних надходжень спрямовується у сферу погашення боргу
Відношення відсоткових платежів до ВВП	INT / GNP (%)	Визначає можливість обслуговування зовнішнього боргу
Відношення відсоткових платежів до експорту товарів і послуг	INT / XGS (%)	Визначає частину валютних надходжень, які використовуються на обслуговування боргу
Відношення міжнародних резервів до валового зовнішнього боргу	RES / EDT (%)	Показує чи може країна використовувати свої резерви (і яку їх частину) для погашення зовнішнього боргу)
Відношення міжнародних резервів до імпорту товарів і послуг	RES / MGS (%)	Відображає запас фінансової міцності держави
Відношення короткострокового боргу до валового зовнішнього боргу	$Short -term / EDT$ (%)	Показує, яку частку становить короткотерміновий борг у загальній сумі зовнішнього боргу
Відношення боргу міжнародним організаціям до валового зовнішнього боргу	$Multi-lateral / EDT$ (%)	Відображає питому частку заборгованості міжнародним фінансовим організаціям у загальній сумі зовнішнього боргу, або, свого роду, залежність держави від фінансування цими організаціями

помітно перевищував 20%, і, навпаки, Індонезія в кінці 60-х роках ХХ ст. і Заір в 1975 році змирилися з банкрутством, хоча їх коефіцієнт обслуговування боргу не перевищував відповідно 10% і 12%). Тому порогові значення боргових індикаторів не потрібно сприймати як єдині загальноприйняті для всіх без винятку країн, оскільки:

- по-перше, такі показники можуть відображати певний стабільний рівень розвитку економіки держави і реальні перспективи її економічного зростання у майбутньому; натомість, в умовах кризового економічного становища держави, від'ємному сальдо її торгового балансу і достатньо неоднозначних перспективах економічного зростання, наведені індикатори і їх порогові значення не можуть бути вичерпними і потребують постійного доповнення і коректування;

- по-друге, подані співвідношення не дають вичерпної інформації про бюджетну ліквідність. Вони не можуть, наприклад, адекватно аргументувати спроможність обслуговувати борг тих країн, в яких бюджетні обмеження уряду є ключовими у погашенні заборгованості. Уряди можуть стикнутися з труднощами бюджету щодо обслуговування зовнішнього державного боргу (наприклад, пікові навантаження платежів щодо обслуговування зовнішнього державного боргу на Державний бюджет України у 1999, 2000 та 2001 роках), які необов'язково відображаються у зведеному балансі зовнішніх платежів.

Удосконалюючи систему індикаторів, що характеризують борговий тягар держави, Світовий банк розробив *нову методологію* (відповідно до якої при розрахунку індикаторів до уваги беруть поточну (теперішню), а не номінальну величину запланованого погашення заборгованості. Тобто платежі на погашення заборгованості оцінюються не по вартості боргу на момент підписання кредитного договору (як було до 1993 року), а на основі концепції чистої поточної вартості на певну дату по поточній відсотковій ставці (так звана чиста дисконтна вартість). Дана методологія використовується з 1994 року для оцінки загальної платоспроможності країн-боржників та їх класифікації за рівнем заборгованості. Згідно нової методології, рівень заборгованості держави визначають за такими двома індикаторами заборгованості:

- 1) співвідношення поточної (теперішньої) вартості обслуговування заборгованості до ВВП;

- 2) співвідношення поточної (теперішньої) вартості обслуговування боргу до експорту.

Ці співвідношення оцінюють рівень заборгованості країн за двома важливими аспектами їх потенційної здатності обслуговування боргу:

- експорт (через те, що він забезпечує іноземну валюту для обслуговування боргу);

- ВВП (через те, що це узагальнюючий вимірник створення доходу в економіці).

Згідно з методикою Світового банку, якщо хоча б один із цих двох індикаторів перевищує критичний рівень - 80% (поточної вартості погашення заборгованості до ВВП) або 220% (поточної вартості погашення заборгованості до експорту), то країна відноситься до категорії країн з надмірною заборгованістю. У випадку, коли критичного рівня не досягнуто, але співвідношення складає $\frac{3}{5}$ критичного показника (тобто 48% поточної вартості погашення заборгованості до ВВП і 132% поточної вартості погашення заборгованості до експорту), країна відноситься до категорій країн з помірною заборгованістю. Якщо ж обидва співвідношення менші за $\frac{3}{5}$ критичного значення, рівень заборгованості країни вважається низьким.

Окрім цього Світовий банк також класифікує країни залежно від рівня ВВП на душу населення. Країна вважається з низьким рівнем доходу, якщо ВВП на душу населення не перевищує 765 дол. США і з середнім рівнем доходу, якщо ВВП на душу населення становить більше 765 дол. США, але менше 9 386 дол. США. Комбінація зазначених вище критеріїв дає змогу класифікувати країни за певними категоріями (див. табл. 6.2).

Таблиця 6.2. Класифікація країн за рівнем зовнішньої заборгованості та рівним доходом

Рівень заборгованості Рівень доходу	PV/XGS>220% PV/GNP>80%	132%<PV/XGS<220% 48%<PV/GNP<80%	PV/XGS<132% PV/GNP<48%
Низький рівень доходу (ВВП на душу населення менше \$ 765)	Країни з низьким доходом і надмірним боргом SILICs (37 країн)	Країни з низьким доходом і помірним боргом MILICs (12 країн)	Країни з низьким доходом і невеликим боргом LILICs (11 країн)
Середній рівень доходу (ВВП на душу населення \$ 765-9386)	Країни з середнім доходом і надмірним боргом SIMICs (12 країн)	Країни з середнім доходом і помірним боргом MIMICs (19 країн)	Країни з середнім доходом і невеликим боргом LIMICs (43 країни)

В Україні дотепер не існує загально визнаної методики розрахунку стану боргової безпеки держави. Проте уже зроблено перші кроки у цьому плані.

Зокрема, в законопроекті "Про державний борг України" запропоновано визначати стан боргової безпеки держави на основі переліку таких основних показників: відношення державного боргу до ВВП, відношення валового зовнішнього боргу до обсягу експорту товарів і послуг, відношення загальної суми річних боргових платежів до доходів від експорту товарів і послуг, а також відношення загальної суми річних боргових платежів до ВВП. Це, звичайно, не повний перелік індикаторів боргової безпеки (вони можуть дати лише часткове уявлення про рівень обтяжливості борговими зобов'язаннями, які покладенні як на бюджетну, так і платіжну системи держави), але це вже крок від не контрольованого нарощування державних боргів до зваженого управління і контролю за динамікою державного боргу.

У 2010 році набрав чинності Бюджетний кодекс, у якому статтею 18 «Граничний обсяг боргу» регламентовано, що величина основної суми державного боргу не повинна перевищувати 60 відсотків фактичного річного обсягу ВВП України. У 2013 році прийнято Методику розрахунку рівня економічної безпеки України Міністерства економіки України, у якій боргову безпеку виокремлено у самостійну складову фінансової безпеки держави і наведено основні індикатори та порогові значення індикаторів стану боргової безпеки України (див. Табл. 6.3).

Таблиця 6.3. Індикатори та порогові значення індикаторів стану боргової складової фінансової безпеки України

№ п/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення індикатора
1.	Відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП, відсотків	0,2195
2.	Відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП, відсотків	0,2214
3.	Середньозважена дохідність ОВДП на первинному ринку, відсотків	0,1830
4.	Індекс ЕМВІ+Україна	0,1778
5.	Відношення обсягу офіційних міжнародних резервів до обсягу валового зовнішнього боргу, відсотків	0,1983

Разом з тим зазначимо, що необхідно зважено підходити до визначення граничних параметрів, оскільки не може існувати універсальних показників боргової безпеки держави, а їх граничні значення можуть диференціюватися

відповідно до основних макроекономічних параметрів, що відображають розвиток держави. Зокрема, для різних країн, які відрізняються за темпами розвитку економічної системи, показники боргової безпеки також різні.

Згідно з даними таблиці 6.4 загальний обсяг державного та гарантованого державою боргу у 2013 році зріс порівняно із 2012 роком на 13,43 % та становив 73,16 млрд. дол. США. У 2014 році спостерігалась тенденція до зменшення обсягів загального боргу. За підсумками року він становив 69,81 млрд. дол. США, що на 4,58 % менше ніж у попередньому році.

Таблиця 6.4. Динаміка державного та гарантованого державою боргу України за 2012-2014 роки, млрд. дол. США

Показники	Роки			Темп росту, %		Темп приросту, %	
	2012	2013	2014	2013-2012	2014-2013	2013 - 2012	2014 - 2013
Державний та гарантований борг	64,5	73,16	69,81	8,66	-3,35	13,43	-4,58
Державний борг України	49,95	60,08	60,06	10,13	-0,02	20,28	-0,03
Внутрішній борг	23,81	32,15	29,24	8,34	-2,91	35,03	-9,05
Зовнішній борг	26,14	27,93	30,82	1,79	2,89	6,85	10,35
Гарантований борг	14,55	13,08	9,75	-1,47	-3,33	-10,1	-25,46
Внутрішній борг	2,03	3,39	1,77	1,36	-1,62	67	-47,79
Зовнішній борг	12,52	9,69	7,98	-2,83	-1,71	-22,6	-17,65

Таким чином, спостерігається яскраво виражений феномен боргової експансії корпоративного сектору, який має подвійну дію. З одного боку, це свідчить про певний рівень зрілості українського бізнесу та його здатність залучати капітал міжнародних ринків, а отже, зростання інвестиційних можливостей економіки, а з другого - з'являються чіткі сигнали загострення ризиків і зростання рівня вразливості економіки перед шоками цін світових ринків, відсоткових ставок, валютного курсу та змін настроїв інвесторів на світових фінансових ринках.

Боргова безпека країни є досить складним та суперечливим явищем. Чинники законодавством України на сьогодні не визначено єдиної системи індикаторів боргової безпеки. Також немає єдиного підходу до оцінки

боргової безпеки і в працях дослідників. Рекомендовані граничні значення та нормативних індикаторів різняться як на світовому, так і на рівні України. Зокрема, у проекті Закону України «Про державний борг України» [4] зазначено, що Міністерство фінансів України визначає та оприлюднює методологію розрахунків показників боргового навантаження, яке, у свою чергу, пропонує наступні показники для оцінки рівня фінансової безпеки:

- співвідношення обсягу державного боргу до ВВП (критичний рівень – 60 %);
- співвідношення обсягу державного боргу до доходів державного бюджету України (критичний рівень – 300 %);
- співвідношення платежів за державним боргом до ВВП (критичний рівень – 7 %);
- співвідношення планових платежів з обслуговування державного боргу до експорту товарів і послуг (критичний рівень – 20–25 %);
- співвідношення платежів за державним боргом до доходів Державного бюджету України (критичний рівень – 45 %);
- співвідношення дисконтної вартості боргу до експорту – довгострокова платоспроможність (критичний рівень – 200–250 %);
- співвідношення запланованих платежів з обслуговування боргу до суми бюджетних доходів – навантаження на бюджет (критичний рівень – 25–30 %).

6.3. Ризики та загрози боргової складової національним економічним інтересам та фінансовій безпеці держави (приклад України)

Світовий досвід показує, що часто значне нагромадження зобов'язань окремих держав, особливо в умовах негативних кон'юнктурних тенденцій на фінансових ринках спричиняли порушення макрофінансової стійкості і призводили, навіть, до боргових криз у цих державах.

Зважаючи на необхідність уникнення негативних наслідків боргу для фінансової системи та економіки в цілому в більшості країн з розвиненими ринками (а також в деяких країнах з ринками, що формуються) почали приділяти значну увагу управлінню ризиками як державних боргових зобов'язань (яке з часом виділилося в окрему сферу управління державним боргом), так і управлінню ризиками зростання корпоративного боргу. Відтак управління борговою безпекою держави у більшості країн виокремилася у самостійний напрям фінансової

політики, вихідною умовою формування якої є ідентифікація ризиків і загроз національним інтересам та фінансовій стабільності.

Усі ризики та загрози у сфері боргової складової фінансової безпеки держави, що чинять деструктивний вплив у життєво важливих для економіки сферах, підвищуючи рівень її вразливості, можна поділити на:

- ризики державного боргу;
- ризики зростання корпоративного зовнішнього боргу.

Джерелом ризиковості державного боргу, окрім створення ним навантаження на бюджет, є також нераціональна структура зобов'язань у розрізі валют погашення, відсоткових ставок і термінів їх погашення.

Так, в Україні станом на кінець 2007 року структура державного прямого і гарантованого боргу характеризувалася такими показниками: 15,3 % зобов'язань номіновано в національній валюті і 84,7 % - в іноземній; до 63,6 % державного боргу застосовувалася фіксована відсоткова ставка і до 36,4 % - плаваюча; терміни погашення 53,0 % боргу припадають на наступні п'ять років, а 47 % - на тридцять три роки після 2012 року. Такі показники свідчать про високий рівень ризиків державного боргу (за певних обставин зобов'язання з такою структурою можуть викликати втрати, пов'язані з девальвацією національної валюти, зростанням плаваючих відсоткових ставок і необхідністю частих нових запозичень для погашення боргу за запозиченнями, здійсненими раніше).

Ризик державного боргу - можливість настання події (обставини) імовірнісного характеру, що призведе до:

1. Збільшення витрат державного бюджету, зумовлених:

- збільшенням сум погашення і обслуговування державного боргу;
- вступом в силу гарантійних зобов'язань;
- невідшкодуванням витрат бюджету, здійснених на виконання гарантійних зобов'язань;
- неповерненням позичальниками кредитів, наданих державою;
- визнанням деякої суми державним боргом;

2. Зменшення можливостей фінансування бюджету за рахунок державних запозичень.

Можна виділити такі види ризиків державного боргу: ринкові ризики (включають відсотковий, валютний і ціновий), ризик рефінансування, кредитні ризики (включають прямий кредитний, гарантійний, крайній і ризик при здійсненні активного управління), ризик ліквідності, а також управлінський, судовий і операційний ризики (див. рис. 6.1).

Види ризику	Чинник ризику	Наслідки впливу чинників ризику
Ринкові ризики	збільшення обсягу боргових зобов'язань внаслідок змін ринкових умов	<ul style="list-style-type: none"> • Збільшення витрат державного бюджету, пов'язаних із : <ul style="list-style-type: none"> - збільшенням сум погашення і обслуговування боргу; - вступом в силу гарантійний зобов'язань; - невідшкодування витрат бюджету, здійснених на виконання гарантованих зобов'язань; - неповернення позичальниками кредитів, наданих державою; - визнанням деякої суми державним боргом; • зменшення можливостей фінансування бюджету за рахунок боргових джерел
<i>Відсотковий</i>	зростання плаваючих відсоткових ставок	
<i>Валютний</i>	коливання курсів валют державного запозичення	
<i>Ціновий</i>	зростання цін на товари, роботи і послуги, які використовуються при розрахунках за державним боргом	
Ризик рефінансування	виникнення ситуації, коли залучення нових позик для здійснення платежів за державним боргом (рефінансування) без збільшення середньозваженої вартості боргу є неможливим	
Кредитні ризики	невиконання контрагентом своїх зобов'язань	
<i>Прямий кредитний</i>	невиконання позичальником зобов'язань за порзиками, наданими державою за рахунок залучених нею коштів	
<i>Гарантійний</i>	невиконання позичальниками зобов'язань перед кредиторами за гарантованими державою запозиченнями	
<i>Країнний</i>	невиконання зобов'язань перед Україною у зв'язку з суттєвими погіршенням загальної економічної та політичної ситуації в країні контрагента	
<i>Ризик при здійсненні активного управління</i>	Невиконання зобов'язань контрагентами при проведенні урядом деривативних трансакцій (свопів, опціонів, ф'ючерсів (форвардів) і ін..) операцій репо, депозитно-інвестиційних трансакцій),	
Ризик ліквідності	нестача коштів державного бюджету на виконання зобов'язань за державним боргом	
Управлінський ризик	Здійснення правочину, який не є обов'язковим чи необхідним за ситуації, що існує на ринку	
Судовий ризик	Винесення судового рішення, яке призводить до збільшення державного боргу або зменшення зобов'язань перед державою по відшкодуванню витрат на виконання нею кредитних та гарантійних зобов'язань	
Операційний ризик	Негативний вплив дії людського, технічного факторів і обставини непереборної сили.	

Рис. 6.1. Види ризиків, їх чинники та наслідки впливу

Ринкові ризики передбачають можливість змін ринкових умов, що призводять до негативних наслідків, описаних вище. До ринкових ризиків відносять відсотковий, валютний і ціновий. Чинником *відсоткового ризику* є коливання плаваючих ставок, які застосовуються до зобов'язань уряду, а валютного - коливання курсів валют державного запозичення.

Не менш важливо врахувати дію *відсоткового ризику*, зумовленого коливаннями ринкової кон'юнктури та зростанням відсоткової ставки ЛІВОР.

Ризик рефінансування необхідно розглядати як можливість настання ситуації, коли здійснення рефінансування боргу є неможливим без збільшення середньозваженої вартості боргу. Під рефінансуванням у даному випадку варто розуміти здійснення нових запозичень з метою погашення боргу, що утворився внаслідок здійснених раніше запозичень. Цей вид ризику реалізується у разі, коли нові запозичення здійснюються із застосуванням вищих відсоткових ставок у порівнянні із ставками, що застосовувалися при попередніх запозиченнях, що може в кінцевому рахунку призвести до значного збільшення витрат державних коштів і викликати боргову кризу.

Події 1998 року є наочним прикладом важливості врахування ризику рефінансування. На той час середньозважений термін обігу облігацій складав не більше одного року, а середньозважена ставка за 1998 рік склала понад 55 % річних. В результаті таких запозичень та за умов неможливості залучити кошти на внутрішньому ринку для забезпечення рефінансування платежів за боргом, уряд був змушений піти на конверсію цих облігацій, основна мета якої полягала в обміні цінних паперів, що знаходились в обігу, на облігації з довшим строком погашення.

Наявність державного боргу зумовлює можливість виникнення *кредитного ризику*, що включає в себе прямий кредитний ризик, гарантійний і ризик при здійсненні активного управління.

Прямий кредитний ризик виникає при наданні державою кредитів за рахунок залучених нею коштів. Він пов'язаний з можливістю витрат держави при здійсненні нею платежів за запозиченими коштами, що надані нею в кредит третім особам, за умови невчасного виконання (або невиконання зовсім) цими особами зобов'язань перед державою. *Гарантійний ризик* пов'язується з двома аспектами надання державних гарантій. Перший з них - це ймовірність настання гарантійного випадку, обумовленого відповідною гарантійною угодою, при якому держава зобов'язана виконувати боргові зобов'язання суб'єктів господарювання. Другим

аспектом гарантійного ризику є те, що витрати бюджету на виконання гарантійних зобов'язань можуть бути невідшкодовані позичальниками.

В більшості країн з розвинутими ринками під кредитним ризиком розуміють *ризик, що виникає при здійсненні активного управління державним боргом*. Активне управління передбачає проведення урядом деривативних трансакцій, операцій зворотного викупу і дострокового погашення, розміщення (інвестування) тимчасово вільних залишків бюджетних коштів, укладання угод РЕПО тощо. При здійсненні деривативних та інвестиційних трансакцій виникають права і зобов'язання між державою і іншими суб'єктами - контрагентами. У зв'язку з тим, що вони можуть з певних причин не виконати власні зобов'язання перед державою, виникає кредитний ризик. В Україні поки що активне управління державним боргом у визначеному вище розумінні практично не здійснюється.

Ризик ліквідності передбачає ймовірність нестачі бюджетних коштів для вчасного і в повному обсязі виконання державою власних боргових зобов'язань. Він може бути пов'язаний як з тимчасовою нестачею коштів на єдиному казначейському рахунку, так і з ненадходженнями доходів бюджету внаслідок негативних фінансових і економічних явищ (зокрема, недосконалості податкової системи, значного ступеня тінізації економіки, падіння темпів приросту валового внутрішнього продукту). Крім того, джерелом ризику ліквідності також може бути політика, орієнтована на нарощування боргу у обсягах, які не дозволяють здійснити його погашення і обслуговування належним чином.

Таким чином, ризики державного боргу детермінують наслідки деструктивного впливу конкретних факторів і умов та передбачають можливість збільшення витрат державного бюджету, пов'язаних з обслуговуванням і погашенням державного боргу, та зменшення можливостей фінансування бюджету за рахунок боргових джерел.

Серед *ризиків, що супроводжують зростання корпоративної зовнішньої заборгованості* в країні можна виділити:

1. *Ризик раптового припинення притоку капіталу*, у випадку якого зростає ймовірність розвитку кризових явищ аналогічно східно-азійським подіям 1997-1998 років та економічного спаду;

2. *Ризик вразливості економіки на макрорівні*, що характеризується граничними значеннями індикаторів загальної платоспроможності та міжнародної ліквідності;

3. *Ризик вразливості економіки на мікрорівні* (вразливість банків і підприємств через валютні та структурні диспропорції в їх балансах);

4. *Ризик виникнення і поширення зовнішніх шоків* (в основному через кон'юнктурні коливання на світових товарних і фінансових ринках).

Основними причинами виникнення ризиків і загроз у сфері боргової складової фінансової безпеки держави стали:

- недосконалість нормативно-правової бази;
- відсутність в Уряді України системної боргової політики;
- відсутність єдиної цілісної державної стратегії управління боргом;
- неузгодженість фіскальної політики Уряду та монетарної політики НБУ та їх негативний вплив на боргову безпеку держави;
- відсутність повноцінного ефективно діючого внутрішнього ринку державного боргу;
- політична нестабільність.

Загалом, усі ці фактори чинять деструктивний вплив на політику як державних так і зовнішніх корпоративних запозичень і підвищують рівень вразливості фінансової системи держави до внутрішніх і зовнішніх загроз.

6.4. Боргова стратегія та механізм забезпечення боргової безпеки держави

У кожній країні-боржника є свої особливі потреби в укріпленні потенціалу у царині управління державним боргом, які обумовлюються механізмом державного регулювання економічних процесів, рівнем розвитку ринку капіталу, валютним режимом, кредитним рейтингом тощо. Серед існуючих недоліків у сфері управління державним боргом можна виділити такі:

- недосконалість нормативно-правової бази;
- відсутність в уряді системної боргової політики;
- відсутність єдиної цілісної державної стратегії управління боргом.

Під управлінням державним боргом слід розуміти комплекс заходів, що здійснюються державою в особі її уповноважених органів щодо визначення обсягів та умов залучення коштів, їх розміщення і погашення, а також забезпечення платоспроможності держави.

У широкому розумінні управління державним боргом передбачає формування одного із напрямів фінансової політики держави, пов'язаної з її діяльністю у ролі позичальника і гаранта, що потребує комплексного підходу, координації грошово-кредитної (монетарної) та фіскальної політики, узгоджених

взаємовідносин уряду та Національного банку з питань боргової політики; розробки ефективних форм і методів зниження боргового тягаря у контексті переходу від антикризового управління (тобто реструктуризації боргових зобов'язань) до стратегічного боргового менеджменту із застосуванням інструментів активного управління державним боргом. Управління боргом у вузькому розумінні варто розглядати як сукупність дій, пов'язаних з підготовкою до випуску, розміщенням боргових зобов'язань держави, наданням гарантій, а також проведенням операцій з обслуговування та погашення боргових зобов'язань.

Управління державним боргом - це процес розробки та виконання стратегій управління заборгованістю органів державного управління, яка дозволяє залучити необхідну суму фінансування, виконати цільові установки уряду щодо ступеню ризиків та витрат, а також вирішити будь-які інші завдання у сфері управління державним боргом. До основних стратегічних завдань у сфері управління державним боргом можна віднести:

- створення ефективно працюючого ринку державних цінних паперів. Адже не сформованість національного ринку капіталу підвищує залежність економіки країни від зовнішніх запозичень, а відтак, від зовнішніх кон'юнктурних коливань і ризиків глобального характеру.

Розвиток внутрішнього фінансового ринку потребує створення відповідної технічної інфраструктури, в якій особливо важлива роль належить центральному реєстру та платіжній і розрахунковій системі. В Україні ця проблема поглиблена багаторічним протистоянням між Національним депозитарієм України та комерційним депозитарієм МФС (який обслуговує позабіржову площадку ПФТС). І хоча у відповідності до закону функції центрального депозитарію цінних паперів повинні виконуватися НДУ, як нам здається, єдиним компромісним рішенням цього довготривалого конфлікту інтересів може бути створення центрального депозитарію на основі НДУ та депозитарію Національного банку України (який обслуговує операції з облігаціями внутрішньої державної позики - ОВДП);

- оптимізація структури боргового портфеля держави. Як було зазначено вище важливим фактором виникнення кризи може бути неефективна структура боргу з точки зору строків погашення, валют платежу та процентних ставок. В структурі державного боргу України частка зобов'язань в доларах США складає приблизно 60 відсотків і тому фактична прив'язка курсу гривні до американської валюти відіграє роль додаткового «запобіжника», який зменшує курсовий ризик для уряду. Але при довгостроковій тенденції до зниження реального курсу долара це фактично збільшує витрати на його обслуговування у гривнях;

- мінімізація ризиків та вартості державного боргу. Як відомо вартість державного боргу складається з двох компонентів:

- фінансових витрат, які дорівнюють вартості обслуговування боргу;
- вартості потенційних економічних збитків, які можуть виникнути внаслідок фінансової кризи, якщо уряд не зможе забезпечити пролонгації боргу або оголосить дефолт.

У даному випадку йдеться, наприклад, про те, що надмірна увага уряду щодо потенційної економії коштів при залученні короткотермінових позик (особливо, з плаваючою ставкою, частка яких в нашому випадку складає третину усіх запозичень) може призвести до втрати можливості пролонгації або рефінансування існуючого боргу та виникнення боргової кризи, негативні наслідки якої будуть масштабніші за будь-яку економію. Остання повинна передбачати шляхи виходу з ситуації, коли можуть виникнути проблеми з обслуговуванням боргу. В принципі, існує чотири варіанти дій:

1) країна може просто відмовитися сплачувати борг, зіштовхнувшись з перспективою втрати доступу на світовий ринок капіталу у майбутньому;

2) країна може просто де-факто призупинити сплату боргу, не оголошуючи себе офіційно банкрутом, що на практиці все одно не вирішує проблему, а лише відтягує її вирішення;

3) країна може спробувати виконувати свої зобов'язання за будь-яку ціну, що вимагає певних соціальних та економічних жертв (якщо уряд може таке собі дозволити);

4) країна може спробувати реструктуризувати борг, тобто провести переговори щодо зміни умов його погашення (як основної суми, так і процентів - разом або окремо, в залежності від глибини проблеми).

Цей останній варіант, варіант реструктуризації є найбільш поширеним і прийнятним у світовій практиці. Зокрема йдеться про прямі переговори з урядами, банками або міжнародними фінансовими організаціями. Але слід звернути увагу на те, що такі переговори при будь-якому їх результаті підбивають довіру до країни-позичальника і негативно впливають на її міжнародний кредитний рейтинг (що позначається на подальших запозиченнях). Тому, необхідно намагатися, перш за усе, використовувати ринкові методи реструктуризації, що включають, наприклад, боргові свопи (debt-for-debtswaps), на які припадає близько 75 відсотків усіх операцій на вторинному ринку капіталів. Поступовий вихід на світовий ринок різних українських позичальників - банків, корпорацій, муніципальних влад, - дозволяє поступово опанувати цей інструмент

реструктуризації. Користуючись загальним падінням світового фінансового ринку можна здійснювати і операції «зворотної покупки» (directcashbuyback).

- формування єдиної цілісної державної стратегії управління боргом і її узгодження з бюджетно-податковою та валютно-курсовою політикою держави. Як відомо, необґрунтовані кроки у бюджетно-податковій, грошово-кредитній, валютно-курсовій політиці зумовлюють нестабільність на фінансовому ринку та невпевненість інвесторів щодо майбутніх доходів. Останні вимагають вищої премії за ризик, що призводить до зростання вартості боргу.

Висновки. Боргову безпеку держави, як елемент національних інтересів, доцільно розглядати з позицій комплексного підходу, як підсистему у складній, багаторівневій системі фінансово-економічної безпеки держави. Враховуючи альтернативні погляди на цю проблему, *під борговою безпекою держави* найчастіше розуміють (у вузькому розумінні) певний критичний рівень державної заборгованості, який дозволяє зберегти стійкість фінансової системи країни до внутрішніх і зовнішніх загроз, забезпечити певний рівень фінансової незалежності держави, зберігаючи при цьому економічну можливість країни здійснювати виплати на погашення основної суми і відсотків (відповідно до зафіксованого у кредитному контракті графіку платежів), підтримуючи належний рівень платоспроможності та кредитного рейтингу.

У широкому розумінні (саме такий підхід знайшов відображення у Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України) *боргова безпека держави* визначається не лише критичним рівнем державної заборгованості, а загальним рівнем державного (внутрішнього і зовнішнього) боргу та рівнем корпоративного зовнішнього боргу з урахуванням вартості їх обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та збереження оптимального співвідношення між ними.

Боргова безпека країни є досить складним та суперечливим явищем. Чинники законодавством України на сьогодні не визначено єдиної системи індикаторів боргової безпеки. Також немає єдиного підходу до оцінки боргової безпеки і в працях дослідників. Рекомендовані граничні значення та нормативи цих індикаторів різняться як на світовому, так і на рівні України. Управління державним боргом - це процес розробки та виконання стратегій управління заборгованістю органів державного управління, яка дозволяє залучити необхідну суму фінансування, виконати цільові установки уряду щодо ступеню ризиків та витрат, а також вирішити будь-які інші завдання у сфері управління державним боргом.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Поняття боргової безпеки держави, критерії та система індикаторів її оцінки.
2. Поняття про загальну платоспроможність та ліквідність.
3. Мінімальна стандартна модель
4. Світового банку для оцінки боргової безпеки держави
5. Боргова складова фінансової безпеки держави
6. Види ризиків, їх чинники та наслідки впливу
7. Індикатори та порогові значення індикаторів стану боргової складової фінансової безпеки України
8. Оптимізація структури боргового портфеля держави
9. Джерела ризиковості державного боргу
10. Класифікація країн за рівнем зовнішньої заборгованості та рівним доходу

Теми рефератів

1. Боргова безпека України: критерії оцінки та проблеми забезпечення
2. Урегулювання світової кризи заборгованості.
3. Критерії та індикатори оцінки боргової безпеки держави
4. Ризики та загрози боргової складової національним економічним інтересам та фінансовій безпеці держави
5. Боргова стратегія та механізм забезпечення боргової безпеки держави

Тести

1. В Україні граничний обсяг державного боргу регламентується:

- а) Конституцією України;
- б) Бюджетним кодексом і Законом України „Про державний бюджет“;
- в) Законом України „Про державний борг“;
- г) граничний обсяг державного боргу взагалі не регламентується.

2. Згідно Нової методології Світового банку рівень боргової безпеки держави визначається такими індикаторами заборгованості:

- а) співвідношенням поточної вартості обслуговування боргу до ВВП;
- б) співвідношенням поточної (теперішньої) вартості обслуговування боргу до імпорту;
- в) співвідношенням поточної (теперішньої) вартості обслуговування боргу до експорту;
- г) немає жодної вірної відповіді.

3. Основною загрозою зростання внутрішніх запозичень є:

- а) збільшення темпів інфляції;
- б) витіснення приватних інвестицій;
- в) стагнація фондового ринку;
- г) усі відповіді вірні.

4. Згідно Бюджетного кодексу України, величина основної суми державного боргу не повинна перевищувати:

- а) 70% ВВП;
- б) 60% ВВП;
- в) 50% ВВП;
- г) 40% ВВП.

5. Рефінансування державного боргу підвищує:

- а) валютний ризик;
- б) ціновий ризик;
- в) ризик збільшення середньозваженої вартості боргу;
- г) прямий кредитний ризик.

6. Ймовірність нестачі бюджетних коштів для вчасного і вповному обсязі виконання державою власних боргових зобов'язань, це ризик:

- а) ліквідності;
- б) прямий кредитний ризик;
- в) гарантійний;
- г) відсотковий.

7. Девальвація національної грошової одиниці призводить до:

- а) збільшення вартості обслуговування боргу деномінованого віноземній валюті;
- б) зменшення вартості обслуговування боргу деномінованого віноземній валюті;
- в) не впливає на вартість обслуговування боргу;
- г) усе залежить від причин девальвації.

8. Здатність країни-боржника залучати іноземні позичкові ресурси і обслуговувати свій зовнішній борг, не порушуючи при цьому відтворювальні процеси, це:

- а) загальна платоспроможність;
- б) стан ліквідності;
- в) боргова безпека;
- г) боргова стратегія.

9. Оптимізація структури кредитного портфеля держави з огляду на необхідність забезпечення фінансової безпеки держави має проводитися за такими критеріями:

- а) мінімізації ризиків;
- б) мінімізації вартості запозичень;
- в) мінімізації ризиків та вартості запозичень;
- г) якщо обсяг позик визначено законодавчо, то зазначені критерії не беруться до уваги.

10. Однією з основних причин виникнення ризиків і загроз усфері боргової складової фінансової безпеки держави є:

- а) відсутність повноцінного ефективно діючого внутрішнього ринку державного боргу;
- б) недосконалість нормативно-правової бази;
- в) відсутність єдиної цілісної державної стратегії управління державним боргом;
- г) усі відповіді вірні.

11. Боргова безпека держави - це:

- а) такий рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування й ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для вирішення нагальних соціально-економічних потреб, що не призведе до втрати суверенітету і руйнування вітчизняної фінансової системи;
- б) такий рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її погашення й ефективності використання запозичень, що не призведе до втрати суверенітету і руйнування вітчизняної фінансової системи;
- в) певний рівень державної заборгованості, який дозволяє забезпечити стійкі темпи економічного зростання та розвиток вітчизняної фінансової системи;
- г) такий рівень внутрішньої заборгованості, що не призведе до втрати суверенітету і руйнування вітчизняної фінансової системи.

12. Граничне значення обсягу зовнішнього боргу як показника фінансової складової економічної безпеки України становить?

- а) не більше 25% від ВВП;
- б) не більше 60% від ВВП;
- в) не більше 55% від ВВП;
- г) менше 20% від ВВП.

13. Одним із показників боргового навантаження на Державний бюджет України є:

- а) рівень зовнішнього боргу на душу населення;
- б) частка міжнародних резервів у доходах державного бюджету;
- в) рівень платежів з обслуговування зовнішнього боргу у обсязі видатків бюджету;
- г) частка платежів з обслуговування і погашення державного боргу у покритті дефіциту державного бюджету.

14. Здатність країни-боржника залучати іноземні позичкові ресурси і обслуговувати свій зовнішній борг, не порушуючи при цьому нормальний хід відтворювального процесу характеризують:

- а) показники поточної ліквідності;
- б) показники загальної платоспроможності;
- в) показники боргового навантаження на державний бюджет;
- г) усі відповіді вірні.

15. Наявність у країни в даний момент чи період часу певної суми коштів чи міжнародних платіжних засобів, достатньої для погашення поточних боргових зобов'язань характеризують:

- а) показники поточної ліквідності;
- б) показники загальної платоспроможності;
- в) показники боргового навантаження на державний бюджет;
- г) усі відповіді вірні.

Основні поняття і терміни теми.

Боргова безпека, державні запозичення, державний борг, загальна платоспроможність, бюджетна ліквідність, міжнародна ліквідність, кредитний рейтинг, індикатори та порогові значення індикаторів стану боргової безпеки держави, ризики державного боргу, загрози боргової складової національним економічним інтересам, управління державним боргом, стратегія управління державним боргом, механізм забезпечення боргової безпеки держави

ТЕМА 7. ІНВЕСТИЦІЙНА СКЛАДОВА ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ

Сутність інвестиційної безпеки. Формування системи інвестиційної безпеки держави та механізм її забезпечення. Критерії та індикатори оцінки інвестиційної безпеки держави.

Інвестиційний клімат та інвестиційний рейтинг: вплив на інвестиційну безпеку держави. Загрози інвестиційній безпеці держави та страхування інвестиційних ризиків. Поняття інвестиційного ризику та страхування інвестиційних ризиків. Інвестиційно-інноваційна стратегія розвитку України.

ПЛАН

- 7.1. Інвестиційна безпека у структурі економічної безпеки держави
- 7.2. Загрози інвестиційній безпеці держави та страхування інвестиційних ризиків
- 7.3. Критерії та індикатори оцінки інвестиційної безпеки держави
- 7.4. Інвестиційний клімат та інвестиційний рейтинг: вплив на інвестиційну безпеку держави
- 7.5. Ринковий та державний механізм у системі забезпечення інвестиційної безпеки держави

7.1. Інвестиційна безпека у структурі економічної безпеки держави

Проблема забезпечення інвестиційної безпеки особливо актуальна для України, яка має забезпечити розбудову ринкової економіки, подолати деформації у структурі економіки, оновити продукцію та виробничий апарат у промисловості, освоїти нові для себе види діяльності у сфері послуг.

Однозначного визначення сутності інвестиційної безпеки на сьогодні немає. Так, інвестиційною безпекою називають такий рівень інвестування економіки, який забезпечував би її розширене відтворення, раціональну реструктуризацію та технологічне переозброєння. Зауважують також, що інвестиційна безпека визначається можливістю нагромадження ресурсів або капітальних вкладень. За належного його рівня підвищується капіталовіддача функціонування секторів економіки, зростають темпи розширеного відтворення і технологічного переозброєння економіки. Окремі автори виділяють поняття "безпеки

інвестиційних вкладень", яким називають брак ризику втрат капіталу (вкладених коштів і майбутніх доходів).

Міністерство економіки в „Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України" зазначає, що інвестиційна безпека -це такий рівень національних та іноземних інвестицій (за умови оптимального їх співвідношення), який здатен забезпечити довгострокову позитивну економічну динаміку про належному рівні фінансування науково-технічної сфери, створення інноваційної інфраструктури та адекватних інноваційних механізмів.

Таким чином, інвестиційна безпека — це такий стан рівня інвестицій, який дає можливість оптимально задовольняти поточні інвестиційні потреби національної економіки за обсягом і структурою з урахуванням ефективного використання й повернення коштів, які інвестуються, оптимального співвідношення між розмірами внутрішніх і зовнішніх інвестицій, іноземних інвестицій у країну і вітчизняних за кордон, підтримання позитивного національного платіжного балансу.

Забезпечення інвестиційної безпеки має відбуватися з урахуванням різкого скорочення експорту українського капіталу за межі України, високого ступеня пов'язаності міжнародних капіталів, відсутності великих мас вільного іноземного капіталу, гострої конкуренції між сферами його вкладання і країнами, які залучають іноземний капітал. Іноземні інвестори твердо дотримуються правила: вкладати капітал туди, де низький ступінь ризику і висока оборотність вкладених коштів.

З викладеного вище випливає, що у найбільш узагальненому вигляді інвестиційну складову економічної безпеки можна визначити як сукупність нормативно-правових, соціальних і екологічних умов, які визначають тип і динаміку відтворювального процесу, що забезпечують надійність відшкодування та ефективність вкладеного капіталу. У зв'язку з цим *інвестиційною безпекою* держави слід називати також спроможність підтримувати виробничі нагромадження і капітальні вкладення на рівні, що забезпечує необхідні темпи розширеного відтворення, реструктуризацію і технологічне переозброєння економіки, тобто інвестиційна безпека дає змогу оптимально задовольняти поточні потреби економіки в капітальних вкладеннях за обсягом і структурою з урахуванням ефективного використання і повернення коштів, які інвестуються, досягнення оптимального співвідношення між розмірами іноземних інвестицій у країну і вітчизняних за кордон, підтримання позитивного національного платіжного балансу.

Головним критерієм інвестиційної безпеки є конкурентоспроможність економіки як процесу реалізації економічної безпеки у динаміці. З огляду на те, що критерій економічної безпеки — підтримання в адекватному стані умов життєдіяльності (економічне зростання, добробут населення), то матеріальною основою цього є певний рівень інвестування та інвестиційної безпеки. Виокремлення названих критеріїв пов'язане з пороговими граничними значеннями допущення певного ймовірного порушення безпеки. Отже, визначення інвестиційної безпеки має бути пов'язане з мірою, що виражає органічну єдність якісної та кількісної визначеності явища інвестиційної безпеки. Названі критерії інвестиційної безпеки дають можливість визначити інвестиційну безпеку як соціально-економічну форму руху національної економіки в сучасних умовах.

Методологія визначення критеріального рівня інвестиційної безпеки дає можливість виокремити позитивний та нормативний аспекти інвестиційної безпеки. *Позитивний аспект* інвестиційної безпеки є поєднанням захищеності й розвитку національної економіки. З позиції захищеності інвестиційна безпека передбачає подолання певних загроз і досягнення критеріального рівня соціально-економічних показників. З позиції розвитку інвестиційна безпека означає реалізацію необхідних темпів економічного зростання.

Нормативний аспект інвестиційної безпеки є поєднанням стану і процесу розвитку, що гарантовані державою. Кінцева мета цього поєднання — конкурентоспроможність економіки, а засіб її досягнення — інструменти індикативного регулювання інвестування та механізми саморозвитку (рис. 7.1.).

Поняття «інвестиційна безпека» означає також процес забезпечення такого стану інвестиційної сфери, за якого економіка здатна зберігати й підтримувати такий рівень інвестиційних ресурсів в умовах дії внутрішніх та зовнішніх загроз, що є необхідним для забезпечення стійкого розвитку та соціально-економічної стабільності країни, зростання конкурентоспроможності національної економіки та добробуту населення

Таке визначення є методологічним продовженням уточнення поняття "економічна безпека", доповнює і поглиблює його з позиції сутності інвестиційної складової безпеки, виражає взаємозв'язок між ними та розкриває зв'язки між основними складовими економічної безпеки. Інвестиційна безпека — це стан, процес і результат. З одного боку, вона характеризує досягнутий рівень використання інвестиційних ресурсів у економіці, а з іншого — розкриває процес та напрями ефективного їх використання.

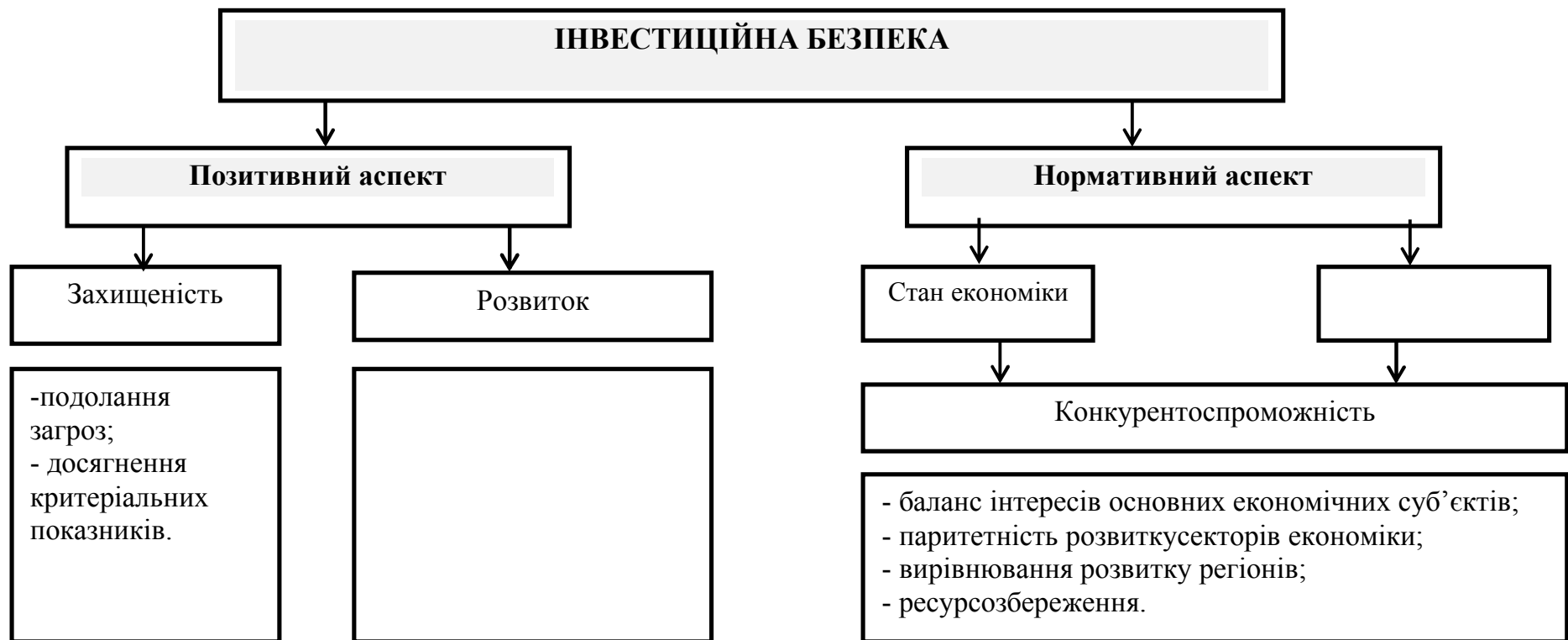

Рис. 7.1. Позитивний та нормативний аспекти інвестиційної безпеки

Отже, інвестиційна складова — це особлива підсистема економічної безпеки, що створює передумови для найкращого використання соціально-економічних відносин у розвитку і науково-технічному відновленні продуктивних сил суспільства за допомогою активної інвестиційної діяльності.

У дослідженні структури Інвестиційної складової варто враховувати:

- входження інвестиційної складової в систему економічної і фінансової безпеки України;
- диференціацію інвестиційної складової за різними рівнями економіки (країна, регіон, галузь, підприємство тощо);
- властивість синергізму, тобто те, що інвестиційна складова економічної безпеки країни не є простою сукупністю інвестиційних складових економічної безпеки регіонів і підприємств;
- формування інвестиційної складової під впливом багатьох об'єктивних факторів; виникнення різних ризиків як наслідок відповідних умов.

Важливим моментом для усвідомлення цілісної конструкції інвестиційного процесу та інвестиційної безпеки є визначення їхнього об'єкта і суб'єкта інвестування.

Інвестиційний об'єкт — будь-який об'єкт (країна, регіон, галузь, підприємство), на який спрямовані інвестиції. Необхідно звернути увагу на те, що інвестиційний об'єкт існує тільки в процесі здійснення інвестиційної діяльності та є матеріальною основою досягнення цілей, визначених інвестиційною політикою. В умовах ринкової системи господарювання сам інвестиційний об'єкт для інвестора не має вирішального значення. Він становить інтерес тільки тією мірою, якою забезпечує задоволення власних цілей інвестора, що свідомо не збігаються із задоволенням потреби споживачів у тій продукції, що виробляє фірма.

З погляду теорії інвестицій, об'єкт для інвестора становить проміжну ланку, що сприяє задоволенню цілей інвестора — здобуттю ефекту на вкладений капітал. Отже, об'єкт є мірою і сутністю інвестиційної активності суб'єкта.

Суб'єктами, з одного боку, виступають учасники — власники вільних інвестиційних ресурсів (банки, фінансові компанії та інші інвестиційні інститути, а також приватні інвестори), а з іншого — підприємства, організації та ін., що мають потребу в інвестиційних ресурсах.

Важливою стороною інвестиційної діяльності є посередники, котрі забезпечують взаємодію інвестиційних інститутів зі споживачами інвестиційних ресурсів. У цілому основні суб'єкти інвестиційної безпеки такі: держава, особа, підприємство, регіон, світове співтовариство.

Саме взаємодія цих суб'єктів визначає характер, ступінь та особливості інвестиційної діяльності та інвестиційної безпеки. Крім того суб'єкти переважно і є джерелом суб'єктивних та об'єктивних ризиків і загроз інвестиційній безпеці. Склад потенційних суб'єктів інвестиційного процесу подано на рис. 7.2.

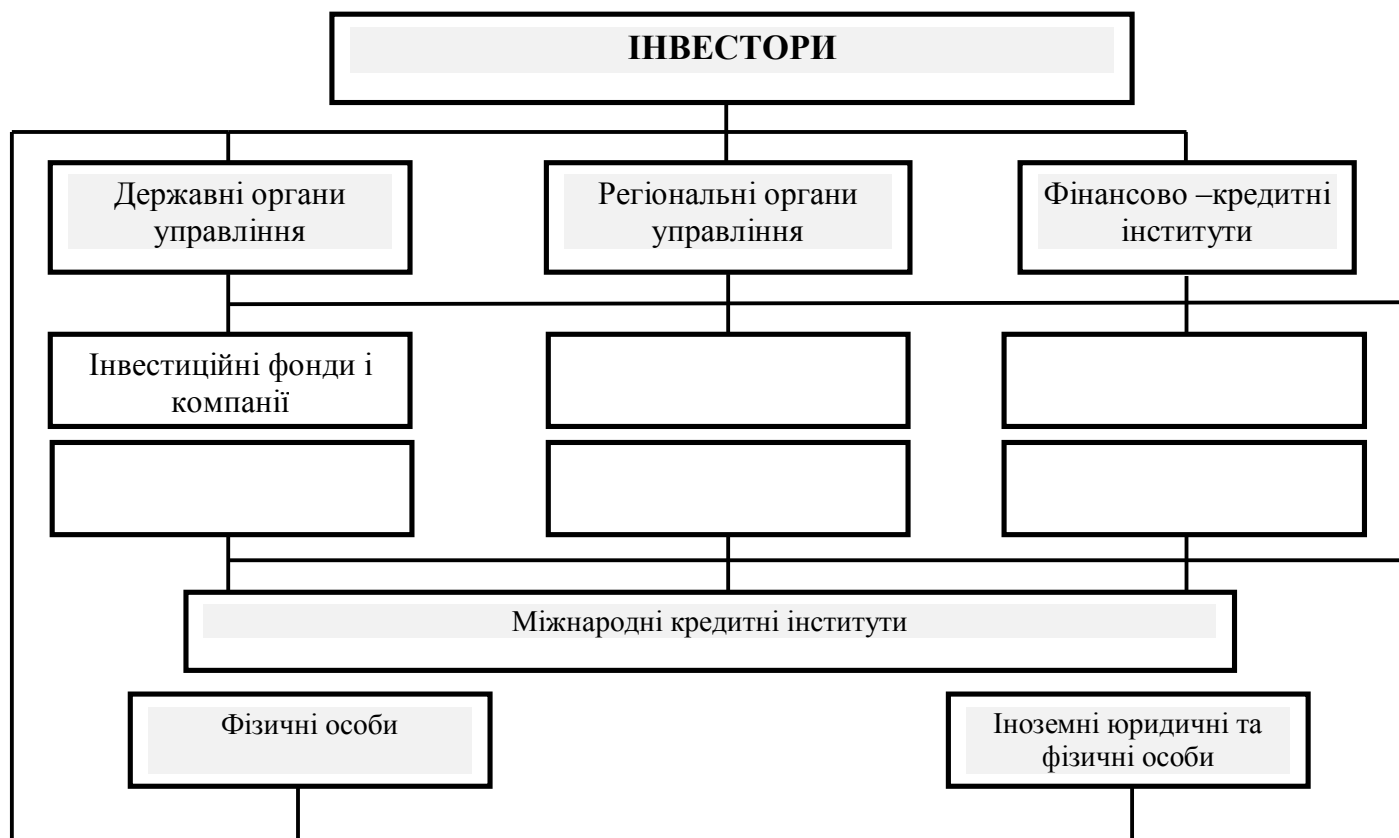

Рис. 7.2. Склад потенційних суб'єктів інвестиційного процесу

Наявність різноманітних інвестиційних інтересів становить причину неминучого виникнення системи суперечностей у цій сфері.

Таким чином, функціонування і розвиток економічної системи та її структурних компонентів, у тому числі інвестиційної складової, з позиції економічної безпеки, характеризується такими параметрами: поєднання динамічності і стійкості, ефективність, захищеність від внутрішніх та зовнішніх негативних впливів, що є результатом функціонування відповідного економічного механізму, а також здатність і готовність створювати ефективні механізми протидії загрозам, дотримання оптимального балансу інтересів економічних суб'єктів.

7.2. Загрози інвестиційній безпеці держави та страхування інвестиційних ризиків

Одним із найважливіших компонентів аналізу й управління інвестиційною безпекою є *аналіз загроз*, динаміки їхнього нагромадження та оцінка ступеня їхнього впливу. Мають бути розглянуті як внутрішні (стан фондових ринків, банківської системи, технологічний рівень виробництва основних галузей економіки, ступінь зношеності основних виробничих фондів, неготовність будівельного комплексу регіону забезпечити необхідний рівень обсягів будівництва), так і зовнішні загрози, спричинені умовами на зовнішніх ринках і виявами відцентрових тенденцій. Отже, основне завдання полягає в побудові оцінки, що дає змогу в процесі діяльності інвестиційної системи чисельно визначити загрозу зменшення потоку інвестицій у реальний сектор економіки, щоб вчасно вжити заходів з недопущення цього.

Основними загрозами інвестиційній безпеці держави виступають:

- відсутність інвестиційної стратегії;
- високі інвестиційні ризики;
- політична нестабільність;
- недосконала законодавчо-нормативна база;
- зменшення частки прибутку у джерелах фінансування інвестицій;
- обмеженість доступних фінансових коштів;
- загострення платіжної та бюджетної кризи;
- відсутність ефективних механізмів трансформації заощаджень населення в інвестиції;
- відсутність кваліфікованої підготовки фахівців;
- відсутність дієвої системи страхування іноземних інвестицій.

Інвестиційна безпека зумовлюється також і структурою й домінуванням на вітчизняному ринку тих чи інших *мотивів інвестування, ступенем диверсифікації інвестиційних джерел*. За інших рівних умов рівень інвестиційної безпеки підвищується за наявності більшої кількості джерел внутрішніх і зовнішніх інвестицій. На рівень інвестиційної безпеки держави впливає величина відпливу капіталу (окрім прямих інвестицій в інші країни) з країни, оскільки на неї скорочується потенційно можливий обсяг сукупних інвестицій. Інвестиційна безпека характеризується також рівнем повернення вкладених коштів. Наприклад, у 1989—1993 рр. інвестиції, вкладені в країни Центральної і Східної Європи, повернулися лише на 75 % .

Особливе місце у забезпеченні інвестиційної безпеки належить *страхуванню інвестиційних ризиків*. Слід зазначити, що іноземний капітал в більшій мірі реагує на щонайменшу дестабілізацію в Україні, ніж національний. Необхідно підкреслити, що, на жаль, іноземні страхові структури розглядають Україну як країну з дуже високим ступенем інвестиційного ризику.

Великого значення для забезпечення високого рівня інвестиційної безпеки держави набуває *добросовісна поведінка інвесторів*. Впливає на стан інвестиційної безпеки і рівень узгодження інтересів менеджерів, мажоритарних і міноритарних власників, які на практиці часто не збігаються. З позиції інвесторів подібна розбіжність збільшує ризик вкладень та ставить під сумнів отримання необхідної дохідності. У результаті один і той самий бізнес може мати для інвестора різну цінність залежно від відчуття непорушності своїх інтересів.

Рівень інвестиційної безпеки не в останню чергу зумовлюється *ступенем інформованості інвесторів*. У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що в Україні інвестори, на думку експертів, мають справу з не досить ефективним ринком, що, з одного боку, дає можливість отримувати надприбутки інсайдерам, а з іншого, робить більш-менш коректне прогнозування неможливим. Більшість торговців на вітчизняному фондовому ринку не мають змоги визначити інвестиційну вартість акцій внаслідок або браку необхідної інформації, або невідповідності персоналу до подібного аналізу.

Водночас інвестиційна безпека залежить від того, яким чином індивідуальні інвестори бажають отримувати *інвестиційний дохід* — у вигляді готівкових дивідендів або капіталізованого доходу. Прибічники першого варіанта зменшують ліквідність ринку капіталу (роблять примарними перспективи майбутнього зростання), роблять його менш привабливим для міжнародних інвесторів.

На рівень інвестиційної безпеки впливає *режим валютного курсу та відсоткова політика*, що встановилися в країні. Так, наявність валютного коридору поряд з позитивними реальними відсотковими ставками є визначальним чинником залучення портфельних інвестицій у фінансові активи, деноміновані в національній валюті. За макроекономічної стабільності різниця у відсоткових ставках у національній та іноземній валюті показує очікувану девальвацію національної валюти, що уможливорює прогнозування валютних курсів за непокритого економічними агентами паритету відсоткових ставок в країні.

На рівні інвестиційної безпеки позначається *характер амортизаційної політики*. Так, амортизаційна політика, що передбачає вилучення у підприємств

нарахованих сум амортизаційних відрахувань, явно знижує рівень інвестиційної безпеки.

Інвестиційна безпека залежить і від *часових рамок прийняття рішень про інвестування*. Найтриваліший процес прийняття рішень у міжнародних фінансових організаціях. Інвестиційна безпека визначається чіткою *інвестиційною політикою*, розрахованою на тривалу перспективу. Отже, необхідно виробити і впровадити інвестиційну державну політику. Реалізація інвестиційної безпеки визначається розробленням *механізму інвестиційної безпеки* як певного способу функціонування її системи.

Таким чином, *здійснення підприємництва в будь-якій формі пов'язане з ризиком*. Ризик характеризується як небезпека потенційної ймовірної втрати ресурсів або недоодержання доходів порівняно з прогнозованим варіантом. *В інвестиційній діяльності питання ризику стоїть дуже гостро*. Це спричинюється, по-перше, значною тривалістю інвестиційного циклу від моменту вкладення коштів до часу їх повернення. По-друге, інвестування пов'язане з вкладанням великих коштів, матеріальних ресурсів, неефективне використання яких може негативно позначитись на фінансовому стані інвестора. По-третє, часто інвестування здійснюється через третіх осіб (фінансових посередників), тому інвестор, як правило, не має реальної можливості контролювати використання вкладених коштів, оперативно втручатись у виробничий процес тощо.

З огляду на викладене у процесі складання інвестиційного бізнес-плану дуже важливо правильно оцінити і проаналізувати можливі ризики, виявити напрями їх уникнення та страхування. Оцінити ризики в бізнес-плані можна за допомогою визначення факторів, наведених у табл. 7.1.

Визначаючи вид ризику, потрібно оцінити його рівень і вплив на загальні результати. Безризикові інвестиції в нашій державі знайти важко, тому що на рівень ризику впливають не тільки економічні, а й політичні, соціальні, екологічні та інші фактори.

Інвестиціями з допустимим рівнем ризику прийнято називати такі вкладення, коли існує ймовірність втратити весь чистий прибуток за цим інвестиційним проектом.

Критерієм критичного рівня ризику є можливість втрати не тільки прибутку, а й усієї виручки. Це означає, що не можна брати до виконання інвестиційний проект, якщо в одному з 10 випадків може бути втрачений прибуток, в одному зі 100 - валовий дохід, а в одному з 1000 - все вкладене майно. Залежно від рівня ризику потрібно передбачити заходи щодо його страхування (див. табл. 7.1).

Таблиця 7.1. Види інвестиційних ризиків та форми їх страхування

Вид ризику	Рівень ризику	Форма страхування ризику
Затримка початку реалізації інвестиційного проекту (відсутність ліцензії, проектно-кошторисної документації, земельної ділянки)	Безризикові інвестиції	Розробка ефективних профілактичних заходів з метою попередження ризиків
Несвоєчасне завершення будівництва (зазначити причини)	Допустимий	Створення страхових (резервних) фондів для покриття збитків
Значне перевищення вартості порівняно з проектно-кошторисною документацією	Критичний	Чітке визначення обов'язків і відповідальності всіх учасників інвестиційного проекту, розподіл між ними збитків
Зниження запланованого рівня чистого прибутку (підвищення рівня затрат, зниження рівня цін, зміни податкового законодавства)		
Ризик невиходу у встановлені строки на проектну потужність	Катастрофічний	Отримання певних гарантій від органів влади
Ризик втрати ринку збуту (зниження попиту, високий рівень конкуренції)		Зовнішнє страхування окремих ризиків у страхових компаніях

Складаючи інвестиційний бізнес-план, часто передбачають так звану премію за ризик. Це своєрідний додатковий прибуток, якого вимагає інвестор за свій ризик. Розміри цього прибутку повинні збільшуватись пропорційно зростанню ризиків за тим чи іншим інвестиційним проектом.

7.3. Критерії та індикатори оцінки інвестиційної безпеки держави

Інвестиційна безпека держави має як якісні, так й кількісні критерії. Вона досягається за умов: дотримання граничної норми інвестування, що дає можливість відтворювати науково-технічний та інтелектуальний потенціал; здійснення розширеного відтворення основного капіталу; підтримання конкурентоспроможності економіки; гарантування зростання ВВП; створення стратегічних резервів; відновлення природних ресурсів тощо.

Кількісні критерії безпечного стану економічної сфери не можуть перевищувати (бути меншими) порогових індикаторів цієї сфери.

Основними індикаторами, що визначають інвестиційну безпеку держави є:

- питома вага інвестицій (внутрішні капітальні вкладення та іноземні інвестиції) у ВВП;
- питома вага вітчизняних інвестицій у ВВП;
- частка іноземних інвестицій у загальному обсязі інвестицій країни;
- співвідношення прямих і портфельних інвестицій;
- величина іноземних інвестицій на душу населення;
- ступінь покриття потреби держави в інвестиційних ресурсах грошовою масою;
- частка бюджетних коштів у вартості інвестиційного проекту.

Так для стабільного економічного зростання держави загальні річні інвестиції в реальний сектор економіки, що складаються з внутрішніх капітальних вкладень та прямих іноземних інвестицій, мають бути на рівні 25% від ВВП, що вважають пороговим значенням інвестиційної безпеки. При цьому, обсяг вітчизняних інвестицій має перевищувати 17% ВВП.

Ще одним показником, який характеризує оптимальний рівень протікання інвестиційних процесів в країні, є відношення прямих іноземних інвестицій до ВВП. Порогове значення даного показника становить 6%. Також своєрідними індикаторами рівня інвестиційної безпеки є частка іноземних інвестицій у загальному обсязі інвестицій країни та приток прямих іноземних інвестицій у розрахунку на одну особу. Одним із індикаторів інвестиційної безпеки держави є і частка бюджетних коштів у вартості інвестиційного проекту, яка не повинна бути нижчою 35%. Динаміка значень основних індикаторів інвестиційної безпеки України наведена у таблиці 7.2.

У світовій практиці для оцінки рівня інвестиційної безпеки розраховують *індекс інвестиційної безпеки*, що характеризує рівень стійкості економічної системи країни щодо залучення та освоєння інвестицій, які спрямовуються на забезпечення розширеного відтворення.

Даний індекс визначається на основі оцінки 23 показників, які характеризують інвестиційну активність, інвестиційний клімат, стан економічного розвитку, інвестиційні ризики та очікування інвесторів (див. табл. 7.3.). Згідно результатів дослідження Україна належить до групи країн із низьким рівнем інвестиційної безпеки держави. Це, у свою чергу, свідчить про те, що у коротко та середньостроковій перспективі не вдасться підвищити рівень інвестування.

Таблиця 7.2. Динаміка індикаторів інвестиційної безпеки України

Показники	Порогове значення	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Притік прямих іноземних інвестицій, млрд. дол. США	>10	7,8	5,6	9,9	10,9	4,8	6,5	7,2	8,4	4,5	0,4	3,76
Притік прямих іноземних інвестицій на душу населення, дол. США	>200-500	166	120	214	237	105	141	157	184	98,8	8,8	87,6
Притік прямих іноземних інвестицій відносно ВВП, %	>6	9,1	5,2	6,9	6	4,1	4,7	4,5	4,8	2,1	0,7	0,7
Інвестиції в основний капітал відносно ВВП, %	>25	21,1	23	26,2	24,6	16,6	19,6	24,8	22,5	21,8	19,3	19,9

Таблиця 7.3. Показники рівня інвестиційної безпеки держави, які використовують для розрахунку індексу інвестиційної безпеки

Категорії показників	Питома вага	Показники
Інвестиційна активність	1	1. Притік прямих іноземних інвестицій за останній рік (абсолютне значення, у % до ВВП, на душу населення) 2. Притік прямих іноземних інвестицій за останні три роки (абсолютне значення, у % до ВВП, на душу населення) 3. Експорт прямих інвестицій (абсолютне значення, у % до ВВП, на душу населення) 4. Інвестиції в основний капітал (у % до ВВП)
Інвестиційний клімат	0,8	1. Індекс корупції 2. Індекс економічної свободи 3. Індекс глобальної конкурентоспроможності 4. Індекс легкості ведення бізнесу
Стан економічного розвитку	0,6	1. Темпи зростання ВВП 2. Темпи інфляції 3. Стан платіжного балансу
Суверенний кредитний рейтинг	0,5	1. Кредитний рейтинг Moody's 2. Кредитний рейтинг Standard&Poor's 3. Кредитний рейтинг Fitch
Очікування інвесторів	0,5	1. Дослідження інвестиційних перспектив UNCTAD 2. Індекс довіри прямих іноземних інвестицій А.Т. Kearney

В 2015 році найбільш критичними зонами в області забезпечення інвестиційної безпеки України були: значне падіння ВВП, високий рівень інфляції, низький суверенний кредитний рейтинг, високий рівень корупції.

Інвестування здійснюється в специфічних умовах макросередовища, що оцінюється суб'єктами інвестиційної діяльності за допомогою сукупності характеристик *інвестиційного клімату*. *Процес формування інвестиційного клімату необхідно розглядати як важливий елемент відтворення фінансової безпеки держави*. Є різні підходи до розуміння суті інвестиційного клімату. Так, інвестиційний клімат характеризують як особливу підсистему в інституціональній економіці, що створює передумови для поліпшення використання суспільно-економічних відносин у процесі розвитку і науково-технологічного оновлення

продуктивних сил суспільства під час активної інвестиційної діяльності, як з боку вітчизняних, так і зарубіжних інвесторів. При цьому прихильники такого підходу вказують на високу міру динамічності параметрів інвестиційного клімату в будь-якій господарській системі.

Інший підхід розглядає формування інвестиційного клімату як багаторівневий процес, виділяючи систему чинників на різних рівнях його формування. У контексті такої логіки виокремлюють вісім рівнів, що впливають на формування інвестиційного клімату чинників: рівень розвитку інвестиційної сфери, рівень розвитку продуктивних сил, стан фінансово-кредитної системи, статус іноземного інвестора, стан інвестиційного ринку, інвестиційна активність населення, правове поле, політична свобода адміністрації.

Деякі економісти-теоретики пов'язують формування інвестиційного клімату з мірою привабливості умов здійснення інвестиційної діяльності і називають такі критерії його формування — привабливість інвестиційної діяльності з позиції витрат, коли до уваги беруться вартість послуг робочої сили, характеристики податкової системи і субсидування, якість інфраструктури, кадрових ресурсів і розвиток фінансових ринків; з позиції збуту: характеристика розвитку ринку, потенціал зростання, відкритість країни для міжнародної торгівлі; з позиції особливостей політичного ризику і характеру змін інвестиційного законодавства.

Інвестиційний клімат також визначають як рівень досягнення можливості вітчизняних та іноземних юридичних і фізичних осіб здійснювати інвестиції у формі коштів, цільових банківських вкладів, паїв, акцій та інших цінних паперів, рухомого і нерухомого майна, майнових прав, ноу-хау, досвіду та інших інтелектуальних цінностей, права користування землею та іншими природними ресурсами; сукупність мотиваційних факторів мобільності внутрішніх та зовнішніх інвестицій.

Інвестиційний клімат розглядають також як сукупність політичних, економічних, юридичних, соціальних та інших чинників, які визначають у кінцевому рахунку ступінь ризику капіталовкладень і можливість їх ефективного використання. Поняття інвестиційного клімату характеризується складністю й комплексністю та розглядається як на макро-, так і на мікро-економічному рівні. На макроекономічному рівні воно містить показники політичного (включаючи законодавство), економічного й соціального середовища для інвестицій.

Для потенційних інвесторів під час аналізу політичної ситуації вирішальну роль відіграють політика держави відносно іноземних інвестицій, можливість націоналізації іноземного майна, участь держави в системах міжнародних

договорів з різних питань, стабільність державних інститутів, спадкоємність політичної влади, ступінь державного втручання в економіку та ін.

На інвестиційному кліматі негативно позначаються не тільки прямі обмеження діяльності іноземних фірм, що містяться в законодавстві, а й нечіткість, особливо нестабільність законодавства держави, оскільки вона позбавляє інвестора можливості прогнозувати розвиток подій, що знижує рентабельність вкладень.

На мікроекономічному рівні інвестиційний клімат виявляється у двосторонніх відносинах фірми-інвестора й конкретних державних органів, господарських суб'єктів-постачальників, покупців, банків, а також профспілок і трудових колективів країни, що приймає. На цьому рівні відбувається конкретизація узагальненої оцінки інвестиційного клімату під час реальних економічних, юридичних, культурних контактів іноземної фірми з новим для неї середовищем.

Макро- й мікрорівні інвестиційного клімату сприймаються інвесторами як єдине ціле, оскільки, наприклад, практично будь-які законодавчі зусилля уряду з формування сприятливого інвестиційного клімату можуть бути блоковані нормотворчістю місцевої влади, а зусилля на місцевому рівні зі створення пільгового господарського режиму для іноземних інвестицій найчастіше можуть компенсувати деякі недоліки загальноекономічного регулювання уряду.

У цілому *інвестиційний клімат* — це сукупність політичних, соціально-економічних, соціальних, культурних, організаційно-правових і географічних факторів, що притаманні тій чи іншій країні, які приваблюють або відштовхують інвесторів вкладати свої засоби в ту чи іншу господарську систему (економіку країни, регіону, підприємство).

Системоутворювальною категорією понять, що формують стан інвестиційного клімату в економіці, слід вважати *інвестиційну привабливість* країни в цілому, регіону, галузі, підприємства або корпорації. У зв'язку з тим, що у визначенні інвестиційного клімату йдеться про фактори, привабливі або непривабливі для інвесторів, то в економічних публікаціях поняття інвестиційного клімату часто трактується як синонім поняття "інвестиційна привабливість" або інвестиційна привабливість розглядається як елемент інвестиційного клімату. Часто до інвестиційного клімату відносять й інвестиційну активність.

Правомірніше було б розглядати інвестиційний клімат як базу для комплексних оцінок ступеня сприятливої інвестиційної діяльності у тій чи іншій економіці (або окремих її підсистемах), а інвестиційну активність — як фактичний ступінь

реалізації інвестиційних можливостей економічних суб'єктів. Так, наприклад Китай та Індія мають найдинамічніші економіки останнього десятиліття, хоча ідеальним інвестиційний клімат в обох країнах назвати важко з різних причин.

Українські вчені пропонують оцінювати інвестиційний клімат України на основі виокремлення результуючого підприємницького ризику, складовими якого є соціально-політичний, внутрішньо економічний та зовнішньо-економічний ризику. Серед економічних параметрів основна увага під час оцінювання інвестиційного клімату приділяється загальному стану економіки, ситуації у валютній, фінансовій й кредитній системах, митному режиму, можливостям використання робочої сили (вартість послуг робочої сили та її співвідношення із середнім рівнем кваліфікації робітників і продуктивністю праці).

Характер інвестиційного клімату обумовлюється стабільністю чинного законодавства, ефективністю існуючої інвестиційної політики держави, окремих секторів і галузей економіки, регіонів та суб'єктів господарювання, наявністю дієвої системи управління інвестиціями, розвитком страхування інвестиційних ризиків, характером інвестиційного співробітництва, наявністю спеціалізованих банківських установ, фондів і трастів, інвестиційних компаній і дилерів, ступенем вирішення питання про приватну власність на земельні ділянки, стабільністю і конвертованістю національної валюти, а також ступенем привабливості інвестиційних проєктів. Сила і спрямованість впливу цих численних факторів на інвестиційний клімат нерівнозначна. На жаль, доводиться констатувати, що негативних впливів на сьогодні більше, ніж позитивних.

Структура інвестиційного клімату визначається якісним рівнем розвитку багатьох чинників, наведених на рис. 7.4. Формування інвестиційного клімату відбувається під впливом сукупності об'єктивних чинників (за безумовного наявності їх різних суб'єктивних інтерпретацій), що описують основні особливості інвестиційної системи держави. Інвестиційний клімат має дві основні характеристики: реальні умови функціонування капіталу і державну політику відносно регулювання інвестиційних процесів в інтересах національної економіки.

Час від часу в економічній практиці відбувається гальмування передачі заощаджень, а в подальшому й інвестицій, а тим самим і відносної суспільної ефективності інвестиційного розвитку. Саме через конфлікти суспільний клімат, породжений умовами (загрозами, ризиками) інвестування, не сприяє зростанню, безумовно економічно обґрунтованому, інвестиційної діяльності, навіть дещо гальмує його. Це явище можна назвати інвестиційною недієздатністю (інерцією) суспільства.

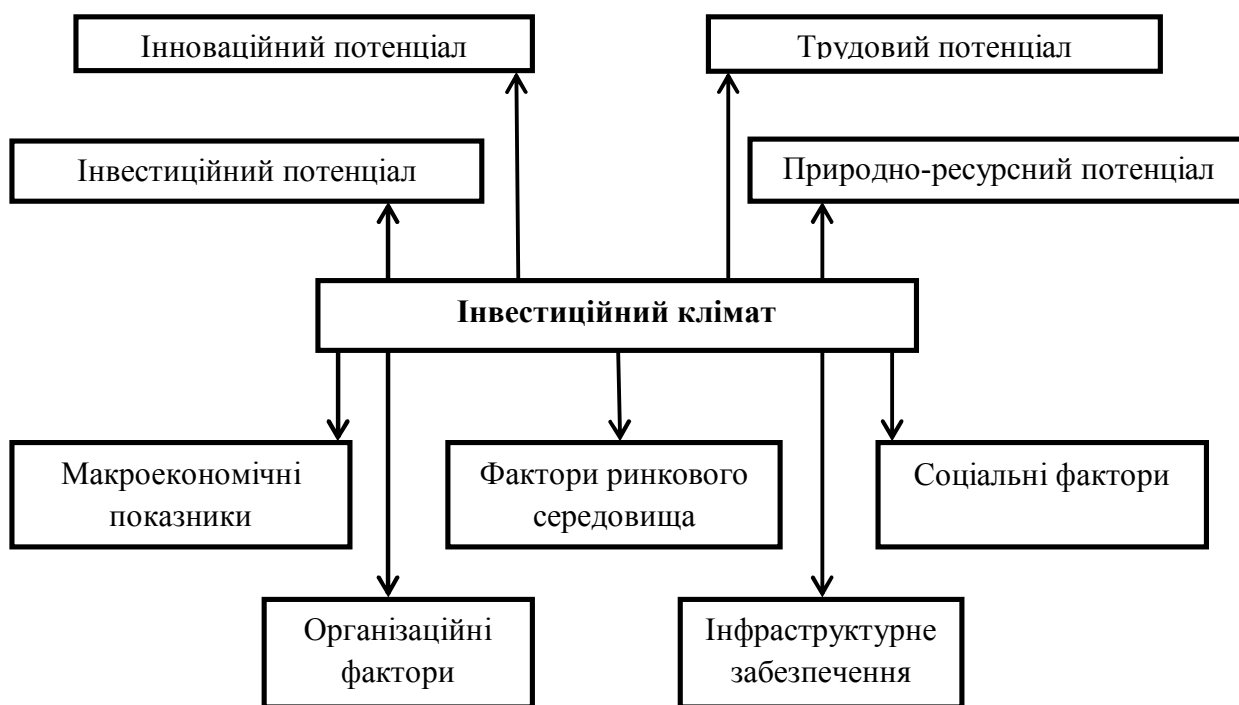

Рис. 7.4. Структура інвестиційного клімату

Традиційно проведення експертно-аналітичного оцінювання інвестиційного клімату пов'язане з виведенням інтегрального показника ризику та відповідним ранжуванням країн шляхом визначення їх інвестиційного рейтингу через аналіз факторів їхнього політичного, економічного, соціально-культурного, інституціонального середовища, ресурсів та інфраструктури. Деталізація факторів, їх компонування, методи їх кількісної та якісної оцінки залежать від цілей та конкретних завдань тієї чи іншої інформаційно-аналітичної системи.

Найвідомішими авторитетними системами оцінок інвестиційного клімату є рейтинги Institutional Invest, Euromoney та BERI.

Рейтинг Institutional Invest - це насамперед рейтинг (оцінка) кредитоспроможності країн. Він складається за участю експертів ста провідних міжнародних банків. Такі оцінки робляться кожних півроку за комплексним показником, що враховує різні аспекти і параметри платіжної спроможності та інвестиційної привабливості 135 країн. На початок 1997 року середній індекс платіжної спроможності країн підвищився і досяг рівня, зафіксованого до біржового краху осені 1987 року. Цікаво, що найвищі індекси приросту платіжної спроможності спостерігалися у окремих країнах центральної і східної Європи (Хорватія, Словаччина, Польща).

Таблиця 7.4- Формування рейтингу в системі BERI

Фактори та індекси	Питома вага, %
Політична стабільність: можливість передбачених урядових переворотів та їх вплив на ділову активність	12
Відношення до зарубіжних інвестицій та прибутку: розміри витрат на соціальні потреби, що мають робити приватні підприємства	6
Націоналізація: від можливості безвідплатної експропріації до надання переваг місцевим підприємствам	6
Девальвація: вплив девальвації, а також дія методів, що пом'якшують її вплив на діяльність підприємства	6
Платіжний баланс: баланс рахунків та загальний баланс, а також чинники, що впливають на доходи зарубіжних інвесторів	6
Бюрократичні питання: рівень державного регулювання, здійснення митних формальностей, валютних переказів та інших подібних операцій	4
Темпи економічного росту: річні фактичні темпи росту ВВП в межах 3,3 - 6 і більше 10 відсотків	10
Валюта, що підлягає конвертації: можливість для підприємств обмінювати національну валюту на зарубіжну, а також місце національної валюти на ринку валют	10
Можливість реалізації угоди: можливість дотримання всіх пунктів угоди, а також виникнення труднощів, що спричинюються відмінностями в мові та звичаях	6
Витрати на заробітну плату та продуктивність праці: рівень заробітної плати, продуктивність праці, порядок оформлення на роботу	8
Можливість використання експертів та послуг: допомога, яку підприємство може чекати в сфері юридичних консультацій, бухгалтерії, консультацій по маркетингу, в сфері технології виконання будівельних робіт	2
Організація зв'язку та транспорт: організація і можливість використання транспортних шляхів та системи зв'язку між функціонуючими підприємствами та філіями, в тому числі в середині країни, а також оцінка транспортної інфраструктури	4
Міське управління і партнери: можливості та кількість місцевих партнерів, які можуть надати власний капітал і діяти спільно при вирішенні різних питань з управління	4
Короткостроковий кредит: надання короткострокових кредитів зарубіжним представникам та можливість їх використання	8
Довгостроковий кредит чи власний капітал: умови внесення партнерами своєї частки в статутний капітал та умови надання довгострокового кредиту	8

Рейтинг Euromoney базується на дослідженні трьох груп індикаторів: ринкових - 40%; кредитних - 20%; політико-економічних, які включають політичний ризик, економічне становище та прогноз економічного розвитку - 40%.

При формуванні рейтингу в інформаційній системі BERI (Business Environment Risk Index) оцінюються політична стабільність, ставлення до зарубіжних інвестицій, націоналізація, девальвація, платіжний баланс, бюрократичні питання, темпи економічного зростання, можливість реалізації угод, витрати на заробітну плату, продуктивність праці, інфраструктура, умови коротко- та довгострокового кредитування (див. табл. 7.4.).

Національні рейтинги інвестиційного клімату періодично публікують провідні економічні журнали (Fortune, The Economist), авторитетні експертні агентства (Moody's, Standard and Poor, IBCA)..

Таким чином, суперечність між суспільними потребами в інвестиціях та інвестиційною інертністю суспільства виявляється у формі інвестиційного клімату та може бути мотивом і причиною конфліктів, що виявляються на різних рівнях економіки. Саме таке визначення інвестиційного клімату дає змогу пояснити наявність досить значного сектору тіньової економіки.

7.5. Ринковий та державний механізм у системі забезпечення інвестиційної безпеки держави

Розгляд процесів інвестиційного забезпечення як сукупності взаємопов'язаних рівнів і підсистем, здатних функціонувати в руслі єдиного вектора реалізації економічних інтересів на стику сфер інвестування та державного регулювання рівня фінансової безпеки, дає можливість охарактеризувати його як цілісний механізм.

Механізм інвестиційного забезпечення фінансової безпеки - це спосіб організації управління рухом інвестиційних ресурсів для забезпечення реалізації національних фінансових інтересів, запобігання загрозам фінансовій безпеці, ліквідації їх наслідків і досягнення на цій основі такого рівня фінансової безпеки, який би сприяв ефективному досягненню загальноекономічних і соціальних цілей.

Механізм реалізації інвестиційної безпеки як система має такі підсистеми реалізації інвестиційної складової фінансової безпеки в рамках єдиного механізму:

- ринковий механізм реалізації як підсистема ринкового саморегулювання і коригування інвестиційної безпеки в фінансовій сфері;
- державний механізм регулювання інвестиційних процесів й управління інвестиційною діяльністю як підсистема державного регулювання інвестиційної складової фінансової безпеки;
- механізм інвестиційного партнерства як підсистема співробітництва держави, підприємців і населення за провідної ролі держави у процесі реалізації інвестиційної складової фінансової безпеки суб'єктів господарювання.

Всі перераховані механізми є цілісною системою, в якій залежно від особливостей перебігу процесів економічного розвитку можуть переважати ті або інші компоненти. Особливо виразно це спостерігається в ході аналізу фінансової безпеки транзитивних економік, у яких спостерігається динамічна зміна ролі механізмів забезпечення фінансової безпеки.

Ринок як специфічна форма економічних взаємовідносин пов'язує різних суб'єктів господарювання і містить суттєві можливості задоволення потреби в безпеці економічного функціонування та розвитку.

Ринкові способи залучення інвестицій припускають і наявність спеціально підготовлених професійних посередників, здатних ефективно переміщати інвестовані ресурси від інвесторів до емітентів і здійснювати за дорученням емітентів пошук цих ресурсів на вільному ринку. Фінансово сильні, незалежні й компетентні фондові посередники своєю діяльністю забезпечують функціонування інвестиційних потоків у регіоні, а також можуть бути самостійними інвесторами.

Інвестори, у тому числі іноземні, як правило, звертаються до відомих посередників, що мають високий рейтинг показників діяльності, і спеціалізуються насамперед на регіональних цінних паперах. За такого підходу регіон є інвестиційно більш привабливим, якщо в ньому працює велика кількість професійних посередників і менеджерів.

Наявність, а також чітке і злагоджене функціонування всіх структурних елементів, що входять до складу інфраструктури ринку цінних паперів, становить основну умову здійснення угод, зменшення ризиків, що сприяє залученню інвесторів. Важливою є здатність інфраструктури обслуговувати як внутрішньорегіональні, так і міжрегіональні потоки, а також зв'язки із загальноукраїнським ринком.

Великі інвестори хотіли б працювати на ринках із прийнятими і всім задалегідь відомими правилами. Ці правила забезпечують як органи державного регулювання, так і органи регулювання, створені самими учасниками ринку.

Система індикаторів інвестиційного ринку та показників, що їх характеризують, формується на основі цілей і завдань підвищення інвестиційної привабливості регіону, галузі, економіки.

Ринковий механізм інвестиційної безпеки є способом взаємодії покупців і постачальників інвестицій з метою підвищення рівня економічної безпеки і забезпечення прийнятних умов для інвестування та інвестиційної діяльності.

Ринковий механізм інвестиційної безпеки залежить від стану фінансової безпеки держави і зазнає безпосереднього впливу насамперед з боку стану діяльності банківської системи та фінансової системи держави. Звичайно не можна ігнорувати впливу таких ринкових механізмів як система грошового обігу та інфляційні процеси, валютний ринок, фондовий та страховий ринки, що є складовими фінансової безпеки держави.

Функціонування держави, особливо в часи реструктуризації фінансових відносин, потребує величезних обсягів фінансових ресурсів. Окрім того, кредитний і фондовий ринки не забезпечують ефективного переведення фінансових ресурсів з галузей з їх надлишком (переважно експорто-орієнтованих сировинних і таких, що випускають напівфабрикати) до галузей з високим ступенем оброблення, високотехнологічних виробництв.

Банківська система України у контексті інвестиційної безпеки має певні вади, серед яких: недостатній рівень капіталізації; неефективні механізми банків та інструменти управління ризиками, планування та стратегії розвитку; необґрунтовано високий рівень банківських витрат; недосконала структура ресурсної бази з переважанням дорогих залучених коштів; низька рентабельність активів; низький рівень банківського менеджменту та корпоративного управління; недостатня ефективність банківського нагляду й прозорість діяльності банківських установ. Разом з тим спектр та обсяги кредитних послуг залишаються досить обмеженими, а потреби економіки в кредитній підтримці — незадоволеними.

Під час оцінювання відповідності банківської системи критеріям і стратегії інвестиційної безпеки, на думку фахівців, слід звертати увагу на такі три взаємопов'язані аспекти:

- загальна оцінка життєздатності системи;
- оцінка ролі центрального банку в банківській системі, його законодавчих функцій і надійності практичного механізму їх реалізації;
- оцінка здатності банківської системи до взаємодії як між її окремими суб'єктами, так і з державними і громадськими центрами з приводу вироблення довгострокових стратегічних і короткострокових цілей розвитку економіки.

У зв'язку з тим, що норма прибутку банківського капіталу значно менша, ніж в інших галузях економіки, наприклад, у торгівлі, металургії, переробній промисловості, будівництві тощо, банківський бізнес є непривабливим для інвестицій. Відштовхує інвесторів прозорість банківського капіталу і банківської діяльності та поширена практика капіталізації дивідендів. Низька рентабельність та нормативно-правові обмеження гальмують спрямування на капіталізацію і внутрішніх банківських ресурсів.

Стратегія подальшого реформування банківської системи щодо підвищення рівня інвестиційної безпеки має переслідувати такі цілі:

1) поліпшення акумулювання грошових коштів юридичних і фізичних осіб та їх трансформації в кредити й інвестиції;

2) підвищення рівня капіталізації комерційних банків (шляхом залучення ними додаткового акціонерного капіталу, капіталізації їх прибутку та реорганізації банків завдяки злиттю чи приєднанню, утворенню банківських холдингів, консорціумів, об'єднання банківських капіталів для здійснення спільних проектів, спрощення порядку збільшення їх статутного капіталу, у тому числі за рахунок конвертації боргів у капітал) і якості капіталу;

3) зміцнення довіри вкладників, інвесторів та інших кредиторів банків, підвищення фінансової стійкості комерційних банків, що виключатиме можливість виникнення банківських криз;

4) вдосконалення системи обов'язкових нормативів завдяки її орієнтації на більш точне врахування реальних ризиків банківської діяльності;

5) посилення взаємодії комерційних банків з реальним сектором економіки;

6) розвиток конкурентних засад функціонування комерційних банків;

7) запобігання використанню банківських установ у недобросовісній комерційній практиці та «відмиванні» «брудних» грошей.

Ринковий механізм інвестиційної безпеки безпосередньо пов'язаний з безпекою фондового ринку. Зростання уваги до вивчення сучасного стану та проблем формування вітчизняного фондового ринку зумовлене тим, що саме він за певних умов є дієвим засобом перерозподілу інвестиційних потоків, залучення в національну економіку додаткових внутрішніх фінансових ресурсів, іноземних інвестицій, а також інтеграції України у світогосподарський комплекс.

Фондовий ринок як реальний інструмент забезпечення інвестиційних потреб здатний реалізуватися за однієї умови: всі угоди і процеси, що реалізуються на ньому, мають бути безпечними.

Значущість підтримання безпеки фондового ринку полягає також у тому, що будь-які масштабні спекулятивні дії окремих учасників ринку, непродумані рішення регулюючих державних органів, несприятливі зміни складу й інфраструктури ринку можуть призвести до значного збільшення вартості запозичень кредитних ресурсів для держави, а отже завдати збитків бюджету і національним інтересам. Саме тому потрібно приділяти особливу увагу всім дестабілізуючим факторам, що впливають на регіональні й національний ринки цінних паперів, незалежно від їх джерел.

Безпека фондового ринку залежить від рівня його капіталізації, що безпосередньо відображається на рівні інвестиційної безпеки. Капіталізація компанії розраховується множенням загальної кількості акцій конкретного емітента на ціну, розраховану як середня ціна кращих котирувань акції на купівлю і продаж. Чим вища капіталізація, тим вища застава ціна компанії, тим більше дешевих кредитів вона зможе залучити для розвитку свого бізнесу, тим вища буде фінансова віддача від здійснення емісій власних цінних паперів. Натомість низька капіталізація не лише знижує конкурентоспроможність окремих українських компаній, а й негативно впливає на конкурентні позиції країни в цілому, знижує надходження інвестицій у виробничу сферу і гальмує розвиток фінансової сфери.

Якщо визначити «капіталізацію України» як сукупну ринкову вартість українських підприємств, картина вималюється неприваблива. Тим більше, що часто капіталізацією вітчизняних банківської системи і небанківських фінансових установ називається зовсім не їх ринкова ціна, а нагромаджений наявний сукупний капітал. Терміни "капіталізація банківської системи", "капіталізація страхового ринку" слід сприймати певною мірою зі значним наближенням з огляду на класичне визначення сутності капіталізації. Хоча слід зазначити, що окремі автори капіталізацією вважають сукупність запозичених коштів і власного капіталу, що забезпечує активи компанії.

Нинішню ситуацію в Україні зумовлюють такі чинники: недосконалість чинної нормативно-правової бази; недосконалість інститутів власності й регулювання; суперечливість податкової політики; хронічне невиконання протягом останніх років планів приватизації; незначна кількість підприємств — емітентів акцій; неготовність вітчизняного ринку залучати інвестиції шляхом публічного розміщення акцій; брак масового перерозподілу активів у вітчизняній промисловості; несприятливий підприємницький та інвестиційний клімат; низький рівень стратегічного планування; брак історії успішної систематичної діяльності компаній з виплатою дивідендів, успішного перепродажу компаній; здійснення

переважної більшості угод з акціями у сфері злиття й поглинання з концентрацією основного інтересу навколо контрольних і блокуючих пакетів акцій; брак на фондовому ринку електронної торгівлі; майже повна відсутність капіталізації землі й нерухомості; недостатня захищеність прав інвесторів (покупців акцій) та ін. Розвиток ринку цінних паперів в Україні оцінюється вкрай неоднозначно. З цього приводу є офіційні та неофіційні думки, оптимістичні і песимістичні, обґрунтовані та необґрунтовані оцінки. Сьогодні, на жаль, доводиться констатувати, що фондового ринку в загальновизнаному в світі значенні в Україні поки що немає. Це зумовлено численними як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами.

Сучасний етап розвитку вітчизняного фондового ринку характеризується переважно первинним нагромадженням та концентрацією капіталу; вторинні, спекулятивні операції для нього не характерні, тому що власники великих пакетів ще не готові до таких дій, оскільки спекулятивні операції ще не стали прибутковими.

Перелік основних заходів щодо поліпшення діяльності українського фондового ринку містить безліч інструментів, шляхів, методів, що мають сприяти поліпшенню інвестиційної безпеки країни, а саме: збільшення обсягів інвестицій з допомогою інструментів фондового ринку, підвищення капіталізації фондового ринку, збільшення частки організованого ринку цінних паперів, зростання інтегрованості вітчизняного ринку цінних паперів у міжнародні фінансові ринки.

Стратегічним завданням є формування цивілізованого інвестиційного ринку. Інвестиційний ринок має складатися з трьох рівних за значущістю секторів: сектор інвестиційних ресурсів, сектор зобов'язань і часток, сектор гарантій.

Кожний із цих секторів має визначати реальні ціни на об'єкти, що обертаються на ринку. У зв'язку з наявністю в інвесторів вільних ресурсів виникає їхня пропозиція в секторі інвестиційних ресурсів. Підприємства пропонують в обмін на інвестиційні ресурси свої частки і зобов'язання. Це породжує утворення сектору часток і зобов'язань, при цьому, як правило, виникають різні види ризиків, тому для їхньої мінімізації виникає сектор гарантій.

Окрім ринкового, має місце і державний механізм забезпечення інвестиційної безпеки країни. *Розрізняють такі види активного втручання держави в інвестиційний процес:*

- створення сприятливих умов для діяльності приватних підприємств, насамперед формування сприятливого інвестиційного середовища, а також проведення вигідної для інвесторів податкової та амортизаційної політики, захист

внутрішнього і зовнішнього інвестора, пільгове оподаткування підприємств, що діють у пріоритетних галузях економіки;

- пряма участь держави в ефективних і значущих для країни проектах, розроблення «бюджету розвитку» як частини бюджету країни, забезпечення «локомотивного» характеру державних інвестицій;

- участь держави у створенні інфраструктури об'єктів як основи ефективного приватного підприємництва.

У рамках здійснення державою функцій інвестиційного забезпечення економічної безпеки потрібно виокремити два методи впливу: інвестиційне управління та інвестиційне регулювання. Встановлення пріоритетності того чи іншого методу лежить в основі визначення головних напрямів підвищення стимулюючої ролі держави в інвестиційній сфері, в економічному і соціальному розвитку суспільства загалом.

У сферу безпосереднього державного управління входять державні інвестиції — діяльність щодо формування й використання тільки тієї частини інвестиційних ресурсів, які мобілізуються державою в державному і місцевих бюджетах, спеціальних позабюджетних фондах і фондах державних підприємств.

Інвестиційне регулювання у свою чергу пов'язане з формуванням макроекономічних, законодавчих, інституціональних умов активізації інвестиційних процесів, спрямування їх на реалізацію не лише приватних, а й загальнонаціональних інтересів. У ході такої діяльності держава активно впливає на ринковий інвестиційний сектор економіки за допомогою бюджетної та податкової політики, системи державної підтримки, тобто здійснює вплив за допомогою всього комплексу заходів економічного регулювання згідно з найважливішими цільовими установками суспільного розвитку.

Теоретично правомірно виділити два крайні підходи у державному регулюванні. За першого підходу держава бере на себе максимальну частину функцій інвестора (концентрація капіталу, забезпечення проектно-кошторисною документацією та матеріально-технічними ресурсами тощо). За другого — діям інвестора надається якомога більше свободи. У цьому випадку держава впливає на інвестиційний процес лише через макроекономічні регулятори: податкову, амортизаційну та кредитну політику, систему санкцій та субсидій.

Інвестиційне забезпечення соціально-економічних процесів зумовлює організовану державою діяльність щодо використання всіх аспектів інвестиційної діяльності та відносин з метою коригування параметрів відтворення і показників економічної безпеки. Таке коригування породжене природною еволюцією

суспільства та становить невід'ємну умову нормального функціонування економіки і соціальної сфери.

Державне регулювання інвестиційної складової економічної безпеки розуміється як спосіб організації форм і способів, що забезпечують поєднання державних і приватних інтересів, формування в економіці раціональних пропорцій між споживанням, нагромадженням та інвестуванням, сполучення прогнозування, стратегічного індикативного планування та інших заходів державного впливу на інвестиційний ринок. Державне регулювання інвестиційної сфери економіки має забезпечувати упорядкованість і узгодженість дуже складних складових інвестиційного процесу, сприяти досягненню оптимізації в розвитку окремих галузей народного господарства і діяльності суб'єктів економічних відносин. Розв'язання цих завдань може ґрунтуватися на індикативному регулюванні інвестиційної діяльності.

Суть принципів індикативного регулювання полягає в гармонізації інтересів держави й частки капіталу шляхом вироблення принципів та погоджених орієнтирів і завдань розвитку, а також механізмів їхнього досягнення.

В Україні склалися такі реальні передумови для здійснення принципів індикативного регулювання інвестицій. По-перше, великі акціонерні товариства, приватні фірми та інші структури формують національний корпоративний капітал. Ці корпорації визначають кістяк економіки, тому тісне співробітництво держави з ними сьогодні неминуче і доцільне, бо завдяки лідируючим позиціям найбільші групи підприємств найповніше виражають інтереси суб'єктів економіки та абсорбують переважаючу частину капіталу.

По-друге, великий капітал сьогодні зацікавлений в активному співробітництві з державою. Вітчизняному капіталу потрібне пряме сприяння держави для просування своєї продукції на світові ринки збуту й успішної конкуренції на них, залучення іноземних інвестицій, створення сприятливих умов для реалізації масштабних проектів реконструкції промисловості. Отже, стійкий розвиток економіки, формування довгострокової стратегії інвестиційної діяльності неможливі без зменшення невизначеності майбутнього, зниження ризиків, розвитку загальної економічної кон'юнктури, тобто без активного державного впливу на економіку.

По-третє, залучення і використання тимчасово вільних коштів населення залишається одним із потенційних джерел інвестування.

У ситуації, яка склалася в національній економіці України, нереально розраховувати на посилення прямої участі держави в інвестиційній діяльності.

Інвестиції з боку центральної і регіональної влади дуже обмежені внаслідок недостатньої наповненості бюджету і сьогодні можуть практично здійснюватися тільки у формі інвестиційних податкових кредитів, кредитних гарантій або інвестицій у формі участі власності в капіталі.

Державний механізм забезпечення інвестиційної безпеки здатний ефективно функціонувати лише за виконання таких вимог:

- *комплексність*, тобто необхідність обліку всіх напрямів і форм вияву механізму інвестиційної безпеки;

- *системність*, тобто врахування як внутрішніх взаємо зв'язків і взаємозалежності, так і зовнішніх чинників, що, з одного боку, накладають певні обмеження на функціонування механізму інвестиційної безпеки, а з іншого - відкривають додаткові можливості для його більш ефективної побудови;

- *варіантність* (альтернативність), тобто виявлення й обґрунтування декількох варіантів вирішення суперечностей, розрахунку траєкторій соціально-економічного розвитку в рамках функціонування єдиного механізму забезпечення інвестиційної складової економічної безпеки. Похідною є вимога адаптивності державного механізму забезпечення інвестиційної безпеки, його здатність адекватно змінюватися залежно від особливостей розвитку економічної системи, її окремих компонентів;

- *безумовний пріоритет вирішення завдань і здійснення заходів*, спрямованих на збереження здоров'я і життя людини, підтримку нормальних умов її існування;

- *прийнятний ризик*, тобто реалізація доступних заходів, спрямованих на захист людини у ринковому середовищі й недопущення подолання граничних ситуацій;

- *сумірність технічної і соціальної складових механізму інвестиційної безпеки* й безумовний пріоритет останньої.

Структурними компонентами державного механізму забезпечення інвестиційної безпеки є:

- 1) моніторинг як інформаційно-аналітична система спостережень за динамікою показників економічної і фінансової безпеки країни;

- 2) діяльність держави щодо запобігання загрозам інвестиційній безпеці і відшкодування зазнаних збитків, пов'язаних з перевищенням граничних значень за тими або іншими показниками безпеки;

- 3) діяльність держави щодо виявлення і попередження внутрішніх і зовнішніх загроз інвестиційній безпеці економіки.

Отже, роль держави у побудові механізму забезпечення інвестиційної безпеки багато в чому зводиться до визначення цілей економічного розвитку, що схвалюються суспільством, і реалізації механізму узгодження економічних інтересів у інвестиційній сфері на основі обґрунтованого використання елементів їх координації і субординації.

Висновки. Інвестиційна безпека — це такий стан рівня інвестицій, який дає можливість оптимально задовольняти поточні інвестиційні потреби національної економіки за обсягом і структурою з урахуванням ефективного використання й повернення коштів, які інвестуються, оптимального співвідношення між розмірами внутрішніх і зовнішніх інвестицій, іноземних інвестицій у країну і вітчизняних за кордон, підтримання позитивного національного платіжного балансу.

У цілому *інвестиційний клімат* — це сукупність політичних, соціально-економічних, соціальних, культурних, організаційно-правових і географічних факторів, що притаманні тій чи іншій країні, які приваблюють або відштовхують інвесторів вкладати свої засоби в ту чи іншу господарську систему (економіку країни, регіону, підприємство).

Основними індикаторами, що визначають інвестиційну безпеку держави є: питома вага інвестицій (внутрішні капітальні вкладення та іноземні інвестиції) у ВВП; питома вага вітчизняних інвестицій у ВВП; частка іноземних інвестицій у загальному обсязі інвестицій країни; співвідношення прямих і портфельних інвестицій; величина іноземних інвестицій на душу населення; ступінь покриття потреби держави в інвестиційних ресурсах грошовою масою; частка бюджетних коштів у вартості інвестиційного проекту.

У рамках здійснення державою функцій інвестиційного забезпечення економічної безпеки потрібно виокремити два методи впливу: інвестиційне управління та інвестиційне регулювання. Встановлення пріоритетності того чи іншого методу лежить в основі визначення головних напрямів підвищення стимулюючої ролі держави в інвестиційній сфері, в економічному і соціальному розвитку суспільства загалом.

Державне регулювання інвестиційної сфери економіки має забезпечувати упорядкованість і узгодженість дуже складних складових інвестиційного процесу, сприяти досягненню оптимізації в розвитку окремих галузей народного господарства і діяльності суб'єктів економічних відносин.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Сутність інвестиційної безпеки.
2. Формування системи інвестиційної безпеки держави та механізм її забезпечення.
3. Критерії та індикатори оцінки інвестиційної безпеки держави
4. Структура інвестиційного клімату
5. Загрози інвестиційній безпеці держави та страхування інвестиційних ризиків.
6. Показники рівня інвестиційної безпеки держави, які використовують для розрахунку індексу інвестиційної безпеки
7. Види інвестиційних ризиків та форми їх страхування
8. Склад потенційних суб'єктів інвестиційного процесу
9. Поняття інвестиційного ризику та страхування інвестиційних ризиків.
10. Інвестиційно-інноваційна стратегія розвитку України.

Теми рефератів

1. Інвестиційний клімат та інвестиційний рейтинг: вплив на інвестиційну безпеку держави.
2. Інвестиційна безпека у структурі економічної безпеки держави
3. Загрози інвестиційній безпеці держави та страхування інвестиційних ризиків
4. Інвестиційний клімат та інвестиційний рейтинг: вплив на інвестиційну безпеку держави
5. Ринковий та державний механізм у системі забезпечення інвестиційної безпеки держави

Тести

1. Інвестиційна безпека - це:

- а) стан рівня інвестицій, який дає можливість оптимально задовольнити поточні інвестиційні потреби національної економіки;
- б) спосіб організації інвестування на підприємстві та в економіці в цілому;

- в) здатність і створення умов для розширеного відтворення;
- г) процес інвестиційного забезпечення економічної безпеки.

2. До загроз інвестиційній безпеці держави належать:

- а) високі інвестиційні та інфляційні ризики;
- б) відсутність ефективних механізмів трансформації заощаджень населення в інвестиції;
- в) загострення боргової та валютної кризи;
- г) відсутність дієвої системи хеджування ризиків.

3. Рівень інвестиційної безпеки в державі зумовлюється:

- а) характером амортизаційної та монетарної політики;
- б) рівнем інвестиційного доходу;
- в) обмеженістю фінансових та матеріальних ресурсів;
- г) ступенем диверсифікації інвестиційних джерел та інформованості інвесторів.

4. До індикаторів інвестиційної безпеки держави належать:

- а) обсяг внутрішніх капітальних вкладень на душу населення;
- б) питома вага прямих іноземних інвестицій у ВВП;
- в) співвідношення прямих і реальних інвестицій;
- г) ступінь покриття потреби держави в інвестиційних ресурсах золотовалютними резервами.

5. Індекс інвестиційної безпеки визначається на основі оцінки показників, які характеризують:

- а) інвестиційну активність, інвестиційний клімат, стан економічного розвитку, інвестиційні ризики та очікування інвесторів;
- б) інвестиційну активність, інвестиційний клімат, інвестиційні ризики та очікування інвесторів;
- в) притік прямих іноземних інвестицій, експорт прямих інвестицій, інвестиційний клімат, суверенний кредитний рейтинг;
- г) притік прямих іноземних інвестицій, очікування суб'єктів інвестиційної безпеки, інвестиційний клімат, суверенний кредитний рейтинг.

6. Інвестиційний клімат як економічна категорія - це:

- а) сукупність мотиваційних факторів мобільності внутрішніх та зовнішніх інвестицій;
- б) привабливість інвестиційної діяльності;
- в) сукупність ризику капіталовкладень і можливість їх ефективного використання;
- г) інвестиційна привабливість країни, регіону, галузі, підприємства або корпорації.

7. Сукупність політичних, соціально-економічних, культурних, організаційно-правових і географічних факторів, що притаманні тій чи іншій країні, які приваблюють або відштовхують інвесторів вкладати власні ресурси в ту чи іншу господарську систему - це:

- а) інвестиційна безпека;
- б) інвестиційний клімат;
- в) інвестиційна привабливість;
- г) інвестиційний рейтинг.

8. Для забезпечення стабільного економічного зростання держави, загальні річні інвестиції в реальний сектор економіки повинні становити не менше:

- а) 6% ВВП;
- б) 10% ВВП;
- в) 25% ВВП;
- г) 17% ВВП.

9. Одним із індикаторів інвестиційної безпеки держави є питома вага прямих іноземних інвестицій у ВВП, порогове значення якого становить:

- а) 6% ВВП;
- б) 10% ВВП;
- в) 25% ВВП;
- г) 17% ВВП.

10. Проведення експертно-аналітичного оцінювання інвестиційного клімату пов'язане з виведенням інтегрального показника ризику та відповідним ранжуванням країн шляхом визначення їх:

- а) інвестиційної безпеки;
- б) інвестиційної привабливості;
- в) інвестиційного рейтингу;
- г) індексу інвестиційної безпеки.

11. Спосіб організації управління рухом інвестиційних ресурсів для забезпечення реалізації національних фінансових інтересів, запобігання загрозам фінансовій безпеці, ліквідації їх наслідків і досягнення на цій основі такого рівня фінансової безпеки, який би сприяв ефективному досягненню загальноекономічних і соціальних цілей - це:

- а) інвестиційна безпека;
- б) механізм інвестиційного забезпечення фінансової безпеки;
- в) механізм фінансової безпеки;
- г) механізм підвищення інвестиційної привабливості.

12. Підсистемами реалізації інвестиційної складової фінансової безпеки в рамках єдиного механізму є:

- а) ринковий механізм;
- б) державний механізм регулювання інвестиційних процесів;
- в) механізм інвестиційного партнерства;
- г) всі відповіді вірні.

13. До показників, які характеризують інвестиційну активність належать:

- а) притік прямих іноземних інвестицій за останній рік (абсолютне значення, у % до ВВП, на душу населення);
- б) індекс корупції;
- в) індекс довіри прямих іноземних інвестицій;
- г) темпи інфляції.

14. До показників, які характеризують інвестиційний клімат належать:

- а) притік прямих іноземних інвестицій за останній рік (абсолютне значення, у % до ВВП, на душу населення);
- б) індекс корупції;
- в) індекс довіри прямих іноземних інвестицій;
- г) темпи інфляції.

15. Одним із індикаторів інвестиційної безпеки держави є притік прямих іноземних інвестицій у розрахунку на одну особу, порогове значення якого становить:

- а) 50 дол. США;
- б) 200 - 500 дол. США;
- в) 100 дол. США;
- г) 1000 дол. США.

Основні поняття і терміни теми.

Інвестиційна безпека, інвестиційний об'єкт, інвестиційний суб'єкт, загрози інвестиційній безпеці держави, індикатори інвестиційної безпеки, індекс інвестиційної безпеки, інвестиційні ризики, страхування інвестиційних ризиків, інвестиційний клімат, інвестиційна активність, інвестиційний рейтинг, механізм інвестиційного забезпечення фінансової безпеки.

ТЕМА 8. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ ТА БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Безпека банківської системи як складова національної безпеки держави, її роль у формуванні фінансової та економічної політики держави. Особливості забезпечення безпеки банківської системи України. Політичні, економічні, соціальні фактори, що впливають на рівень фінансової безпеки банківської діяльності. Систематизація загроз банківській системі України. Індикатори фінансової безпеки банківської системи.

Індикатори та критерії забезпечення безпеки банківської діяльності. Банківська таємниця і її захист. Управління банківською діяльністю у контексті забезпечення фінансової безпеки.

ПЛАН

- 8.1. Безпека банківської системи як складова фінансової безпеки держави
- 8.2. Систематизація загроз фінансовій безпеці комерційних банків
- 8.3. Індикатори оцінки фінансової безпеки банківської системи та банківської діяльності
- 8.4. Сучасний стан банківської системи України у контексті її фінансової безпеки
- 8.5. Стратегія забезпечення банківської безпеки в Україні

8.1. Безпека банківської системи як складова фінансової безпеки держави

Серед завдань підтримання фінансової безпеки вагоме місце посідає необхідність захисту банківського сектору від загроз зовнішнього та внутрішнього характеру. Забезпечення фінансової безпеки банківського сектору має велике значення для соціально-економічного розвитку держави, адже падіння довіри до банків завдає збитків фінансовій безпеці всієї країни. Крім того, в умовах глобалізації фінансова безпека банків стає не лише національною, а й міжнародною проблемою. Для надання допомоги у боротьбі із шахрайством керівники служб безпеки, що представляють найбільші світові банки і банківські групи, об'єднали зусилля під егідою Міжнародної асоціації з питань безпеки в

банківській справі, завдання якої — сприяти обміну інформацією між її членами і надання взаємної допомоги в запобіганні діям, спрямованим проти банків.

Забезпечення безпеки як банківської системи в цілому, так і окремих банків є складною і багатогранною проблемою. *Фінансова безпека банківської системи розглядається в двох аспектах. По-перше, з позиції фінансових наслідків діяльності комерційних банків для економічної безпеки країни в цілому та окремих клієнтів і контрагентів. По-друге, з позиції недопущення та відвернення явних і потенційних загроз фінансовому стану банківської системи країни на рівні як центрального банку, так і комерційних банків.*

Увага до проблем банківської безпеки, що постійно зростає, відображає той факт, що сучасна кредитно-фінансова система зазнає суттєвих якісних зрушень, які відбуваються на фоні все ще не вирішених проблем її функціонування, високого рівня злочинності у цій сфері. Міжнародна валютно-фінансова криза 2007—2008 рр. вивела питання банківської безпеки на найвищий рівень.

Фінансова безпека банківської системи — це стан банківської системи, за якого забезпечуються умови для її стабільного й ефективного функціонування, максимізації прибутку та оптимального використання її ресурсів для соціально-економічного розвитку країни. За таких умов фінансова стабільність максимально захищена від цілеспрямованих дій певної групи осіб і організацій або фінансової ситуації, що виникає ззовні і всередині банківської системи.

Із фінансовою безпекою банківської системи нерозривно пов'язана фінансова безпека окремого банку. Окремі проблеми банківської системи тісно пов'язані між собою, а безпека окремого банку нерозривно пов'язана з безпекою банківської системи в цілому. Залежність безпеки окремого банку від безпеки банківської системи зумовлюється різноманітністю інтересів суб'єктів ринку банківських послуг, прагненням суб'єктів ринку до збільшення прибутку, гострою конкурентною боротьбою, обмеженістю фінансових резервів банку і джерел їх формування, зростанням злочинності в кредитно-фінансовій сфері, підвищеним ризиком проведення банківських операцій у сучасних умовах.

Безпека комерційного банку — це стан захищеності інтересів власників, керівництва і клієнтів банку, матеріальних цінностей та інформаційних ресурсів від внутрішніх та зовнішніх загроз. Рівень такої захищеності характеризується здатністю банку протистояти спробам як прямого несанкціонованого проникнення до приміщень банку зі злочинною метою, так і завдання шкоди банку з боку конкурентів і кримінальних структур шляхом втручання в банківську діяльність,

впливу на банк із метою здійснення фінансових афер і махінацій, "відмивання" брудних грошей тощо.

Безпека банків має багатофункціональний і комплексний характер та охоплює безпеку банку як організації, безпеку дій банківського персоналу, безпеку здійснення банківських операцій, інформаційну безпеку.

Безпека банку як організації пов'язана із внутрішнім і зовнішнім середовищем його діяльності. Загрози зовнішнього середовища — це дії з боку клієнтів, партнерів, конкурентів, державних установ і громадян, а також кримінального середовища. У внутрішньому середовищі найбільш загрозливими можуть бути некомпетентні дії персоналу, адміністрації банку та керівників його підрозділів щодо управління активно-пасивними операціями, здійснення банківських операцій, роботи з клієнтами та витоку інформації.

Безпека персоналу банку пов'язана з його внутрішнім середовищем і залежить від небажання персоналу банку брати участь у кримінальних або тінювих операціях та задоволення вимоги банківського персоналу отримувати справедливую заробітну плату. Отже, від того, наскільки ефективно підрозділам і службам банку вдається запобігати загрозам й усувати збитки від негативного впливу на банк, істотно залежить рівень безпеки банку.

Безпека банківських операцій, хоч і пов'язана з безпекою банку як організації та безпекою банківського персоналу, має більш технічний аспект і залежить від технології здійснення банківських операцій та розрахунків.

Одним із найважливіших чинників економічної безпеки банку є його інформаційна безпека. *Інформаційна безпека банку* — це стан його інформаційної системи, за якого забезпечується надійний захист інтересів банку і його клієнтів.

Сутність фінансової складової безпеки банківської діяльності полягає в забезпеченні організаційно-управлінських, режимних, технічних і профілактичних заходів, що гарантують якісний захист прав і інтересів комерційного банку, зростання статутного капіталу, підвищення ліквідності активів, забезпечення зворотності кредитів, схоронність фінансових і матеріальних цінностей.

Фінансова безпека комерційного банку - це: сукупність умов, за яких потенційно небезпечні для фінансового стану комерційного банку дії чи обставини попереджені чи зведені до такого рівня, за якого вони не здатні завдати шкоди встановленому порядку функціонування банку, збереженню й відтворенню його майна та інфраструктури і перешкодити досягненням банком статутних цілей; стан захищеності фінансових інтересів комерційного банку, його фінансової стійкості, а також середовища, в якому він функціонує.

Рис. 8.1. Об'єкти банківської безпеки

Фінансова безпека комерційного банку обумовлена рівнем підтримання ліквідності, впровадженням фінансових інновацій, охороною інформації, збереженням активів, забезпечення прибутковості. Наявність у певний період пікових виплат із державних боргових зобов'язань може негативно позначитися на фінансовій безпеці банківської системи, якщо комерційними банками не будуть сформовані на цей випадок необхідні резерви.

Відповідно до наведених видів безпеки банку розрізняють такі *об'єкти* банківської безпеки: фінансові ресурси, матеріальні засоби, персонал банку, інформаційні ресурси з обмеженим доступом (див. рис. 8.1.).

Таким чином, фінансова безпека банку є важливою складовою фінансової безпеки банківської системи, що характеризується збалансованістю і стійкістю до зовнішніх і внутрішніх загроз, її здатністю досягти поставлених цілей і генерувати достатній обсяг фінансових ресурсів для забезпечення стійкого розвитку.

8.2. Систематизація загроз фінансовій безпеці комерційних банків

На сьогодні відсутні єдині підходи до оцінки загроз безпеці комерційних банків. Проте, найбільш поширеною у вітчизняній та зарубіжній практиці є їх класифікація за джерелом виникнення на *зовнішні* (з боку клієнтів, партнерів, конкурентів, криміналу, держави в особі різних державних установ, громадян) та *внутрішні* (з боку власників, адміністрації, менеджерів підрозділів, спеціалістів, неформальних груп). Основні з них наведено в таблиці 8.1. Загрози від перелічених джерел можуть бути спрямовані на такі об'єкти, як грошові кошти банку, конфіденційна інформація, технічні і програмні засоби обчислювальної техніки, засоби зв'язку і телекомунікацій, персонал і приміщення банку, сховища грошових коштів і будівлі, в яких вони розміщені. У сучасних умовах найбільшу загрозу банківському сектору становлять такі негативні явища:

- низька якість капіталів банків;
- ризикова кредитна політика;
- недосконала система страхування депозитів;
- недостатня ліквідність банківських активів;
- низький рівень кредитоспроможності підприємств реального сектора економіки;
- невідповідність діяльності банківських установ міжнародним стандартам.

Таблиця 8.1. Основні загрози фінансовій безпеці комерційних банків

Зовнішні загрози	Внутрішні загрози
<ol style="list-style-type: none"> 1. Несприятливі макроекономічні умови: загальноекономічна ситуація в країні і регіонах. 2. Нестійкість нормативно-правової бази та урядові кризи. 3. Високий рівень інфляції та інфляційні очікування. 4. Нестійкість податкової, кредитної та страхової політики. 5. Недостатність інвестиційних коштів у регіонах, коливання курсу долара. 6. Несприятлива криміногенна ситуація, зростання кримінальних і фінансових злочинів у кредитно-фінансовій сфері. 7. Мінливість обов'язкових нормативів центр банку. 8. Недобросовісна конкуренція на ринку банківських послуг, негативний вплив конкурентів на банківську діяльність. 9. Несприятливі умови кредитування реального сектора економіки та низький рівень інвестиційної активності. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Некваліфіковане управління, помилки в стратегічному плануванні і прогнозуванні банківської діяльності, аналізі власного капіталу і прибутку, визначенні джерел капітального зростання при прийнятті тактичних рішень. 2. Недостатність ліквідних активів як результат неотримання економічних нормативів центробанку. 3. Відсутність достатньої кваліфікації співробітників банку, недостатній кадровий потенціал для вирішення першочергових завдань забезпечення безпеки банківської діяльності. 4. Неповорнення кредитних ресурсів у банк і недоотримання прибутку внаслідок високо ризикованої кредитної політики. 5. Слабке маркетингове опрацювання ринку банківських послуг і як наслідок, недостатня диверсифікація операцій, що пропонуються банком, відсутність дієвої банківської реклами. 6. Наявність каналів витоку банківської інформації і помилки в організації схоронності фінансових і матеріальних цінностей банку.

Фахівцями виділяються і загрози фінансовим ресурсам комерційних банків, які проявляються у вигляді:

- неповернення кредитів;
- шахрайства з рахунками і вкладками;
- підроблених платіжних документів і пластикових карток;
- крадіжки фінансових коштів з кас і інкасаторських машин;
- різкої зміни економічної ситуації в країні (економічні кризи);
- банкрутства ділових партнерів банку.

Фінансовій безпеці комерційних банків України загрожують:

- недостатність власних коштів;
- цілеспрямований підрив їх ділової репутації;
- неповернення виданих кредитів, правова неврегульованість цього напряму банківської діяльності, а також недосконала оцінка кредитних ризиків;
- відсутність банків даних про недобросовісних позичальників;
- маніпулювання з кредитними картками, банкоматами; недосконалість у підборі кадрів для роботи в них; надання фіктивної інформації клієнтами;
- використання фальшивих векселів, цінних паперів і гарантійних листів; вторгнення до банківських комп'ютерних мереж; витік ділової інформації;
- недосконалість структур забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки банківських установ;
- підвищений ризик для життя і здоров'я зайнятих у банківській сфері внаслідок зростання кримінальної активності;
- недостатність висококваліфікованих фахівців у банківсько-кредитній сфері в правоохоронних органах.

Фінансовій безпеці українських банків загрожують також відсутність ретельного аналізу ситуації, невміння обирати партнерів і перевіряти їх надійність, прогнозувати динаміку розвитку подій на фінансовому ринку.

Дається взнаки і слабкий захист державою фінансово-кредитної сфери, і відсутність міжбанківського інформаційно-аналітичного центру. Ось чому тут розповсюджені крадіжки грошових коштів за допомогою різних видів фінансового шахрайства, використання підробленої документації, організація каналів для «відмивання» кримінальних грошей. На заваді повноцінній фінансовій безпеці комерційних банків стає і не однозначне трактування останніми і НБУ тих чи інших положень фінансових документів, випадки чого, на жаль, не поодинокі.

До внутрішніх загроз фінансовій безпеці комерційних банків відносяться:

- розтрата коштів банківськими службовцями;
- незаконне привласнення доходу;
- маніпуляції з витратами;
- зловживання реальними активами банку чи клієнта;
- дії, що виходять за межі повноважень управлінського персоналу;
- підробка документів або внесення до них фіктивних записів;
- незаконні бухгалтерські записи тощо.

Російські фахівці наводять низку ситуацій, що сигналізують про ймовірні проблеми комерційного банку:

- затримки з платежами в особливо великих розмірах;
- введення бюрократичних процедур, які дозволяють гальмувати великі клієнтські платежі;
- систематичні помилки персоналу, пов'язані з несвоєчасним зарахуванням коштів на розрахункові рахунки і затримками в переведенні значних сум;
- прохання пролонгації депозитних та угод про переоформлення боргових зобов'язань на більш тривалий строк чи заміну їх на банківські акції нових емісій;
- різке збільшення відсоткових ставок по депозитах і боргових цінних паперах в умовах стабільної ситуації на фінансових ринках;
- зміна аудиторської фірми, що засвідчує фінансову звітність банку (на Заході це вважають дуже тривожним сигналом);
- зміна керівництва банку (необхідно усвідомити, наскільки це посилить чи послабить банк);
- інформація про зміну основного складу акціонерів (головне - визначити, чи не став банк "кишеньковим");
- зростання простроченої заборгованості (проте це можна сховати в пролонгацію кредитів), зростання активів низької якості (часто використовується переоцінка нематеріальних фондів);
- штрафи за недотримання обов'язкових нормативів центрального банку (при систематичному їх порушенні центральний банк може відкликати банківську ліцензію).

Як свідчить інспектування, здійснюване НБУ, підтриманню на належному рівні якості активів комерційних банків, а відтак і їх фінансовій безпеці в цілому загрошують:

- нераціональна структура підрозділів, що займаються проведенням активних операцій;
- неврахування внутрішніми положеннями та процедурами визначення якості активів усіх особливостей, притаманних процесу кредитування чи господарській діяльності банку, не передбачення проведення оцінки позичальників за галузевими та географічними ознаками діяльності;
- не здійснення аналізу кредитного портфеля чи його неефективне здійснення;
- завищений рівень концентрації кредитів, спрямованих в одну галузь, яка до того ж може перебувати в стані занепаду; недотримання принципу МСБО щодо відображення операцій за їх економічною суттю, а не за формою;

- проведення операції за укладеними угодами, якими передбачено надання (на нечітко визначених умовах) авансу на значний або невизначений термін;
- наявні проблеми, пов'язані з регіональним розміщенням підрозділів банку та недостатнім контролем за кредитами, що ними надаються;
- ускладнення із просуванням на ринок специфічних банківських продуктів.

Чинниками ж, які можуть спричиняти *проблеми, пов'язані з недоотриманням надходжень*, є:

- відволікання значної ресурсної бази в неприбуткові активи, що негативно впливає на рівень надходжень;
- відчутний вплив ринкових ризиків, наприклад, валютного чи відсоткового (якщо банк сподівається переважну частину доходів одержати завдяки проведенню в разі зміни кон'юнктури ринку або економічної ситуації певних операцій, скажімо, валютообмінних, він ризикує взагалі не дочекатися цієї частини доходів, адже коливання курсу може виявитися незначним);
- неефективна політика банку в галузі ціноутворення (встановлення неадекватних відсоткових ставок за депозитами та кредитами);
- надання позичок, обслуговування інсайдерів та окремих клієнтів на пільгових умовах);
- залежність обсягу надходжень від разових, нетрадиційних операцій; залучення дорогих ресурсів на ринку міжбанківських кредитів з метою підтримання обов'язкових економічних нормативів.

Проблеми, пов'язані з *ліквідністю*, можуть виникати з таких причин:

- неспроможність банку планувати ліквідність і завчасно прогнозувати можливу незбалансованість між строками й сумами погашення розміщених активів і строками й сумами виконання зобов'язань (ця причина може мати місце через відсутність або неякісний аналіз розривів між активами і пасивами, неналежне вивчення грошових потоків клієнтів, особливостей їх ділової активності тощо);
- значна залежність від поточних пасивів при вкладеннях у довгострокові активи;
- суттєва залежність від субординованого боргу за наявності значного ризику його невідновлення після настання строку повернення;
- низька репутація на міжбанківському ринку;
- відсутність плану дій підрозділів банку на випадок кризи ліквідності.

На думку фахівців, у разі виникнення *проблем, пов'язаних із втратою капіталу*, насамперед, слід уникати:

- неадекватного збільшення капіталу зростання активів (під час прискореного нарощування активів банки часом не приділяють належної уваги відповідному збільшенню власного капіталу, що негативно позначається й на нормативних показниках);
- конфлікту інтересів між акціонерами банку;
- зменшення обсягу капіталу внаслідок виплати надто великих дивідендів чи повернення банком коштів, залучених на умовах субординованого боргу;
- значного обсягу вкладень в основні засоби; втрат, пов'язаних із потребою створення необхідних резервів під активні операції внаслідок погіршення їх якості.

Серед причин, через які можуть виникати *проблеми, пов'язані з ринковими ризиками*, спеціалісти НБУ виділяють:

- недостатні або невідповідні потребам банку інформаційні системи управління;
- неочікувану загрозу валютного, відсоткового та інших ризиків;
- неглибоке розуміння працівниками банку природи комплексних ризиків.

Окрім цього, практики виділяють кілька ознак, *які є сигналом про можливе виникнення в банку серйозних проблем* і на які керівництво банківської установи має негайно відреагувати, а саме:

- недостатній рівень надходжень (призначених як для функціонування банку, так і для створення необхідних резервів);
- розмір капіталу, неадекватний обсягу операцій, що проводить банк, та ризику, який він бере на себе, здійснюючи їх;
- виникнення тенденції до збільшення обсягу проблемних активів, передусім -кредитів;
- поява тенденції до зменшення обсягу коштів, які традиційно становлять ресурсну базу банку;
- зниження рейтингу (це в основному стосується банків, які користуються послугами таких агенцій, як ZiaPolagoI&Poogz, Moooly'z тощо).

Фінансова безпека комерційного банку може опинитися під загрозою й через неправомірні чи помилкові дії його філіалів, які використовують для укладання угод ім'я патрона. Небезпеку для банківської системи в цілому становлять і кризові ситуації на ринку міжбанківських кредитів.

8.3. Індикатори оцінки фінансової безпеки банківської системи та банківської діяльності

Для своєчасного виявлення існуючих і потенційних недоліків у сфері забезпечення комплексної фінансової безпеки банківського сектора економіки України необхідно визначити її відповідні *індикатори* та провадити постійний моніторинг із метою вжиття необхідних заходів.

Основними показниками безпеки банківської системи, які водночас використовуються і як індикатори її значущості для економіки країни є:

- відношення активів банків до ВВП;
- частка активів недіючих банків у загальній сумі активів комерційних банків;
- розмір чистих внутрішніх активів НБУ (обсяг грошової маси і розмір емісій);
- обсяг чистих зовнішніх резервів НБУ (різниця між зовнішніми кредитами і розміщенням валютних активів НБУ за межами країни);
- частка іноземного капіталу у сукупному капіталі банківської системи;
- частка проблемних кредитів у обсязі чистих активів банків;
- співвідношення високоліквідних коштів і поточних пасивів банку;
- співвідношення власних і залучених коштів;
- частка високоліквідних коштів у обсязі чистих активів банку;
- рентабельність чистих активів банківської системи;
- стан сектору банківських депозитів;
- загальний обсяг фонду страхування ризиків;
- обсяги і динаміка отриманого банками прибутку;
- масштаби і якісні характеристики банківських злиттів поглинань;
- діапазон процентних ставок;
- частка кредитної заборгованості населення у загальному обсязі кредитного портфеля;
- частка залучених коштів населення у загальному обсязі депозитів;
- відношення прибутку до середньорічного капіталу і активів.

Серед показників-індикаторів безпеки банку найчастіше використовують такі: темпи зростання прибутковості, показники виконання економічних нормативів (див. табл. 8.2.), встановлених центральним банком, та коефіцієнти ліквідності, обсяг боргових зобов'язань банку, зокрема частка зовнішніх

зобов'язань, структура дебіторської заборгованості банку, обсяги ресурсної бази, валютна і термінова структура кредитного портфеля банку, пропорційність темпів зростання власного капіталу й активів банку, рівень концентрації банківських кредитів, особливо в умовах низькодиверсифікованої економіки, частка прострочених відсотків і проблемних кредитів у кредитному портфелі, рівень матеріального і соціального забезпечення працівників банку, рейтинги банку.

Таблиця 8.2. Економічні нормативи встановлені НБУ

<i>Нормативи</i>	<i>Граничне значення</i>
Норматив адекватності регулятивного капіталу	не менше 10%
Норматив адекватності основного капіталу	не менше 4
Норматив миттєвої ліквідності	не менше 20%
Норматив поточної ліквідності	не менше 40%
Норматив короткострокової ліквідності	не менше 20%
Норматив максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента	не більше 25%
Норматив великих кредитних ризиків	не більше восьмикратного розміру регулятивного капіталу
Норматив максимального розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих одному інсайдеру	не більше 5%
Норматив максимального сукупного розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих інсайдерам	не більше 30%
Норматив інвестування в цінні папери окремо за кожною установою	не більше 15%
Норматив загальної суми інвестування	не більше 60%
Норматив загальної відкритої валютної позиції	не більше 30%
Норматив загальної довгої відкритої валютної позиції	не більше 20%
Норматив загальної короткої відкритої валютної позиції	не більше 10%

Важливим узагальнюючим показником фінансової безпеки банківської системи і головним індикатором значущості останньої для економіки країни є відношення її активів до ВВП. Частка активів недіючих банків у загальній сумі активів комерційних банків сигналізує про рівень можливої як загальної, так і регіональної банківської кризи.

Фінансову безпеку характеризують і такі показники, як *розмір чистих внутрішніх активів НБУ (розмір грошової маси і розмір емісії)* та *розмір чистих зовнішніх резервів НБУ (різниця між зовнішніми кредитами і розміщенням валютних активів НБУ за межами України)*.

Серед індикаторів фінансової безпеки банківської системи - *частка іноземного капіталу у її сукупному капіталі*.

Як зазначають фахівці, надійність, а відтак - і фінансова безпека конкретного комерційного банку, може визначатися з використанням в аналітичній роботі таких показників, як:

- *питома вага проблемних кредитів* (експерти встановили, що рівень проблемних кредитів впливає на показник надійності банку суттєвіше, ніж інші чинники) *в обсязі чистих активів банку*, що свідчить про якість його кредитного портфеля, а також ризикованість кредитної політики;
- *співвідношення високоліквідних коштів і поточних пасивів банку*, що показує ступінь його захищеності від ризику відкликання коштів в один момент усіма клієнтами;
- *співвідношення власних і залучених коштів*, що характеризує рівень надійності банку в довгостроковій перспективі, слугуючи оцінкою його спроможності покрити власними коштами обсяг зобов'язань перед клієнтами;
- *питома вага високоліквідних коштів у обсязі чистих активів банку*, значення якої допомагає оцінити середньостроковий рівень ліквідності;
- *рентабельність чистих активів*.

Стан сектора банківських депозитів, наприклад, можна вважати певним економічним і соціально-політичним показником стану стійкості фінансового ринку. Індикатором фінансової безпеки банківської системи є як загальний *обсяг фонду страхування ризиків*, так і стан його формування. Чільне місце серед індикаторів фінансової безпеки банківської системи має належати *обсягу отриманого комерційними банками прибутку*.

Важливим є визначення *масштабів і якісних характеристик банківських зливань*, оскільки останні завжди були індикатором стану національної економіки та її місця у світовій економіці. *Максимальна "безпечна" сума кредитування*

дебентурою (незабезпеченим борговим зобов'язанням) обчислюється, виходячи з вартості фіксованих активів компанії за примусового продажу плюс максимум половини вартості поточних активів компанії.

Серед індикаторів фінансової безпеки комерційних банків важливе місце має належати показнику *питомої ваги кредитної заборгованості населення у загальному обсязі кредитної заборгованості*.

Чільне місце в системі фінансової безпеки банківських клієнтів посідає *розмір позичкового відсотка*, оскільки він дозволяє з'ясувати, чи буде рентабельною реалізація проекту, на здійснення якого береться кредит, тобто чи окупляться затрати. У свою чергу, *коефіцієнт покриття відсотків*, який характеризується відношенням чистого прибутку до виплати відсотків до суми виплачених відсотків, свідчить про рівень безпеки кредитної діяльності комерційних банків.

Великого значення для забезпечення фінансової безпеки комерційних банків набуває дотримання ними встановлених нормативів. Безумовно, індикаторами фінансового стану, а відтак - і безпеки вітчизняної банківської системи є *рівень прибутковості статутних фондів комерційних банків і їх чистих активів*. Дуже виразним індикатором фінансової безпеки системи комерційних банків є *питома вага залучених коштів громадян у загальному обсязі залучених коштів*.

На думку фахівців, в оцінці ефективності роботи й успішності банку показові, по-перше, *відношення прибутку до середньорічного капіталу (мінімальні очікування акціонерів по дохідності бізнесу з урахуванням середньострокових витрат розвитку)* і, по-друге, *відношення прибутку до середньорічних активів (ефективність використання банком клієнтських коштів)*. Саме ці критерії є індикаторами ефективності банку з урахуванням ризиків.

Для глибшого аналізу сильних і слабких сторін банків використовуються більш вузькі показники: *середні активи у розрахунку на одного співробітника* (свідчить про ефективність завантаження персоналу), *операційний прибуток на одного співробітника* (ефективність роботи персоналу), *внутрішня вартість банківських послуг*, *коефіцієнт ефективності використання залучених коштів* тощо.

Як і в будь-якому цивілізованому бізнесі, основними індикаторами нормального стану справ мають виступати не стільки виконання чи невиконання банком нормативних показників центрбанку, скільки відповіді на наступні запитання: яку репутацію мають керівники комерційного банку; чи можна їм довіряти; чи тримають вони своє слово; чи сплачують вони податки; чи не

замішані вони в кримінальних операціях; який їх послужний професійний список і яка частка їх особистих доходів у загальній сумі доходів, належних персоналу банку за виконувану роботу? Індикатором може слугувати і *обсяг активів на одного співробітника банку*. *Невиконання нормативів* є індикатором потенційної загрози втрати ліквідності та платоспроможності банків. Слід зазначити, що в цьому плані поки що складається нормальна ситуація.

8.4. Сучасний стан банківської системи України в контексті рівня її фінансової безпеки

Банківська система України протягом останніх років залишається однією з найбільш інвестиційно-привабливих сфер економічної діяльності. У сучасних умовах, що характеризуються кризовими явищами у банківській сфері, посиленням конкуренції між банківськими установами, надійність та подальший розвиток банківської системи України прямо залежить від ефективності діяльності вже існуючих банків та від їх здатності забезпечити ринок банківськими продуктами. В цих умовах для забезпечення стійкості комерційних банків необхідно ефективно управляти доходами банків у взаємозв'язку з витратами та прибутком, які є основними показниками результативності їх діяльності.

Упродовж 2000 - 2009 років банківська система України мала стійку тенденцію до зростання основних фінансово-економічних показників - капіталу, зобов'язань, активів. Але водночас спостерігався високий ступінь ризику банківської системи, низький рівень капіталізації банків, велика частка проблемних позичок у кредитних портфелях, недостатній розвиток асортименту банківських послуг, що призвело до погіршення фінансового стану банків, їх неплатоспроможності та ліквідації деяких, і, таким чином, до зниження рівня їх фінансової безпеки.

Основні ризики, з якими зіткнулися комерційні банки України - неповернення коштів за довгостроковими кредитами (в першу чергу іпотечними), суттєві коливання курсу гривні та настання термінів платежів за борговими зобов'язаннями перед іноземними кредиторами.

Фінансова криза негативно відбилася не лише на фінансових показниках українських банків, але і на якості послуг, що надаються ними.

Таблиця 8.3 Основні показники діяльності банків України у 2008 - 2015 рр.

Показники	Станом на								Зміна за період	
	01.01. 2008	01.01. 2009	01.01. 2010	01.01. 2011	01.01. 2012	01.01. 2013	01.01. 2014	01.01. 2015	млрд. грн.	%
Кількість діючих банків	175	184	182	175	175	175	180	158	17	109,7
з них: з іноземним капіталом	47	53	51	55	53	53	49	51	4	108,5
Активи банків, млрд. грн.	599,3	926	880	942	1054	1127	1277	1316	716,7	219,6
Кредити, млрд. грн.	485	792	747	750,5	748,3	694,4	799,2	873,6	388,6	180,12
Зобов'язання, млрд. грн.	528,4	805,8	764,5	804,4	898,8	956,9	1085	1168	639,6	221,04
Власний капітал, млрд. грн.	69,5	119,2	115,1	146,1	155,5	170,2	192,6	145,3	75,8	209,06
Доходи, млрд. грн.:	68,1	122,5	142,9	142,7	150,4	168,8	210,2	199,2	131,1	292,5
процентні	50,8	88,4	121,2	113,3	113,4	119,3	132,3	154,1	103,6	303,93
комісійні	12,4	19,6	16,2	15,4	18,5	20	23,1	26	13,6	209,67
Витрати, млрд. грн.:	61,5	115,2	149,9	150,5	145,5	167,5	263,2	265,8	204,3	432,2
процентні	28,6	50,8	66,6	61,4	59,5	68,2	80,88	96,96	68,36	339,02
комісійні	1,4	2,2	3	2,6	3,1	3	4,01	4,88	3,48	348,57
Чистий фінансовий результат, млрд. грн.	6,6	7,3	-38,4	-13	-7,7	4,8	1,4	-52,3	-63,9	-981,8

Протягом 2008-2010 років спостерігається збільшення активів банків на 280,7 млрд. грн. (46,8%), зобов'язань - на 236,1 млрд. грн. (44,7%), власного капіталу - на 45,6 млрд. грн. (65,6%). Станом на 01.01.2010 р. більшу частину загальних активів склали кредитні операції - 74,6%. Протягом 2008 - 2010 рр. спостерігалось і збільшення наданих кредитів банками на 262 млрд. грн., або на 54%. Таким чином, загальні доходи банків за 2008-2010 роки збільшилися на 74,8 млрд. грн. (109,8 %), що відбулося за рахунок збільшення процентних доходів на 138,6 % (на 70,4 млрд. грн.) та комісійних - на 30,6 % (на 3,8 млрд. грн.). Загальне збільшення доходів супроводжувалося зростанням усіх його складових.

Поряд із цим, у 2015 році, темпи зростання витрат суттєво випереджали темпи зростання доходів, що призвело до формування від'ємного фінансового результату (див. табл. 8.3.).

Основні індикатори стану банківської безпеки України за період з 2000 до 2010 року наведено в таблиці 8.4. Їх аналіз, перш за все, свідчить про зростання ролі банківської системи в економіці. Так, за останні 8 років частка банківських кредитів та частка активів банківського сектору у ВВП зросли на 70,5% і 63,9% відповідно. Значення більшості показників, що характеризують рівень фінансової безпеки банківської системи України, знаходяться в допустимих межах, а також демонструють позитивні тенденції зміни. Це стосується насамперед рівня капіталізації банків, який за останні 8 років зріс у чотири рази та досяг 14,5%, а також кількісних показників динаміки зростання банківського сектору (обсягів активів, кредитного портфеля, вкладів населення).

Так, незважаючи на високий рівень проблемних кредитів, капіталізація українських банків щороку підвищується, головним чином, за рахунок вливань капіталу з боку українського уряду й іноземних материнських банків. На думку агентства Moody's, рівень капіталізації всієї системи є достатнім для компенсації як очікуваних кредитних втрат, так і втрат, що перевищують рівень очікуваних. При цьому в агентстві зазначають, що прогноз розвитку банківської системи України на подальші декілька років залишається «негативним» через дуже високий рівень проблемних кредитів і низьку прибутковість банків.

Проте, динаміка окремих показників, що характеризують рівень захищеності банківської системи, є негативною. Негативним сигналом з погляду фінансової безпеки є зростання частки проблемних кредитів. Окрім того, доволі високою є і вартість кредитів, що перевищує загальносвітові норми. Поряд із цим, до 2009 року загрозу фінансовій безпеці банківської системи становило і зниження рівня адекватності регулятивного капіталу (див. табл. 8.4.).

Таблиця 8.4 Динаміка основних індикаторів фінансової безпеки банківського сектора України

Назва індикатора	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Рівень капіталізації банків, %	3,74	3,78	4,40	5,34	7,53	9,8	12	14,5				
Адекватність регулятивного капіталу, %	18,01	15,11	16,81	14,95	14,19	14,15	14,1	18,08	20,83	18,9	18,06	18,26
Відношення активів банківської системи до ВВП, %	25,38	30,68	33,77	46,76	62,49	83,0	97,7	95,9	95,0	85,6	80,0	81,2
Показник обсягу внесків населення до ВВП, %	7,15	9,34	9,83	15,21	18,77	22,8	22,7	23,0				
Рівень монетизації економіки, % (50% - критичне значення)	24,30	27,63	30,02	40,69	46,21	54,9	54,4	53,1	54,5	51,8	54,7	62,3
Рівень кредитів комерційних банків, % від ВВП	17,50	21,35	23,20	32,79	47,73	67,3	83,5	81,4	69,7	63,4	57,8	62,6
Вартість банківських кредитів, % (у світовій практиці показникне повинен перевищувати 10%)	20,8	17,5	15,2	14,6	14,1	14,5	19,2	16,6				
Питома вага проблемних кредитів, %	4,52	3,40	3,24	2,16	1,65	4	7,1	9,8	11,2	9,6	8,9	9,0
Частка іноземного капіталу в статутному капіталі банків, %	13,70	10,30	9,60	19,50	27,60	35	36,5	37,3	40,6	41,9	39,5	34,0
Питома вага високоліквідних засобів в обсязі чистих активів банку, %	14,15	16,01	17,56	17,06	13,18	-	-	-				

Таким чином, банківський сектор розвивається дуже динамічно. Зростають як кількісні, так і якісні показники, що характеризують його діяльність. Проте існує і ряд чинників, які можуть призвести до нової кризи в банківському секторі України. Насамперед це стосується падіння рівня захищеності, а також негативних, з погляду фінансової безпеки, структурних змін в активах банків.

Зазначені вище аспекти вимагають від банків підвищення ефективності діяльності, удосконалення методичних підходів до забезпечення фінансової стійкості шляхом більш повного використання банківських інструментів і послуг, ефективного управління банківською діяльністю в умовах нестабільного зовнішнього середовища, входження банків до різного роду фінансово-промислових об'єднань, фінансового оздоровлення на основі реорганізації через злиття й приєднання, створення банківських корпорацій і холдингів. Це питання на сьогоднішній день є дуже актуальним для банківського сектору, фінансової сфери та економіки країни в цілому.

8.5. Стратегія забезпечення банківської безпеки в Україні

Велика кількість різноманітних загроз безпеці банку, які охоплюють всі сфери його діяльності, потребує комплексного підходу до їх аналізу та системного розроблення заходів щодо їх запобігання. У цих умовах нагальним завданням стає впровадження принципів Базель II, що базуються як на зовнішньому нагляді та контролі банківської діяльності, так і на спонуканні банків до розроблення внутрішніх систем показників та індикаторів, дотримання яких дасть можливість якісніше забезпечувати банківську безпеку.

Фінансова стратегія забезпечення банківської безпеки — це комплекс заходів з досягнення максимально можливої платоспроможності та стійкості комерційного банку, ліквідності його балансу, ефективної структури капіталу й найбільш прибуткових напрямів його вкладень, що досягається шляхом чіткого стратегічного і тактичного планування, вжиття заходів з метою запобігання загрозам фінансового характеру. Метою стратегії є збільшення прибутковості, оборотності капіталу, розширення позицій на ринку банківських послуг.

Стратегія фінансової безпеки банків формується відповідно до економічних нормативів центрального банку та має узгоджуватися із загальноекономічною стратегією і розроблятися на основі чинної нормативно-законодавчої бази.

Основні *заходи* стратегії з метою обмеження негативного впливу загроз на стан банку такі:

- проведення виваженої цінової політики, участь банку в регіональних економічних проектах;
- підвищення ефективності та зниження собівартості банківських послуг;
- аналіз партнерів, зокрема уникнення джерел фінансування, поведінка яких є непередбачуваною, розміщення коррахунків у авторитетних, надійних фінансових установах;
- введення в керівні колегіальні органи великих підприємств-позичальників представників банку;
- приділення великої уваги підвищенню довіри до банку, його рекламі, посиленню прозорості фінансового стану банку;
- уникнення залежності від "політичних" капіталів, жорстке дотримання вимог законодавства у сфері банківської діяльності;
- проведення виваженої кадрової політики, зокрема у сфері оплати праці та соціального захисту працівників.

У складних фінансових умовах підвищується необхідність додаткових заходів, спрямованих на подолання специфічних ризиків, характерних для конкретної економічної ситуації. Наприклад, в Україні останнім часом відбулося загострення системних проблем вітчизняного банківського сектору, серед яких такі:

- дефіцит довго- і короткострокових фінансових ресурсів, що обмежує виконання банками своїх зобов'язань та не дає їм змоги забезпечити пропозицію довгострокових кредитів на рівні, адекватному потребам економіки;
- розрив у фінансуванні банківських активів зобов'язаннями у вигляді депозитів у банках;
- дисбаланс ліквідності — падіння співвідношення між довгостроковими депозитами та довгостроковими кредитами; низький рівень ризик-менеджменту, передусім щодо кредитування корпоративного сектору;
- високі валютні ризики в умовах значної курсової волатильності — подорожчання долара загрожує банкам як зростанням неповернень за валютними кредитами, так і труднощами щодо погашення своїх боргових зобов'язань; нестача внутрішніх джерел капіталізації, що веде до посилення залежності банків від іноземних інвесторів.

У цих умовах ключовими напрямками застосування державних заходів щодо підвищення стійкості фінансової сфери є:

- посилення нагляду за якістю капіталу фінансових установ, ліквідністю та ризиками;
- підвищення прозорості діяльності фінансових установ;
- підвищення оперативності реагування на ризики органів регулювання і нагляду;
- використання нових механізмів грошово-кредитного регулювання та діяльності центральних банків.

Актуальним завданням стає формування розгалуженої мережі інструментів та регуляторів, які спроможні модернізувати фінансову систему України в напрямі підвищення її антикризової стійкості. Відповідно до цього, завдання підтримання стійкості банківської системи визначає необхідність:

1. зміни концепції регулювання руху капіталів у напрямі зняття обмежень на приплив капіталу й посилення контролю за його відпливом за тіньовими схемами;
2. розширення ресурсних можливостей банківської системи та інструментів підтримки економічного зростання;
3. активізації політики рефінансування, розгляду можливості зменшення норм обов'язкового резервування, збільшення лімітів і послаблення вимог до застави при одержанні банками кредитів від НБУ;
4. надання субординованих кредитів для підтримки вітчизняних банків;
5. посилення контролю за спекулятивними угодами на міжбанківському валютному і ресурсному ринках;
6. посилення спроможності фінансового сектору до ринкової «стерилізації» частини надлишкової грошової маси, що перебуває у населення, шляхом розширення спектра цінних паперів для роздрібного продажу та розвитку фінансової інфраструктури, зокрема страхової мережі; розроблення механізмів заміщення зовнішніх ресурсів у вигляді облігаційних позик, синдикованих кредитів і потоків спекулятивного капіталу внутрішніми ресурсами шляхом підвищення ролі у структурі грошової пропозиції каналу рефінансування, розміщення бюджетних коштів у банківській системі та залучення коштів населення

Висновки. Фінансова безпека банківської системи — це стан банківської системи, за якого забезпечуються умови для її стабільного й ефективного функціонування, максимізації прибутку та оптимального використання її ресурсів для соціально-економічного розвитку країни. За таких умов фінансова стабільність

максимально захищена від цілеспрямованих дій певної групи осіб і організацій або фінансової ситуації, що виникає ззовні і всередині банківської системи.

Із фінансовою безпекою банківської системи нерозривно пов'язана фінансова безпека окремого банку. Окремі проблеми банківської системи тісно пов'язані між собою, а безпека окремого банку нерозривно пов'язана з безпекою банківської системи в цілому..

Безпека комерційного банку — це стан захищеності інтересів власників, керівництва і клієнтів банку, матеріальних цінностей та інформаційних ресурсів від внутрішніх та зовнішніх загроз.

На сьогодні відсутні єдині підходи до оцінки загроз безпеці комерційних банків. Проте, найбільш поширеною у вітчизняній та зарубіжній практиці є їх класифікація за джерелом виникнення на зовнішні (з боку клієнтів, партнерів, конкурентів, криміналу, держави в особі різних державних установ, громадян) та внутрішні (з боку власників, адміністрації, менеджерів підрозділів, спеціалістів, неформальних груп).

Фінансова стратегія забезпечення банківської безпеки — це комплекс заходів з досягнення максимально можливої платоспроможності та стійкості комерційного банку, ліквідності його балансу, ефективної структури капіталу й найбільш прибуткових напрямів його вкладень, що досягається шляхом чіткого стратегічного і тактичного планування, вжиття заходів з метою запобігання загрозам фінансового характеру. Метою стратегії є збільшення прибутковості, оборотності капіталу, розширення позицій на ринку банківських послуг.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Безпека банківської системи як складова національної безпеки держави
2. Систематизація загроз фінансовій безпеці комерційних банків
3. Особливості забезпечення безпеки банківської системи України.
4. Фактори, що впливають на рівень фінансової безпеки банківської діяльності.
5. Систематизація загроз банківській системі України.
6. Індикатори фінансової безпеки банківської системи.
7. Індикатори та критерії забезпечення безпеки банківської діяльності.
8. Управління банківською діяльністю у контексті забезпечення фінансової безпеки.

Теми рефератів

1. Безпека банківської системи як складова фінансової безпеки держави
2. Індикатори оцінки фінансової безпеки банківської системи та банківської діяльності
3. Сучасний стан банківської системи України у контексті її фінансової безпеки
4. Стратегія забезпечення банківської безпеки в Україні

Тести

1. Фінансова безпека банківської системи - це:

- а) стан банківської системи, за якого забезпечуються умови для її стабільного й ефективного функціонування, максимізації прибутку та оптимального використання її ресурсів для соціально-економічного розвитку країни;
- б) стан захищеності інтересів власників, керівництва і клієнтів банку, матеріальних цінностей та інформаційних ресурсів від внутрішніх та зовнішніх загроз;
- в) стан інформаційної системи, за якого забезпечується надійний захист інтересів банку і його клієнтів;
- г) здатність банку протистояти спробам як прямого несанкціонованого проникнення до приміщень банку зі злочинною метою, так і завдання шкоди банку з боку конкурентів і кримінальних структур.

2. Безпека комерційного банку - це:

- а) стан банківської системи, за якого забезпечуються умови для її стабільного й ефективного функціонування, максимізації прибутку та оптимального використання її ресурсів для соціально-економічного розвитку країни;
- б) стан захищеності інтересів власників, керівництва і клієнтів банку, матеріальних цінностей та інформаційних ресурсів від внутрішніх та зовнішніх загроз;
- в) стан інформаційної системи, за якого забезпечується надійний захист інтересів банку і його клієнтів;
- г) здатність банку протистояти спробам як прямого несанкціонованого проникнення до приміщень банку, так і завдання шкоди банку з боку конкурентів і кримінальних структур.

3. Безпека банків має багатофункціональний та комплексний характер і охоплює:

- а) безпеку банківської системи, безпеку дій банківського персоналу, безпеку здійснення банківських розрахунків;
- б) безпеку банківської системи, безпеку дій банківського персоналу, безпеку здійснення банківських розрахунків, інформаційну безпеку;
- в) безпеку банківської системи, безпеку дій банківського персоналу, безпеку здійснення банківських операцій, інформаційну безпеку;
- г) безпеку банку як організації, безпеку дій банківського персоналу, безпеку здійснення банківських операцій, інформаційну безпеку.

4. Об'єктами банківської безпеки виступають:

- а) фінансові ресурси, персонал банку, матеріальні засоби, інформаційні ресурси з обмеженим доступом;
- б) фінансові ресурси, персонал банку, матеріальні засоби;
- в) фінансові ресурси, персонал банку, інформаційні ресурси з обмеженим доступом;
- г) фінансові ресурси, матеріальні засоби, інформаційні ресурси з обмеженим доступом.

5. До внутрішніх загроз фінансовій безпеці комерційних банків належать:

- а) мінливість обов'язкових нормативів центрального банку;
- б) недобросовісна конкуренція на ринку банківських послуг;
- в) несприятливі умови кредитування реального сектора економіки;
- г) неповернення кредитних ресурсів в банк і недоотримання прибутку внаслідок високоризикованої кредитної політики.

6. До зовнішніх загроз фінансовій безпеці комерційних банків належать:

- а) наявність каналів витоку банківської інформації;
- б) недостатня диверсифікація операцій, що пропонуються банком;
- в) мінливість обов'язкових нормативів центрального банку;
- г) неповернення кредитних ресурсів в банк і недоотримання прибутку внаслідок високоризикованої кредитної політики.

7. Одним із основних показників безпеки банківської системи, який водночас використовується і як індикатор її значущості для економіки країни є:

- а) частка активів недіючих банків у загальній сумі активів діючих банків;
- б) відношення активів банків до ВВП;
- в) обсяг чистих внутрішніх резервів НБУ;

г) частка залучених коштів населення у загальному обсязі кредитів.

8. Серед показників-індикаторів безпеки банку найчастіше використовують:

- а) показники виконання економічних нормативів, встановлених центральним банком;
- б) відношення активів банків до ВВП;
- в) обсяг чистих внутрішніх резервів;
- г) частку залучених коштів населення у загальному обсязі кредитів.

9. Одним із економічних нормативів діяльності банку є:

- а) норматив адекватності позикового капіталу;
- б) норматив великих депозитних ризиків;
- в) норматив адекватності регулятивного капіталу;
- г) норматив загальної суми кредитування.

10. Комплекс заходів з досягнення максимально можливої платоспроможності та стійкості комерційного банку, ліквідності його балансу, ефективності структури капіталу й найбільш прибуткових напрямів його вкладень - це:

- а) фінансова стратегія забезпечення банківської безпеки;
- б) фінансова тактика забезпечення безпеки банківської системи;
- в) механізм забезпечення безпеки банківської системи;
- г) механізм забезпечення безпеки банківської діяльності.

11. До заходів спрямованих на обмеження негативного впливу загроз на стан банку належать:

- а) аналіз партнерів, поведінка яких є передбачуваною;
- б) підвищення ефективності та зниження собівартості банківських послуг;
- в) введення в керівні колегіальні органи великих банків представників підприємств-позичальників;
- г) вірної відповіді немає.

12. Норматив адекватності регулятивного капіталу банку встановлений НБУ на рівні:

- а) 5%;
- б) 10%;
- в) 15%;

г) 20%.

13. Норматив загальної встановлений НБУ на рівні:

- а) 20%;
- б) 100%;
- в) 55%;
- г) 60%.

суми інвестування банку

14. Норматив загальної відкритої валютної позиції банку встановлений НБУ на рівні:

- а) 20%;
- б) 30%;
- в) 55%;
- г) 60%.

15. Норматив загальної довгої відкритої валютної позиції банку встановлений НБУ на рівні:

- а) 20%;
- б) 30%;
- в) 55%;
- г) 60%.

Основні поняття і терміни теми.

Фінансова безпека банківської системи, фінансова безпека банківської діяльності, загрози фінансовій безпеці комерційного банку, індикатори безпеки банківської системи, індикатори безпеки банку, стратегія забезпечення банківської безпеки.

ТЕМА 9. ВАЛЮТНА БЕЗПЕКА

Валютна безпека як складова фінансової безпеки: суть, критерії та індикатори оцінки. Поняття про валютну безпеку держави, валютну безпеку суб'єктів господарювання і валютну безпеку громадян.

Стійкість і конвертованість національної валюти як невід'ємні складові фінансової безпеки держави, суб'єктів господарювання, громадян. Валютне законодавство, обґрунтована валютна стратегія, ефективна валютна політика, функціональний валютний ринок у контексті забезпечення валютної безпеки держави.

Поняття про загрози валютній безпеці держави. Систематизація та класифікація загроз валютній безпеці держави

ПЛАН

9.1. Вплив валютних проблем на фінансову безпеку країни

9.2. Валютна безпека як складова фінансової безпеки: суть, загрози, критерії та індикатори оцінки

9.3. Стан валютної безпеки в Україні та шляхи її підвищення

9.1. Вплив валютних проблем на фінансову безпеку країни

В умовах розгортання глобалізаційних процесів підтримання належного рівня фінансової безпеки все більшою мірою залежить від ефективного розв'язання валютних проблем. Методи та інструменти вирішення цих проблем перебувають у сфері дії валютної політики, яка об'єднує комплекс взаємопов'язаних економічних, правових, організаційних заходів щодо регулювання валютної сфери, що реалізуються державою у сфері як міжнародних, так і внутрішніх економічних відносин.

Валютна політика безпосередньо впливає на чинники, пов'язані з ціною і ціноутворенням (формування конкурентної ціни, доходів, прибутків) і з відтворювальним процесом загалом (інвестиції, технологічні й організаційні інновації, формування виробничих витрат, зростання продуктивності праці). На мікрорівні валютна політика стає складовою загальної стратегії підприємства чи

банку, націленої на забезпечення прибуткової діяльності та підтримання конкурентоспроможності на внутрішніх і зовнішніх ринках. На макrorівні валютна політика спрямована на реалізацію політичних, соціальних і економічних орієнтирів державної політики, визначаючи цілі та способи їх досягнення учасниками валютних відносин.

Валютна політика підпорядковується загальноекономічним інтересам і пов'язана із необхідністю вирішення таких завдань:

- забезпечення високого рівня конвертованості національної грошової одиниці;
- регулювання валютного курсу;
- зосередження валютних цінностей у руках уряду для вирішення поточних і стратегічних завдань економічного розвитку країни;
- регулювання і контроль за рухом валютних коштів у економіці;
- забезпечення умов для ефективного функціонування валютного ринку;
- управління платіжним балансом та сприяння розв'язанню проблеми зовнішньої заборгованості країни;
- управління золотовалютними резервами центрального банку;
- розвиток системи методів та інструментів страхування валютних ризиків;
- захист економіки від впливу зовнішніх шоків і нейтралізація наслідків внутрішніх реальних та монетарних негативних збурень.

Цілі та методи реалізації валютної політики мають підпорядковуватися стратегії економічного розвитку країни та відповідати її соціально-культурним, інституційним та економічним особливостям. Водночас за нової якості інтеграційних процесів принципи і норми національної валютної політики мають узгоджуватися із міждержавними угодами й домовленостями у валютній сфері. За таких умов чітке окреслення цілей та першочергових завдань у сфері забезпечення валютної безпеки, а також їхня ефективна реалізація стають невід'ємною складовою дій щодо забезпечення фінансової безпеки.

Здатність валютної політики охопити своїм впливом як внутрішню, так і зовнішню сфери економіки зумовлює її особливу роль у забезпеченні економічної безпеки. Широкі потенційні можливості валютної політики ефективно і системно впливати на стан економіки країни пов'язані з численними каналами впливу курсової динаміки на економічні процеси і явища. Курс національної грошової одиниці є важливою ланкою, яка пов'язує народногосподарський комплекс із

глобальною економікою і впливає на стан платіжного балансу, рівень споживчих цін, сукупний попит і пропозицію, міжнародний рух капіталу, дохідну і видаткову частину державного бюджету. *Зокрема, валютний курс:*

- впливає на ціни імпортованих факторів виробництва і предметів споживання, що позначається на динаміці інфляційних процесів, стані платіжного балансу, динаміці внутрішнього грошового обігу. Це істотно впливає на зовнішньоекономічну безпеку, інвестиційну безпеку, а також безпеку окремого підприємства і підприємницької діяльності в цілому;

- використовується для порівняння цін національних та світових ринків, вартісних показників різних країн, періодичного переоцінювання депозитних рахунків, інших активів фірм, установ та організацій. Отже, від курсової волатильності залежить фінансова безпека суб'єктів господарювання;

- є фактором експорту товарів та послуг з країни, а тому може слугувати інструментом впливу на сукупну пропозицію, обсяги зовнішньої торгівлі, національний дохід. Ці фактори є визначальними для економічної безпеки країни;

- за допомогою механізму валютної інтервенції впливає на зміну пропозиції грошей у країні, а отже, на грошово-кредитну безпеку і безпеку банківської системи;

- позначається на стані державних фінансів шляхом впливу на вартість державних боргів, податкову базу формування надходжень до бюджету (у сфері оподаткування експортно-імпоротної діяльності), вартість зовнішніх запозичень. Ці канали впливу визначають механізм залежності бюджетної, податкової і боргової безпеки від курсової динаміки та валютної політики центрального банку;

- слугує важливим сигналом для прийняття інвестиційних рішень як індикатор економічного розвитку країни, що має вагоме значення для інвестиційного клімату. Поліпшення останнього є одним з ключових завдань підвищення інвестиційної безпеки країни;

- впливає на структуру сукупного попиту у тій його частині, в якій він поділяється на товари імпортного і національного виробництва. Це робить валютний курс традиційним інструментом захисту вітчизняних товаровиробників від конкуренції з імпортом;

- коливання валютного курсу є джерелом валютних ризиків. Валютний ризик як форма вияву потенційної небезпеки, особливо у низько диверсифікованій та відкритій економіці, обумовлює необхідність його врахування у системі критеріїв оцінки фінансової безпеки. При цьому курсові стрибки можуть стати

потужним фактором реалізації фінансових загроз.

Отже, пошук оптимального рівня валютного курсу пов'язаний з необхідністю вирішення суперечливих інтересів експортерів та імпортерів, кредиторів та позичальників валютних кредитів, центрального банку та інших суб'єктів валютних відносин. Складна суб'єктна структура носіїв валютних інтересів загалом відповідає суб'єктивним рівням системи економічної безпеки. Отже, заходи валютної політики входять до системи контролю, моніторингу і забезпечення економічної безпеки на рівнях держави, галузі, підприємства, домогосподарства. Кожний з наведених суб'єктів економічної діяльності тією або іншою мірою прагне реалізувати свої валютні інтереси і тим самим впливає на параметри стану валютної безпеки.

9.2. Валютна безпека як складова фінансової безпеки: суть, загрози, критерії та індикатори оцінки

Стійкість і конвертованість національної валюти є неодмінним атрибутом фінансової безпеки держави, суб'єктів господарювання, громадян. Умовами досягнення реальної стабільності і оборотності є: досконале валютне законодавство, обґрунтована валютна стратегія, ефективна валютна політика, чітка валютна система, наявність валютних угод, функціональний валютний ринок.

Недосконалість валютного законодавства, відсутність до недавнього часу повноцінної національної валюти, належного обсягу і складу валютних резервів, нормального валютного паритету, умов конвертованості, продуманої валютної політики, дієвого валютного контролю призводили до безсистемності і зростанню загроз безпеці в цій дуже важливій для життєдіяльності нашої держави сфері.

В економічній літературі прийнято розрізняти валютну безпеку держави, валютну безпеку суб'єктів господарювання і валютну безпеку громадян.

Найбільш комплексно до обґрунтування суті поняття «валютна безпека» підійшов у своїй монографії «Фінансова безпека» О.І. Барановський. На думку вченого, валютна безпека держави це:

- ступінь забезпеченості її валютними коштами, достатній для додержання позитивного сальдо платіжного балансу, виконання міжнародних зобов'язань, накопичення необхідного обсягу валютних резервів, підтримання стабільності національної грошової одиниці;

- стан курсоутворення, який створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняного експорту, широкомасштабного припливу в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи і максимально захищає від потрясінь на світових валютних ринках.

Валютна безпека суб'єктів господарювання - це оптимально можливий за умов існуючих нормативно-правової бази, валютної політики держави, механізму валютного регулювання, інфраструктури валютного ринку рівень забезпеченості валютними коштами, достатній для розрахунків з бюджетною системою, своїми контрагентами, соціально-економічного розвитку та накопичень.

Валютна безпека громадян - це стан, за якого їх валютні надходження перевищують особисті витрати іноземної валюти. Вивчення питання сутності валютної безпеки передбачає розгляд таких базових елементів, як об'єкт та суб'єкт валютної безпеки. До *об'єктів валютної безпеки* належать обмінний курс національної грошової одиниці, кон'юнктура валютного ринку, обсяги міжнародних резервів, стан платіжного балансу, розміри зовнішнього боргу.

Суб'єктами валютної безпеки є Національний банк України, уряд, Міністерство фінансів України, Митна служба та інші органи державного регулювання, що мають відповідні повноваження у сфері валютного регулювання, уповноважені банки, підприємства — суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності, домогосподарства.

Одним із першочергових завдань при створенні та забезпеченні системи валютної, як складової цілісної системи фінансової безпеки держави має визначення загроз валютній складовій фінансової безпеки країни.

До загроз валютній безпеці країни належать:

- низький рівень довіри до національної валюти та значна підвладність валютного ринку спекулятивним настроям;
- тривале існування від'ємного сальдо платіжного балансу або, навпаки, значне позитивне сальдо, зумовлене масованим надходженням іноземних спекулятивних капіталів;
- специфічна структура зовнішньої торгівлі, коли в експорті домінують товари з низьким вмістом доданої вартості, а в імпорті - з високим. Це порушує еквівалентність зовнішнього обміну країни;
- недостатній рівень інституційного розвитку валютної сфери, насамперед у сфері термінового сегмента валютного ринку та системи інструментів страхування валютних ризиків;

- низька ефективність методів дисконтної політики, що позбавляє центральний банк можливості впливати на зовнішню ціну валюти (валютний курс) шляхом коригування її внутрішньої ціни (процентної ставки);

- висока інфляція, яка підриває купівельну спроможність національної валюти та створює передумови для її наступної девальвації;

- незбалансовані (відкриті) валютні позиції суб'єктів валютних відносин (наприклад, створення банками довгих валютних позицій з метою накопичення валюти для майбутніх платежів веде до виникнення дефіциту іноземної валюти на національному валютному ринку та девальвації національної валюти), необхідність стримування ревальційного / девальваційного тиску з боку потоків капіталу;

- невважена бюджетна політика. По-перше, надмірна складова соціальних видатків може стимулювати сукупний попит, який буде задовольнятися за рахунок масованого надходження імпорту; по-друге, фінансування потреб бюджету за рахунок реалізації державних цінних паперів нерезидентам на внутрішньому ринку посилює загрозу «втечі» капіталу з країни за несприятливого розгортання подій;

- прискорена лібералізація регулювання руху капіталів, що може зумовити неконтрольований рух короткострокових спекулятивних капіталів, нестабільність яких загальновідома;

- прорахунки у політиці управління міжнародними резервами, їх нестача загрожує неспроможністю країни обслуговувати свої зовнішні борги, тоді як їх швидке нарощування шляхом викупу іноземної валюти може супроводжуватися випуском грошової маси в обіг і стимулюванням інфляційних процесів;

- недостатня прозорість у сфері реалізації валютної політики;

- недосконала правова база.

Побудова механізму забезпечення валютної безпеки потребує визначення критеріальних вимог до неї. *Критеріями валютної безпеки виступають:*

- передбачуваність динаміки обмінного курсу національної валюти,

- збалансованість попиту і пропозиції на валютному ринку без проведення масованих валютних інтервенцій центральним банком,

- забезпеченість в іноземній валюті потреб держави, суб'єктів господарювання; стабільність джерел надходжень іноземної валюти,

- узгодженість інтересів імпортерів та експортерів, що пов'язана зі збалансованістю сальдо торгового балансу,

- самостійність національної валютної політики;
- координованість поточних і стратегічних завдань валютної політики з борговою, грошовокредитною політикою.

Таким чином, діючий режим курсоутворення та показники, які відображають динаміку валютного курсу, девальвацію (ревальвацію) національної грошової одиниці, обсяг валютних резервів та їх достатність, рівень доларизації економіки, ступінь довіри до національної валюти, характеризують не лише ефективність валютно-курсової політики країни, але і рівень фінансової безпеки в цілому та її валютної складової - зокрема й виступають основними індикаторами її оцінки (див. табл. 9.1). Так, до індикаторів, які характеризують стан валютної безпеки, відносять такі:

1. Динаміка валютного курсу. В окремих випадках використовується динаміка реального і реального ефективного курсу.

2. Показники адекватності міжнародних резервів.

Перший показник адекватності — це *співвідношення міжнародних резервів та грошової маси (M2)*, низькі значення якого із певними застереженнями можуть використовуватися як показник вірогідності настання валютної кризи у результаті масового продажу резидентами національної валюти.

Другий показник вимірює *обсяги міжнародних резервів у тижнях імпорту*, що забезпечує досить простий спосіб визначення відповідності міжнародних резервів розміру і рівню відкритості економіки і є найбільш корисним для малої відкритої економіки з ускладненим доступом до міжнародних ринків капіталу. Згідно із загальновідомим показником зовнішньої платоспроможності Редді міжнародні резерви мають підтримуватися на рівні, що відповідає вартості тримісячного імпорту.

Третій показник адекватності — це *відношення офіційних міжнародних резервів до короткострокового боргу країни* або до суми виплат за державним боргом у поточному році. Цей показник часто використовується як індикатор валютної кризи, що асоціюється зі «втечею» капіталів. У трансформаційних країнах фахівці рекомендують підтримувати міжнародні резерви на рівні, не меншому за обсяг короткострокового боргу. Його менші значення асоціюються з високою вірогідністю настання фінансової кризи.

Як четвертий показник для оцінювання адекватності міжнародних резервів використовується *правило Грінспена — Гвідоммі (Greenspan – Guidotti Rule)*.

Таблиця 9.1. Індикатори стану валютної складової фінансової безпеки держави

№	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення	Характеристика
1.	<i>Динаміка обмінного курсу національної грошової одиниці</i>		
1.1.	Темп зміни індексу офіційного курсу гривні до долара США до показників попереднього періоду, %	не більше 6	Курс національної грошової одиниці впливає на рівень цін та темпи інфляції, обсяг валютних резервів, динаміку експортно-імпортних потоків, векторну спрямованість потоків капіталу, сальдо зовнішньоторговельного та платіжного балансів, стан зовнішньої заборгованості, дохідні та видаткові статті державного бюджету, національний дохід та обсяг грошової маси в обігу.
2.	<i>Рівень доларизації економіки</i>		
2.1.	Відношення обсягів депозитів в іноземній валюті до загальних обсягів депозитів, %	не більше 25	Доларизація економіки являє собою заміну національної валюти іноземною, яка використовується у якості засобу обігу та нагромадження, а також міри вартості, що свідчить про низький рівень довіри до вітчизняної грошової одиниці.
2.2.	Відношення обсягів кредитів в іноземній валюті до загальних обсягів кредитів, %	не більше 25	
3.	<i>Рівень достатності валових міжнародних резервів держави</i>		
3.1.	Коефіцієнт покриття валовими міжнародними резервами імпорту товарів та послуг (місяці імпорту)	не менше 3	Дані показники виступають індикаторами раннього попередження про зміну курсу національної валюти.
3.2.	Коефіцієнт покриття валовими міжнародними резервами держави грошової бази, %	не менше 100	
3.3.	Коефіцієнт покриття валовими міжнародними резервами зовнішнього боргу держави		

За цим правилом країни мають підтримувати міжнародні резерви на рівні, достатньому для забезпечення платежів за зовнішніми боргами без нових запозичень протягом 12 місяців, що визначається дотриманням пропорційності між темпами зростання короткострокового приватного боргу й вартості акцій у власності нерезидентів та обсягів міжнародних резервів (у % ВВП).

3. Сальдо платіжного балансу. Найбільш небезпечним для валютної безпеки визнано негативне сальдо торгового балансу та високі обсяги припливу/відпливу короткострокових спекулятивних капіталів.

4. Коефіцієнт покриття імпорту товарів експорту (у відсотках), що характеризує наскільки за рахунок експортної виручки країна покриває свої потреби в іноземній валюті для оплати імпорту. Водночас країна, що швидко розвивається, може мати коефіцієнт покриття імпорту товарів експорту меншим від 100 % за рахунок активного зростання високотехнологічного імпорту. У цій ситуації створюються умови для майбутнього активного нарощування виробництва товарів та послуг, а тому суттєвої загрози для валютної безпеки не створюється.

5. Обсяги валютних інтервенцій — тривалі й значні обсяги валютних інтервенцій в одному напрямі (з продажу або купівлі валюти) свідчать, що валютний ринок суттєво розбалансований і центральний банк намагається штучно відновити рівновагу. Така ситуація може завершитися (ре)девальвацією валюти та виснаженням валютних резервів.

6. Рівень доларизації. Фінансову доларизацію можна аналізувати за такими показниками:

- частка валютних депозитів у грошовій масі (МЗ);
- частка депозитів у іноземній валюті в загальному обсязі депозитів;
- частка кредитів у іноземній валюті в загальному обсязі банківських кредитів, наданих суб'єктам економіки;
- динаміка обсягів та сальдо операцій з купівлі-продажу валюти на готівковому та безготівковому валютних ринках.

7. Показники зовнішньої заборгованості. Індикатори боргової безпеки у сфері зовнішніх запозичень мають велике значення і для оцінки валютної безпеки, оскільки дають змогу оцінити потребу країни і відповідно величину попиту на іноземну валюту для погашення і обслуговування боргів.

Основні індикатори стану валютної безпеки України за період з 2002 до 2014 року наведено в таблиці 9.2.

Таблиця 9.2. Динаміка основних індикаторів валютної безпеки України

№ п/п	Назва індикатора	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
1.	Номінальна зміна курсу гривні до долара США, у %	+0,7	0	+0,2	+3,8	+ 1,4	0	-2,4	-3,6	-0,02	-0,04	0	-3,89	-9,97
2.	Покриття грошової бази валовими міжнародними резервами, %	76,4	92,2	94,3	120	115,6	115,5	123,0	108,4	108,9	109,8	113,9	111,5	105,6
3.	Покриття валовими міжнародними резервами імпорту товарів і послуг, (в місяцях)	1,9	2,4	2,6	4,5	4,4	4,7	4,4	4,9	4,5	4,0	3,48	3,18	1,66
4.	Депозитна доларизація, (%)	32,4	32,1	36,5	34,3	38,0	32,1	44,0	43,9	43,6	48,3	45,0	36,1	43,4
5.	Кредитна доларизація, (%)	41,8	41,7	42,2	43,3	49,5	49,9	59,1	53,3	56,5	47,3	38,8	34,0	49,5

Значення перших трьох показників, що характеризують рівень валютної безпеки України, знаходяться в допустимих межах, а також демонструють позитивні тенденції зміни. Проте, динаміка показників, що характеризують рівень доларизації економіки, є негативною.

Постійний моніторинг та контроль за системою показників, що характеризують стан валютної безпеки, є важливим завданням центрального банку, інших органів державного управління, що мають функції щодо регулювання валютної сфери (Міністерства фінансів, Державного казначейства, Митної служби тощо). На основі отриманої інформації та порівняння індикативних значень показників із фактичними виникає можливість вже на ранніх стадіях виявити загрози валютній безпеці, а отже, вчасно застосувати заходи з метою попередження реалізації потенційних загроз.

9.3. Стан валютної безпеки в Україні та шляхи її підвищення

Механізм реалізації загроз валютній безпеці можна пояснити на прикладі подій, що відбувалися в Україні у період розгортання світової валютно-фінансової кризи 2007—2008 рр. Дестабілізаційні тенденції у валютно-фінансовій сфері України мають об'єктивне системне походження, що засвідчує необхідність комплексності заходів забезпечення валютної безпеки, які мають не лише протидіяти поточним виявам загроз, а й забезпечувати їх попередження та системний розвиток валютної сфери економіки.

Підґрунтям валютно-фінансової дестабілізації в Україні є такі системні суперечності:

— надмірна частка споживання та недостатні обсяги нагромадження в умовах нерозвиненості внутрішнього ринку, що призвело до необхідності покриття надлишку внутрішнього попиту за рахунок випереджального зростання імпорту, а отже, стабільного погіршення сальдо зовнішньої торгівлі та ризиків валютної дестабілізації. За 2014—2015 рр. номінальні доходи населення зросли в 15% , реальні зменшились на 23% , а реальний ВВП — на 9,9%;

— інституційна нерозвиненість фінансової системи та вузькість механізмів рефінансування банківської системи, що зумовили надмірну вартість фінансових ресурсів всередині країни та за стрімкого зростання попиту на кредитні ресурси активний вихід комерційних банків на зовнішні ринки запозичень. Важелі

Національного банку України, спрямовані на регулювання грошової пропозиції, виявилися недієздатними в умовах відкритості фінансових ринків, а антиінфляційні заходи монетарного характеру лише посилили потребу в зовнішніх запозиченнях. При цьому використання споживчих кредитів зосередилося насамперед на придбанні товарів імпортного асортименту та в іпотечному сегменті ринку;

— несприятливі умови для довгострокового інвестування, що зумовили переважаючу інвестиційну привабливість секторів з високою ліквідністю та якнайшвидшим обігом коштів: за 2005—2007 рр. інвестиції в промисловість зросли в 1,5 рази, в операції з нерухомістю — в 1,9 рази, фінансову діяльність — 2,4 рази, роздрібну торгівлю — втричі. У 2007 р. за прискорення інвестиційних процесів інвестиції в промисловість збільшилися на 27%, у роздрібну торгівлю — на 48%, фінансову діяльність — на 60 %. Випереджальні темпи інвестування в сектори, які здійснюють перерозподіл сукупного продукту, над інвестиціями у виробництво останнього посилювали ризики нестабільності фінансової системи та інфляційний потенціал, який формується внаслідок перевищення сукупного попиту над пропозицією.

— висока експортна спеціалізація України на невеликій кількості товарних груп, насамперед сировинного характеру за значної частки товарів з високим рівнем доданої вартості в імпорті. Це зумовило хронічне нарощування дефіциту зовнішньої торгівлі та високу залежність економіки України від кон'юнктури світових ринків, курсових коливань тощо.

Під впливом світової валютно-фінансової кризи зазначені суперечності розгорнулися у проблеми, що загрожують валютній безпеці:

— *зростання вартості та утруднення отримання зовнішніх запозичень* за гострої потреби у рефінансуванні запозичень попередніх періодів. Хоча час настання такої потреби був відомий заздалегідь, в Україні зберігалася дія регуляторних інструментів, спрямованих на обмеження зовнішніх запозичень;

— *відплив капіталу з країни*, пов'язаний з падінням фондових індексів в Україні та світі, що підвищило попит на іноземну валюту та спричинило девальваційні тенденції. Очікування девальвації додатково прискорило вихід спекулятивних капіталів, які увійшли на ринок у розрахунку на отримання курсового прибутку в умовах номінального й реального зміцнення гривні;

— *зниження попиту на провідних експортних ринках* України (насамперед металургійної продукції), що збіглося з погіршенням умов торгівлі для

українських експортерів через ревальвацію гривні та подорожчання складових собівартості їхньої продукції;

—*наростання негативних очікувань суб'єктів ринку* під впливом демонстраційного ефекту банкрутства потужних фінансових компаній провідних країн світу, біржової паніки, які посилюються ігноруванням потреб у здійсненні антикризової політики в межах України.

З цих причин забезпечення валютної безпеки в Україні повинне мати комплексний характер і залежить від ефективного вирішення двох суперечливих завдань — *забезпечення на належному рівні банківської ліквідності та підтримання курсу гривні*. Валютні інтервенції з метою запобігання девальвації ведуть до зменшення банківської ліквідності (наприклад, кошти на коррахунках банків за жовтень 2015 р. зменшилися до 22,4 млрд. грн., або 27,6 %), а рефінансування банків веде до посилення попиту на іноземну валюту на валютному ринку.

Одночасне проведення масштабних валютних інтервенцій і операцій з рефінансування може лише виснажити міжнародні резерви НБУ та надмірно збільшити грошову пропозицію. Доцільно визначитися, яка з альтернатив містить більший ризик для національної економіки. У більшості країн ліквідність банків визнано важливішою, оскільки вона лежить в основі стабільності національної фінансової системи. Намагання втримати курс на попередніх значеннях може суперечити макроекономічному тренду розвитку економіки, наприклад, у 2009—2015 рр. фундаментальні фактори, що визначають курсову динаміку української валюти, істотно погіршилися.

Між тим, варто враховувати, що різке падіння курсу валюти є традиційним «спусковим гачком» для розгортання фінансової кризи — прискорюється інфляція, спадає платоспроможність населення, погіршується якість активів у банківській системі (в Україні на кінець 2015 р. понад половину кредитів було надано в іноземній валюті), посилюється боргове навантаження на фінансові й нефінансові корпорації, які мають значні борги в іноземній валюті, гальмується економічний розвиток у галузях, що не пов'язані з експортом. У цих умовах основним завданням центрального банку стає чітка й послідовна стабілізація ситуації у валютній сфері, надання позитивних сигналів ринку і стримування розвитку панічних настроїв. Ризики девальвації слід долати переважно за допомогою інших, не пов'язаних з інтервенціями засобів, зокрема шляхом підвищення жорсткості регулювання валютного ринку, концентрації зусиль на

поліпшенні стану платіжного балансу, рефінансування валютних боргів фінансових і нефінансових корпорацій.

Важливим завданням стає розроблення середньострокової стратегії забезпечення валютної безпеки із чітким визначенням курсових орієнтирів, окресленням комплексу методів та інструментів забезпечення валютної стабільності, а також превентивних заходів для недопущення курсових стрибків у майбутньому. Стратегія має охоплювати *заходи*, які мають здійснюватися за такими напрямками:

- посилення дієвості дисконтної політики — у провідних розвинутих країнах саме процентна ставка є ключовим монетарним інструментом та інструментом впливу на валютний курс;

- удосконалення девізної політики — валютні інтервенції мають здійснюватися за чітко визначеним правилом та координовано із рухом процентних ставок;

- підвищення ліквідності та глибини валютного ринку, розвиток його термінового сегмента відповідно до міжнародних стандартів, становлення фінансово міцних валютних дилерів;

- розвиток прогресивних технологій та інструментів страхування валютних ризиків, що дасть можливість мінімізувати втрати від курсових коливань;

- посилення ролі пруденційного нагляду і контролю, спрямованого на моніторинг індикаторів валютної безпеки з метою попередження розгортання кризових процесів;

- підвищення прозорості у валютній сфері та удосконалення комунікативної політики — в сучасному світі досить часто переконання учасників валютних ринків є більш ефективним, ніж валютні обмеження, які можна обійти;

- розроблення середньострокової стратегії валютної лібералізації руху капіталів з метою поліпшення його структури у сфері надходження прямих іноземних інвестицій;

- поліпшення системи управління міжнародними резервами на основі досвіду зарубіжних країн.

Зазначені напрями є підставою для визначення таких *першочергових завдань* щодо забезпечення валютної безпеки:

- формування дієвих механізмів управління процентними ставками та посилення їх ролі в регулюванні валютного і грошово-кредитного ринків;

- інтенсифікація процесів становлення глибокого і ліквідного валютного

ринку, передусім зміцнення його термінового сегмента з одночасним створенням правових та інституційних основ для моніторингу і контролю здійснення операцій з високоризикованими валютно-фінансовими технологіями та інструментами;

- удосконалення тактики, форм і методів проведення валютних інтервенцій, що відповідає інституційно-організацій-ним особливостям валютного ринку;

- зміцнення ринкових механізмів самоорганізації валютного ринку, що слугують необхідним доповненням до адміністративних важелів регулювання валютного курсу;

- посилення важелів стимулювання суб'єктів валютного ринку до активнішого використання інструментів страхування і перенесення валютних ризиків;

- розроблення та реалізація інформаційних методів впливу на валютний курс у контексті розвитку комунікаційної політики НБУ;

- удосконалення національної платіжно-розрахункової системи у сфері обслуговування операцій з деривативами, підвищення її надійності і прозорості;

- розроблення поетапної стратегії валютної лібералізації, спрямованої на пріоритетне забезпечення національних інтересів;

- зосередження зусиль на узгодженні кроків у сфері лібералізації потоків капіталу з розвитком внутрішнього валютно-фінансового середовища;

- моніторинг диспропорцій та ризиків валютної лібералізації з адекватним удосконаленням норм пруденційного контролю і нагляду за діяльністю суб'єктів валютно-фінансових відносин і перебігом процесів у валютно-фінансовій сфері;

- розвиток методів активного інвестиційного менеджменту відповідно до міжнародних стандартів і принципів.

Слід наголосити, що заходи забезпечення валютної безпеки будуть успішними лише за підтримки їх виваженою монетарною, фіскальною, борговою і структурною політикою, коректною інформаційною політикою, спрямованою на підвищення довіри до національної валюти.

Висновки. В умовах розгортання глобалізаційних процесів підтримання належного рівня фінансової безпеки все більшою мірою залежить від ефективного розв'язання валютних проблем. Методи та інструменти вирішення цих проблем перебувають у сфері дії валютної політики, яка об'єднує комплекс взаємопов'язаних економічних, правових, організаційних заходів щодо

регулювання валютної сфери, що реалізуються державою у сфері як міжнародних, так і внутрішніх економічних відносин.

Валютна політика безпосередньо впливає на чинники, пов'язані з ціною і ціноутворенням (формування конкурентної ціни, доходів, прибутків) і з відтворювальним процесом загалом (інвестиції, технологічні й організаційні інновації, формування виробничих витрат, зростання продуктивності праці).

Валютна безпека суб'єктів господарювання - це оптимально можливий за умов існуючих нормативно-правової бази, валютної політики держави, механізму валютного регулювання, інфраструктури валютного ринку рівень забезпеченості валютними коштами, достатній для розрахунків з бюджетною системою, своїми контрагентами, соціально-економічного розвитку та накопичень.

Валютна безпека громадян - це стан, за якого їх валютні надходження перевищують особисті витрати іноземної валюти. Вивчення питання сутності валютної безпеки передбачає розгляд таких базових елементів, як об'єкт та суб'єкт валютної безпеки. До об'єктів валютної безпеки належать обмінний курс національної грошової одиниці, кон'юнктура валютного ринку, обсяги міжнародних резервів, стан платіжного балансу, розміри зовнішнього боргу.

Стійкість і конвертованість національної валюти є неодмінним атрибутом фінансової безпеки держави, суб'єктів господарювання, громадян. Умовами досягнення реальної стабільності і оборотності є: досконале валютне законодавство, обґрунтована валютна стратегія, ефективна валютна політика, чітка валютна система, наявність валютних угод, функціональний валютний ринок.

Контрольні питання для самоперевірки

1. Валютна безпека як складова фінансової безпеки
2. Критерії та індикатори оцінки валютної безпеки
3. Поняття валютної безпеки держави.
4. Поняття валютної безпеки суб'єктів господарювання.
5. Поняття валютної безпеки громадян.
6. Поняття про загрози валютній безпеці держави.
7. Систематизація та класифікація загроз валютній безпеці держави
8. Сутність валютної стратегії та політики.

Теми рефератів

1. Індикатори стану валютної складової фінансової безпеки держави
2. Вплив валютних проблем на фінансову безпеку країни
3. Валютна безпека як складова фінансової безпеки: суть, загрози, критерії та індикатори оцінки
4. Стратегія забезпечення валютної безпеки держави
5. Стан валютної безпеки в Україні та шляхи її підвищення

Тести

- 1. Обсяги міжнародних резервів у тижнях імпорту мають підтримуватися на рівні:**
 - а) двомісячного імпорту;
 - б) тримісячного імпорту;
 - в) чотиримісячного імпорту;
 - г) п'ятимісячного імпорту.

- 2. До показників фінансової доларизації не належать:**
 - а) частка валютних депозитів у грошовій масі;
 - б) частка депозитів в іноземній валюті в загальному обсязі депозитів;
 - в) частка кредитів в іноземній валюті у загальному обсязі кредитів;
 - г) динаміка обсягів та сальдо операцій з купівлі-продажу кредитних і депозитних продуктів на міжнародних ринках.

- 3. Високодоларизованою вважають країну, якщо частка депозитів у іноземній валюті в загальному обсязі депозитів становить:**
 - а) більше 50%;
 - б) більше 30%;
 - в) більше 25%;
 - г) більше 80%.

4. Високодоларизованою вважають країну, якщо частка кредитів у іноземній валюті в загальному обсязі кредитів становить:

- а) більше 50%;
- б) більше 30%;
- в) більше 25%;
- г) більше 80%.

5. До показників, які характеризують стан валютної безпеки держави належать:

- а) коефіцієнт покриття валовими міжнародними резервами грошової бази;
- б) коефіцієнт покриття валовими міжнародними резервами дефіциту державного бюджету;
- в) показники внутрішньої заборгованості;
- г) показники девальвації іноземної валюти.

6. Критеріями валютної безпеки виступають:

- а) збалансованість попиту і пропозиції на валютному ринку без проведення масових інтервенцій центральним банком;
- б) непередбачуваність динаміки обмінного курсу національної грошової одиниці;
- в) доступність до зовнішніх джерел надходження іноземної валюти;
- г) забезпеченість в іноземній валюті потреб населення.

7. До складових валютної безпеки належать:

- а) валютна безпека держави, валютна безпека суб'єктів господарювання;
- б) валютна безпека держави, валютна безпека громадян;
- в) валютна безпека держави, валютна безпека суб'єктів господарювання, валютна безпека громадян;
- г) валютна безпека держави, валютна безпека підприємців, безпека особи.

8. Валютна безпека держави - це:

- а) оптимально можливий за умов існуючих нормативно-правової бази, валютної політики держави, механізму валютного регулювання, інфраструктури валютного ринку рівень забезпеченості валютними коштами, достатній для розрахунків з бюджетною системою, контрагентами, соціально-економічного розвитку та накопичень;

- б) ступінь забезпеченості валютними коштами, достатній для додержання позитивного сальдо платіжного балансу, виконання міжнародних зобов'язань, накопичення необхідного обсягу валютних резервів, підтримання стабільності національної грошової одиниці;
- в) стан курсоутворення, який створює оптимальні умови для поступального розвитку внутрішнього імпорту, широкомасштабного припливу в країну іноземних інвестицій;
- г) стан, за якого валютні надходження перевищують особисті витрати іноземної валюти.

9. Оптимально можливий за умов існуючих нормативно-правової бази, валютної політики держави, механізму валютного регулювання, інфраструктури валютного ринку рівень забезпеченості валютними коштами, достатній для розрахунків з бюджетною системою, контрагентами, соціально-економічного розвитку та накопичень - це:

- а) валютна безпека суб'єктів господарювання;
- б) валютна безпека держави;
- в) валютна безпека громадян;
- г) валютна безпека підприємців.

10. Стан, за якого валютні надходження перевищують особисті витрати іноземної валюти - це:

- а) валютна безпека суб'єктів господарювання;
- б) валютна безпека держави;
- в) валютна безпека громадян;
- г) валютна безпека підприємців.

11. До об'єктів валютної безпеки належать:

- а) обмінний курс національної грошової одиниці, кон'юктур валютного ринку;
- б) обмінний курс національної грошової одиниці, обсяги міжнародних резервів, розміри зовнішнього боргу, кон'юктур валютного ринку;
- в) обмінний курс національної грошової одиниці, обсяги міжнародних резервів, стан платіжного балансу, кон'юктур валютного ринку;
- г) обмінний курс національної грошової одиниці, обсяги міжнародних резервів, стан платіжного балансу, розміри зовнішнього боргу, кон'юктур валютного ринку.

12. Суб'єктами валютної безпеки є:

- а) Національний банк України;
- б) Державна податкова служба;
- в) Верховна Рада України;
- г) Міністерство зовнішніх справ.

13. До загроз валютній безпеці держави належать:

- а) закриті валютні позиції суб'єктів валютних відносин;
- б) низький рівень довіри до національної валюти;
- в) повільна лібералізація регулювання руху капіталів;
- г) ревальвація національної грошової одиниці.

14. Задля забезпечення валютної безпеки держави, річний темп зміни офіційного курсу гривні до долара США не повинен перевищувати:

- а) 10%;
- б) 20%;
- в) 6%;
- г) 3%.

15. Одним із першочергових завдань при створенні та забезпеченні системи валютної, як складової цілісної системи фінансової безпеки держави має визначення:

- а) 10%;
- б) 20%;
- в) 6%;
- г) 3%

Основні поняття і терміни теми.

Валютна безпека, валютна безпека держави, валютна безпека суб'єктів господарювання, валютна безпека громадян, валютний курс, загрози валютній безпеці держави, індикатори валютної безпеки держави, золотовалютні резерви, платіжний баланс, доларизація економіки, режим валютного курсу, валютні інтервенції валютна політика.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституція України. Затверджена ВРУ 28.06.1996р. №254/96 - ВР //Відомості Верховної Ради України. - 1996. - №30.
2. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року №964-IV.
3. Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України» від 5 березня 1998 року №183/98-ВР.
4. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України. Затверджено наказом Міністерства економіки України від 2 березня 2007 р. № 60.
5. Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 12 лютого 2007 року №105/2007.
6. Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 N 1277 Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України. [Електронний ресурс]// Режим доступу: http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm.
7. Бюджетний кодекс України. Затверджений ВРУ 08.07.2010 № 2456-VI //Відомості Верховної Ради України. - 2010. № 50-51. [Електронний ресурс]// Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/page>.
8. Інформація Міністерства фінансів України щодо виконання Державного бюджету України за 2015 рік// Урядовий кур'єр від 06.12.2016 р. [Електронний ресурс]// Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/informaciya-ministerstva-finansiv-ukrayini-08/>.
9. Оцінка дисбалансів у бюджетній сфері та шляхи їх подолання. Аналітична записка // Національний інститут стратегічних досліджень. [Електронний ресурс]// Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1800/>.
10. Квартальний аналіз виконання бюджету. // Інститут бюджету та соціально-економічних досліджень. 2016 рік. [Електронний ресурс]// Режим доступу: <http://www.ibser.org.ua/news/558/>.
11. Річний звіт про виконання державного бюджету України за 2015 рік // [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.treasury.gov.ua/main/uk/doccatalog/list?currDir...
12. Барановський О.І. Банківська безпека: проблема виміру / О.І. Барановський // Економіка і прогнозування. - 2006. - №4. - С. 7 - 25.

13. Барановський О.І. Фінансова безпека: монографія. Інститут економічного прогнозування. - К.: Фенікс, 1999. - 338с.
14. Барановський О.І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення) : Монографія / Олександр Барановський. - К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. - 759 с.
15. Бланк И.А. Управление финансовой безопасностью предприятия. - К.: Эльга, Ника-Центр, 2004. - 784с.
16. Бюджетний менеджмент : [підручник] / [В. Федосов, В. Опарін, Л. Сафонова та ін.]; за заг. ред. В. Федосова. - К. : КНЕУ, 2004. - 864 с.
17. Глобалізація і безпека розвитку: монографія / За ред. О.Г. Білоруса. - К.: КНЕУ, 2001. - 733с.
18. Губський Б.В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення. - К., 2001. - 122с.
19. Данілян О.Г. Національна безпека України: структура та напрямки реалізації: [навч. посіб.] / О.Г. Данілян, О.П. Дзьобань, М.І. Панов; худож.-оформлювач С.І. Правдюк. - Харків : Фоліо, 2002. - 285 с.
20. Донець Л.І., Ващенко Н.В. Економічна безпека підприємства: Навч. Пос. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 240 с.
21. Економічна безпека підприємств, організацій, установ: Навч. Посібник (для суд. Вищ. Навч. Закл.) [В.Л. Ортиський , І.С. Кернтицький, З.Б. Живко та ін.]; - К.: Правова єдність, 2009. - 544 с.
22. Єрмошенко М.М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення / Микола Єрмошенко. - К. : Київ. нац. торг.-ек. ун-т, 2001. - 309 с.
23. Іванюта Т.М., Заїчковський А.О. Економічна безпека підприємства: Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 256 с.
24. Зубок М.І. Безпека банків / М.І. Зубок. - К., 2002. - 306с.
25. Экономическая безопасность: Производство - финансы - банки. / Под ред. В.К. Сенчагова. - М.: Финстатинформ, 1998. - 616 с.
26. Камлик М.І. Економічна безпека підприємницької діяльності. Економіко-правовий аспект: Навчальний посібник. – К.: Атіка, 2005. – 432 с.
27. Кириленко В.І. Інвестиційна складова економічної безпеки: Монографія. - К.: КНЕУ, 2005. - 232с.

28. Коженювскі Л. Безпека менеджерів. Суб'єктивні та об'єктивні аспекти безпеки / Л. Коженювскі // Актуальні проблеми економіки. - 2005. - № 5. - С. 86-94.
29. Коженювскі Л. Управління безпекою / Л. Коженювскі // Актуальні проблеми економіки. - 2004. - № 1 (31). - С. 147-154.
30. Козаченко Г.В., Пономарьов В.П., Ляшенко О.М. Економічна безпека підприємства: сутність та механізми забезпечення: монографія. - К.: Лібра, 2003. - 280с.
31. Конкуренентоспроможність економіки України в умовах глобалізації / Я.А. Жаліло та ін., за ред. Я.А. Жаліла. - К.: НІСД, 2005. - 388с.
32. Кравчук Н.Я., Колісник О.Я., Мелих О.Ю. Фінансова безпека: Навчально-методичний посібник. – Тернопіль: Вектор, 2010. – 277 с.
33. Крайчак Є.В. Боргова політика у контексті збереження фінансової безпеки держави / Є.В. Крайчак // Зовнішня торгівля: право та економіка. - 2009. - №5(46). - С. 83 - 91.
34. Ліпкан В.А. Національна безпека України. – Навчальний посібник. – Кондор. – 2008. – 552 с.
35. Лісовська О. Л. Економічна політика і економічна безпека України : [навч. посіб] / О. Л. Лісовська. - К. : Вид. НА СБ України, 2003. - 183 с.
36. Мартинюк В. П. Проблеми моніторингу та забезпечення економічної безпеки держави / В. Мартинюк // Світ фінансів. -2007. - Випуск 4 (13). - С. 185-187.
37. Методичні рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України / Національний інститут проблем міжнародної безпеки ; За ред. А. І. Сухорукова. - К., 2003. - 64 с.
38. Мунтіян В.І. Економічна безпека України: монографія. - К.: КВІЦ, 1999. - 461с.
39. Невмержицький Э.В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії: Монографія. – К.-КНТ, 2008.- 368 с.
40. Новікова О.Ф., Покотиленко Р.В. Економічна безпека: концептуальне визначення та механізм забезпечення: Монографія/ НАН України. Ін-т економіки пром.-сті. – Донецьк, 2006. 408 с.
41. Носова О.І. Інвестиційний клімат в Україні: основні напрями поліпшення / О.І. Носова // Стратегічні пріоритети. - №1(6). - 2008.
42. Олейников Е. А. Экономическая и национальная безопасность : [Учебник для студ. вузов, обучающихся по спец. «Национальная экономика» и др.

- зкон. спец.] / Российская экономическая академия им. Г. В. Плеханова; [Е. А. Олейников (ред.)]. - М.: Экзамен, 2004. - 766 с.
43. Основи економічної безпеки (Державство, регіон, підприємство, людина) / Під ред. Е.А.Олейникова. - М.: ЗАО «Бізнес-школа «Інтел-Синтез», 1997. - 288с.
44. Пастернак-Таранушенко Г. Економічна безпека держави. Статика процесу забезпечення. Підручник для державних службовців, науковців, студентів і аспірантів вищих навчальних закладів економічного профілю / За ред. професора Б.Кравченка. -К.: «Кондор», 2002. - 302с.
45. Предборський В.А. Детінізація економіки у контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології: Монографія. – К.: «Кондор», 2005. – 614 с.
46. Радзівський О. Суперечності доларизації економіки України в умовах фінансової глобалізації / О. Радзівський // Економіка України. - 2005. - №2. - С.16 - 23.
47. Ситник Г.П., Олуйко В.М., Вавринчук М.П. Національна безпека України: теорія і практика: Навчальний посібник. – За заг. Ред.. Г.П. Сотника. – Хмельницький; Київ. : Вид – во «Кондор», 2007. – 616 с.
48. Соснин А.С., Прыгунов П.Я. Менеджмент безпеки підприємництва: Учебное пособие. – К.: Издательство Европейского университета, 2004. – 357 с.
49. Сухоруков А. І. Проблеми фінансової безпеки України : [монографія] / А. І. Сухоруков; [передмова акад. НАН України С.І. Пирожкова]. - К. : НІПМБ, 2005. - 140 с.
50. Сухоруков А.І., Ладюк О.Д. Фінансова безпека держави. Навчальний посібник. – К.- Центр учбової літератури, 2007. – 192 с.
51. Ткаленко С.І. Інвестиційна безпека в умовах глобалізації фінансових потоків / Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. - 2010. - №1. - С. 282 - 292.
52. Фінансова безпека підприємств і банківських установ: монографія / за заг. редакцією д-ра екон. наук, проф. А.О. Єпіфанова [А.О. Єпіфанов, О.Л. Пластун, В.С. Домбровський та ін.] - Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2009. - 295с.
53. Хитрін О.І. Фінансова безпека комерційних банків / О.І. Хитрін // Фінанси України. - 2007. - №11. - С. 118 – 123.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. ТЕОРЕТИКО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ	4
ТЕМА 1. ОСНОВИ КОНЦЕПЦІЇ І СТРАТЕГІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ	4
ТЕМА 2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ	21
ТЕМА 3. СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ТА ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ЛЮДИНИ	50
ТЕМА 4. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВА	91
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ	117
ТЕМА 5. БЮДЖЕТНА БЕЗПЕКА: ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ПРАКТИКА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ	117
ТЕМА 6. БОРГОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ	155
ТЕМА 7. ІНВЕСТИЦІЙНА СКЛАДОВА ФІНАНСОВОЇ БЕЗПЕКИ	178
ТЕМА 8. ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ ТА БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	210
ТЕМА 9. ВАЛЮТНА БЕЗПЕКА	236
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	255

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Конспект лекцій з дисципліни

ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА

освітньо-професійної програми другого (магістерського)
рівня вищої освіти зі спеціальності
072 "Фінанси, банківська справа та страхування"

Укладач: Ткаченко Ірина Петрівна

Підписано до друку 15 06.2021р .

Формат А4. Обсяг 12 др. арк.

Тираж 25 примірників. Замовлення № 505

51918 м. Кам'янське,

вул. Дніпробудівська, 2.